

147933

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

147933

**ORTA ASYA'DA GÜVENLİK SORUNLARI, 11 EYLÜL
SONRASI RUSYA-ABD REKABETİ VE BUNUN ORTA
ASYA GÜVENLİĞİNE ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gökhan TELATAR

Bursa, 2005

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

**ORTA ASYA'DA GÜVENLİK SORUNLARI, 11 EYLÜL
SONRASI RUSYA-ABD REKABETİ VE BUNUN ORTA
ASYA GÜVENLİĞİNE ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gökhan TELATAR

**Danışman
Prof. Dr. Tayyar ARI**

Bursa, 2005

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**ORTA ASYA'DA GÜVENLİK SORUNLARI, 11 EYLÜL SONRASI RUSYA-
ABD REKABETİ VE BUNUN ORTA ASYA GÜVENLİĞİNE ETKİLERİ**

ÖZET

Gökhan TELATAR

(Yüksek Lisans Tezi)

Orta Asya cumhuriyetleri, bağımsız birer devlet olmalarından sonra, bir yandan jeopolitik yönelimlerini belirlemeye çalışmışlar, diğer yandan da çoğu Sovyet döneminin mirası olan birçok sorunla uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bu bağlamda, bağımsızlık sonrası dönemde, iç siyasal yapıda karşılaşılan sorunlar, sınır sorunları ve etnik sorunlar, su rezervlerinin paylaşımında yaşanan sorunlar, enerji kaynakları üzerinde yaşanan mücadelenin bir yansıması olarak Hazar'ın hukuki statüsü üzerinde yaşanan tartışmalar, geçiş sürecinin neden olduğu ekonomik sorunlar ve liderlerin otoriter yönetimleri nedeniyle yaşanan anti-demokratik uygulamalara bir tepki olarak radikal dini akımların canlanması ve terör hareketleri, Afganistan'da yaşanan karışıklıkların Orta Asya'ya yansıması ve bölge istikrarı üzerinde olumsuz etkilerde bulunması gibi güvenlik sorunlarıyla karşı karşıya bulunmuşlardır. Bu sorunlara ilaveten, Orta Asya cumhuriyetleri, stratejik konumu ve zengin enerji kaynaklarının bir sonucu olarak, Rusya, ABD, Çin ve İran gibi bölge dışı aktörler arasında cereyan nüfuz mücadelesinin edilgen bir unsuru haline gelmiş ve bu mücadelenin güvenlikleri üzerinde yarattığı olumsuz etkileri göğüslemek zorunda kalmışlardır.

11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin terörizme karşı savaş çerçevesinde Orta Asya'ya asker yerleştirmesi bölgedeki güç dengesini değiştirmiş, bu durum bir yandan Washington'a diğer aktörlerle rekabette büyük bir avantaj sağlarken, diğer yandan da Orta Asya cumhuriyetlerinin güvenlik algılamasını kökten değiştirmiştir. Bölge ülkeleri ise ABD'nin Orta Asya'ya angajmanını memnuniyetle karşılamışlardır, çünkü bu şekilde Rusya'yı dengelemeyi ve yüz yüze bulundukları güvenlik sorunları karşısında Washington'un yardımını sağlamayı amaçlamışlardır. Fakat gerek Washington'un bölgedeki otoriter rejimlerden demokratikleşme ve insan hakları gibi konulardaki talepleri, gerekse de Orta Asya cumhuriyetlerinin de Gürcistan ve Ukrayna gibi bir örtülü devrime maruz kalma olasılığı, liderleri ABD'ye verdikleri desteği yeniden değerlendirmeye itmiştir.

SECURITY PROBLEMS IN CENTRAL ASIA, AFTER SEPTEMBER 11 RUSSIA-USA RIVALRY AND ITS EFFECTS ON CENTRAL ASIAN SECURITY

ABSTRACT

(MS Thesis)

After became independent states, the Central Asian republics have strive for determine their geopolitical orientation in one side, have forced to struggle with some problems many of whom are legacies of Soviet priod in another side. In this context, in the post-independence period, they have faced with security problems like problems faced in domestic political realm, border and ethnic problems, problems experienced in sharing of water reservoirs, discussions about the legal status of Caspian which is a reflection of struggle for energy resources, revival of radical religious trends and terrorist movements as a reaction to anti-democratic practises which is a result of authoritharian administration of leaders, reflection to Central Asia disorders in Afganistan and its negative effects on regional stability. In addition to these problems, Central Asian republics, as a result of their strategic location and valuable energy resources, have been a passive element of struggle for influence which has been between non-regional actors like Russia, USA, China and Iran and have been forced to breast the negative effects of this struggle on their security.

After the September 11 attacks, that USA set soldiers in Central Asia in the context of war against terorism changed the balance of power in the region, this condition in one side provided a great advantage to Washington in competition with other players, in another side changed perceptions of security of Central Asian republics completely. As for regional countries, they welcomed engagement of USA in Central Asia, because in this way they aimed to balance Russia and to get help of Washington against security problems faced with. But both demands of Washington for matters like democratization and human rights from authoritarian regimes in the region and possibility of facing a covered revolution of Central Asian republics like Geogia and Ukraina pushed leaders to reconsider their helps to USA which was given.

Danışmanı: Prof. Dr. Tayyar Arı

Sayfa Sayısı: 232

Anahtar Sözcükler: ABD, çatışma, güvenlik, jeopolitik, Orta Asya cumhuriyetleri, rekabet, Rusya, 11 Eylül.

Key Words: Central Asian republics, conflict, geopolitics, rivalry, Russia, security, September 11, USA.

ÖNSÖZ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının en önemli sonucu Soğuk Savaş'ın sona ermesi ise, ikinci önemli sonucu eski Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsız birer aktör olarak uluslararası sahneye çıkmasıdır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bloklar arasındaki rekabet sona erdiği için uluslararası sistemin işleyiş tarzı değiştiği gibi, yeni bağımsız devletlerin katılmasıyla sistemin yapısı da değişmiştir. Bu devletlerin bazılarının bir çatışma kaynağı haline gelmesi ve bazılarının da sahip olduğu zengin enerji potansiyeliyle dünya açısından ekonomik önemi yüksek bir değer haline gelmesi, uluslararası kamuoyunun dikkatinin bu bölgeye odaklanması için yeterli olmuştur. Bu bağlamda AB'nin ve NATO'nun genişleme kapsamı içine dahil oldukları için Baltık ülkeleri ile Bakü-Ceyhan Boru Hattı ve Dağlık Karabağ'da, Güney Osetya'da ve Abhazya'da yaşanan çatışmalar nedeniyle Transkafkasya ülkeleri dünyanın dikkatinin öncelikli olarak yöneldiği alanlar olurken, Orta Asya cumhuriyetleri bu açıdan nispeten daha kenarda kalmıştır. Tacikistan'da beş yıl süren bir iç savaş yaşanmış olmasına rağmen, Orta Asya'daki sorunlar dünya güvenliği açısından daha önemli görülen Kafkasya'daki sorunlar kadar dikkat çekmemiş ve bölge adeta kaderine terkedilerek Rusya ile karşı karşıya bırakılmıştır. Radikal dini ideolojisiyle Taliban'ın bölgeye komşu Afganistan'da iktidarı ele geçirdiği 1996 yılı, ABD'nin bölgeye yönelik enerji merkezli aktif bir politika yürürlüğe koyduğu 1997 yılı, Özbekistan İslam Hareketi'nin terörist saldırılara başladığı 1999 yılı ve 11 Eylül saldırılarının yaşandığı ve ABD'nin saldırılara misilleme olarak başlattığı savaş çerçevesinde Orta Asya'da askeri üsler edindiği 2001 yılı, ABD'nin ve bunun bir sonucu olarak dünyanın Orta Asya'ya olan ilgisinin kademeli olarak arttığı dönemlerdir. Orta Asya'ya olan ilginin artması beraberinde bölgedeki sorunların daha yoğun olarak araştırılması ihtiyacını hissettirmiştir.

Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, güvenlik olgusunun Orta Asya için arzettiği önemi ve bağımsızlık sonrası dönemde karşılaşılan güvenlik sorunlarını bölgenin iç dinamiklerini de dikkate alarak, jeopolitik teorilerin bakış açısıyla ve tarihi bir perspektifin yardımıyla analitik bir şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca bölge dışı aktörlerin Orta Asya'ya olan ilgisi ve bu aktörlerin bölge üzerindeki çıkarlarında

yaşanan çatışmalar ve bunların olumsuz etkileri, Orta Asya cumhuriyetlerine yönelmiş olan önemli bir güvenlik sorunu olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda 11 Eylül sonrası gelişmeler Orta Asya açısından bir milat olarak tanımlanmaktadır. ABD'nin bölgeye angajmanı, hem Washington'un Rusya'ya bir alternatif olarak ortaya çıkarak Orta Asya cumhuriyetlerinin güvenlik algılamasında olumlu yönde değişikliklere yol açması nedeniyle bölgenin iç dinamiklerini sarsmış, hem de bu durumun bölgedeki güçler dengesini kökünden değiştirmesi ve Rusya-ABD ilişkilerinin rekabetçi niteliğini güçlendirmesi nedeniyle yeni bir güvenlik sorununa yol açmıştır. Bölge üzerinde etkili olmaya çalışan aktörlerle olan ilişkilerinde denge kurma ve bölgeyi yeniden etkisi altına alan bu rekabet ortamından en az zararla veya mümkünse maksimum kazançla çıkma çabası, Orta Asya yönetimlerinin karşısındaki en önemli dış politika meselesi haline gelmiştir. Bu bağlamda bu çalışma, Orta Asya'da bölge içi ve bölge dışı dinamiklerden kaynaklanan güvenlik sorunlarını ve bunların bölgesel ve uluslararası sonuçlarını analiz etmeye çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM TEORİK VE TARİHSEL ÇERÇEVE

1. JEOPOLİTİK TEORİLER.....	4
1.1. Jeopolitik Kavramı ve Uluslararası Politika İle İlişkisi	4
1.2. Klasik Jeopolitik Teori.....	5
1.2.1. Jeopolitiğin temel eksenini olarak coğrafi alan.....	7
1.2.2. Jeopolitiğin periferik unsurları: Nüfus ögesi ve ekonomik kaynaklar.....	11
1.3. Klasik Jeopolitik Teorinin Sorgulanması ve Jeopolitiğin Periferik Unsurlarının Yükselişi: Eleştirel Jeopolitik	14
1.3.1. Eleştirel jeopolitik yaklaşımda insan unsuru ve etnik faktör	16
1.3.2. Eleştirel jeopolitik yaklaşımda ekonomik faktörler	18
1.4. Orta Asya Jeopolitiğinin Değerlendirilmesi	20
2. TARİHSEL ARKA PLAN	21
2.1. Rus İşgali Öncesi Orta Asya	21
2.2. Orta Asya'nın Rus Egemenliğine Girmesi ve Çarlık Rusyası Dönemi	23
2.3. Bolşevik Devrimi ve SSCB'nin Orta Asya Hakimiyeti.....	27
2.3.1. Orta Asya'da Rus politikaları	29
2.3.1.1. Siyasal kontrol politikası	29
2.3.1.2. Milliyetler politikası.....	31
2.3.1.3. Kültür politikası	33
2.3.1.4. Din politikası.....	35

2.3.1.5. Ekonomi politikası	37
2.3.2. SSCB'nin dağılması ve Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde etmeleri	38

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYETLER BİRLİĞİ SONRASI DEĞİŞEN JEOPOLİTİK ORTAMDA ORTA ASYA'DA GÜVENLİK SORUNLARI

1. GEÇİŞ SÜRECİNDE İÇ SİYASAL SORUNLAR VE ÇATIŞMA DİNAMİKLERİ	40
1.1. Özbekistan: Bölgesel Liderin Otoriter Siyasal Yapısı	41
1.2. Kazakistan: Etnik Gerçeklerin Gölgesinde Siyaset.....	44
1.3. Türkmenistan: Niyazov ve Otokratik Yönetimi.....	48
1.4. Kırgızistan: Orta Asya'da Bir Demokrasi mi?.....	51
1.5. Tacikistan: Orta Asya'da Bir Çatışma Alanı	55
2. SINIR SORUNLARI VE ETNİK SORUNLAR	60
2.1. Sınır Sorunları ve Etnik Sorunların Tarihsel Kökenleri.....	61
2.2. Eleştirel Jeopolitik Yaklaşım Perspektifinde Bağımsızlıklar Sonrası Orta Asya'da Sınır Sorunları ve Etnik Sorunlar	62
2.2.1. Özbekistan.....	64
2.2.2. Kazakistan	66
2.2.3. Türkmenistan	69
2.2.4. Kırgızistan	70
2.2.5. Tacikistan	72
2.3. Sınırlardaki Belirsizliklerin Yerel Halk Üzerindeki Olumsuz Yansımaları	74
2.4. Sınır Sorunlarında Çözüme Yönelik Adımlar.....	75
3. SU SORUNU	77
3.1. Aral Gölü'nün Uğradığı Tahribat ve Yarattığı Sorunlar.....	77
3.2. Alternatifsiz Bir Jeoekonomik Kaynak Olarak Su ve Kullanımında Karşılaşılan Sorunlar	80
3.2.1. Su kaynakları üzerinde yaşanan ihtilafların nedenleri	80
3.2.2. Suyun kullanımı konusunda yaşanan devletlerarası gerginlikler.....	83

4. RADİKAL DİNİ HAREKETLERİN YÜKSELİŞİ VE TERÖR	87
4.1. Orta Asya’da Din	87
4.2. Sovyet Sonrası Orta Asya’da Radikal Dini Örgütlerin Yükselişi ve Terör Hareketleri.....	92
4.2.1. Özbekistan İslam Hareketi	92
4.2.2. Hizb-u Tahrir.....	97
5. HAZAR’IN STATÜSÜ SORUNU.....	100
5.1. Jeopolitik Teoriler Işığında Hazar’ın Enerji Potansiyeli ve Dünya Açısından Önemi	100
5.2. 1991 Öncesi Hazar	102
5.3. Hazar’a Kıyıdaş Devletlerin Statü Sorununa İlişkin Tezleri.....	104
5.3.1. Rusya.....	104
5.3.2. Kazakistan.....	106
5.3.3. Türkmenistan	107
5.3.4. Azerbaycan.....	108
5.3.5. İran	109
5.4. Sorunun Çözümüne İlişkin Bir Değerlendirme.....	110
6. BİR İSTİKRARSIZLIK FAKTÖRÜ OLARAK AFGANİSTAN.....	110
6.1. Soğuk Savaş Sonrası Afganistan’da İç Gelişmeler	110
6.2. Afganistan’daki İstikrarsızlıkların Orta Asya’ya Etkileri	113
6.3. Afganistan’dan Orta Asya’ya Yönelen Uyuşturucu Tehdidi	118

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

11 EYLÜL SONRASI RUSYA-ABD REKABETİ VE ORTA ASYA’DA DEĞİŞEN GÜVENLİK ORTAMI

1. RUSYA’NIN ORTA ASYA POLİTİKASI.....	124
1.1. Bir Jeopolitik Mihver Olarak Orta Asya’nın Rusya İçin Önemi: Sağladığı İmkanlar ve Yarattığı Sorunlar	124
1.2. Rusya’nın Orta Asya Politikasındaki Araçları	126

1.2.1. Orta Asya cumhuriyetlerinin Rusya'ya olan ekonomik ve askeri bağımlılığı.....	126
1.2.2. Boru hatları	128
1.2.3. Rus azınlık.....	130
1.2.4. Radikal İslam tehdidi	131
1.3. Rusya'da Batı Yanlısı Dış Politika Dönemi ve Orta Asya	132
1.4. Jeopolitiğin Galibiyeti: Yakın Çevre Politikasının Benimsenmesi ve Rusya'nın Orta Asya Politikasında Değişim.....	134
1.5. Rusya'nın Orta Asya Politikası Karşısında Bölge Ülkelerinin Tutumu	138
2. ABD'NİN ORTA ASYA POLİTİKASI.....	139
2.1. ABD'nin Orta Asya'daki Temel Öncelikleri	139
2.1.1. Orta Asya'nın yeniden bir devletin kontrolüne girmesinin engellenmesi.....	139
2.1.2. Orta Asya'da güvenlik ve istikrarın sağlanması	142
2.1.3. Radikal dini akımların güç kazanmasının engellenmesi.....	144
2.1.4. Demokratikleşme ve insan haklarının korunması.....	145
2.1.5. Ekonomik çıkarlar.....	147
2.2. 1991-1997 Döneminde ABD'nin Orta Asya Politikası	148
2.3. ABD'nin Orta Asya Politikasında Değişim: 1997-2001 Dönemi.....	152
2.4. ABD'nin Yeni Orta Asya Politikasına Rusya'nın Reaksiyonu.....	154
3. 11 EYLÜL SONRASI DEĞİŞEN JEOPOLİTİK DENGELER, RUSYA-ABD REKABETİ VE ORTA ASYA	155
3.1. 11 Eylül Sonrası Dönemde Amerikan Dış Politikasında ve Uluslararası İlişkilerde Yaşanan Değişim.....	155
3.2. ABD'yi Afganistan'a Müdahaleye ve Orta Asya'ya Angaje Olmaya İten Nedenler	157
3.2.1. Jeopolitik faktörler	157
3.2.2. Jeoekonomik faktörler.....	162
3.3. 'Terörizme Karşı Savaş' Çerçevesinde ABD'nin Orta Asya'ya Askeri Olarak Yerleşmesi	168
3.4. ABD'nin Orta Asya'daki Askeri Varlığına Bölge Ülkelerinin Bakışı.....	174

3.5. ABD'nin Bölgeye Angajmanının Avrasya Jeopolitiğinde	
Neden Olduğu Değişim ve Rusya-ABD İlişkilerinde Yarattığı Yeni Boyut	178
3.5.1. Bir çıkar çatışması alanı olarak Orta Asya ve 11 Eylül sonrası	
rekabet	178
3.5.2. Afganistan krizi ve 11 Eylül sonrası Rus-Amerikan	
ilişkilerinde Orta Asya	180
3.5.2.1. Rusya'nın Orta Asya'daki Amerikan askeri varlığı	
karşısındaki ilk tepkisi	180
3.5.2.2. Rusya'nın tavır değişikliği ve terörizme karşı savaşta	
ABD ile pragmatist işbirliği	182
3.5.2.3. Rus-Amerikan işbirliğinin sarsılması ve rekabete geri dönüş	186
3.5.3. Amerikan varlığı karşısında bir Avrasya merkezli ittifak olasılığı.....	190
3.6. 11 Eylül Sonrası Dönemde Orta Asya'da Güvenlik ve İstikrar	192
3.6.1. Amerikan angajmanının Orta Asya güvenliğine katkıları	192
3.6.2. ABD ile işbirliğinin bölge ülkelerinin güvenliği	
açısından oluşturduğu riskler	196
3.6.3. ABD'nin 11 Eylül sonrası Orta Asya politikasının bölgedeki	
otoriter rejimlerin geleceği açısından yaratabileceği sorunlar	198
SONUÇ	202
KAYNAKLAR	206

KISALTMALAR

AB	:	Avrupa Birliği
ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
AEB	:	Avrasya Ekonomik Birliği
a.g.e.	:	adı geçen eser
AGİT	:	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
a.g.m.	:	adı geçen makale
BDT	:	Bağımsız Devletler Topluluğu
Bkz.	:	Bakınız
BM	:	Birleşmiş Milletler
çev.	:	çeviren
der.	:	derleyen
ECO	:	Ekonomik İşbirliği Örgütü
ed.	:	editör
GUUAM	:	Gürcistan, Ukrayna, Özbekistan, Azerbaycan, Moldova
haz.	:	hazırlayan
Is.	:	Sayı
ISAF	:	Uluslararası Güvenlik Destek Gücü
İKÖ	:	İslam Konferansı Örgütü
İYDP	:	İslami Yeniden Doğuş Partisi
KGB	:	Devlet Güvenlik Komitesi
KP	:	Komünist Parti
M.Ö.	:	milattan önce
M.S.	:	milattan sonra
NATO	:	Kuzey Atlantik Antlaşma Örgütü
OAEB	:	Orta Asya Ekonomik Birliği'ni
ÖİH	:	Özbekistan İslam Hareketi
OPEC	:	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
p.	:	sayfa
RF	:	Rusya Federasyonu

s.	:	sayfa
ss.	:	sayfadan sayfaya
SBKP	:	Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SSC	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
ŞiÖ	:	Şanghay İşbirliği Örgütü
t.y.	:	tarih yok
Vol	:	cilt
vb.	:	ve benzeri

GİRİŞ

Dinamik bir kavram olan güvenlik, yere, zamana ve uluslararası sistemin yapısına göre değişiklikler gösterir. Bu nedenle konjonktürel gelişmeler devletlerin güvenlik algılamasını kökünden değiştirebilmektedir. Bunun en iyi örneği olarak, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra uluslararası konjonktürde yaşanan değişimin tüm dünyanın güvenlik algılamasını kökünden değiştirmesi gösterilebilir. Soğuk Savaş döneminde nükleer güçle desteklenen iki kutuplu sistemin yarattığı denge ortamında, her iki bloğun güvenliğine karşı tek tehdit kaynağı karşı blok idi. SSCB'nin çökmesiyle bloklar ortadan kalktığı için belli bir tehdidin varlığı da ortadan kalkmıştır. Bu dönemde Soğuk Savaş dönemindeki kadar büyük bir tehdidin varlığı söz konusu olmamasına rağmen, daha küçük çaplı ama karşı konulması zor tehditlerin oraya çıkması güvenlik ortamını ve dolayısıyla bütün devletlerin tehdit algılamasını kökünden değiştirmiştir. Aynı şekilde 11 Eylül saldırıları da, terörizmi bütün dünyayı tehdit eden ve global işbirliğini gerekli kılan bir tehdit olarak dünya sahnesine çıkarmasıyla, güvenlik kavramının çoğu devlet için ifade ettiği anlamı değiştirmiştir.

Güvenlik, Orta Asya'da sürekli olarak öncelikli önem arzeden bir kavram olmuştur. Orta Asya'da güvenlik asıl olarak 16. yüzyıldan itibaren Rus tehdidinin hissedilmeye başlanmasıyla büyük öncelik kazanmıştır. Orta Asya 16. yüzyılda İran işgaline uğramasından sonra ilk kez ciddi bir bölünmeye maruz kalmıştır. Bu sırada, Rusya'nın kışkırtmalarının da etkisiyle Orta Asya'daki bölünmüşlük derinleşmiş ve Rus işgaline uygun bir zayıf yapı ortaya çıkmıştır. Nitekim aynı dönemde Altın Orda Devleti'nden ayrılarak bağımsızlığına kavuşan Ruslar, Rus imparatorluk stratejisinin yayılmacı özelliğinden dolayı Orta Asya'daki zayıf ortamdan yararlanarak bölgeyi topraklarına katmanın hesaplarını yapmaya başlamışlardır. Bu nedenle 16. yüzyıldan 20. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemde Orta Asya için temel güvenlik tehdidi Rus yayılmacılığı ve sömürgeciliği olmuştur.

Rusların Orta Asya halkının güvenliği üzerinde yarattığı tehdit bölgenin işgalinden sonra da devam etmiş, bölge halkının bu dönemdeki temel tehdit algılaması Rusların bölgeyi kontrolleri altında tutmak ve ekonomik kaynaklarını sömürmek amacıyla uyguladığı emperyalist politikaları olmuştur. Bu dönemde Orta Asya beş farklı idari

birime ayrılmış, bu şekilde birlik bilincinin yok edilmesi amaçlanmıştır. Gerek Orta Asya halkını birbirinden koparmak gerekse de bölgenin ekonomik kaynaklarını sömürmek amacıyla uygulanan politikalar, bölgede etkileri Sovyet sonrası dönemde de hissedilen derin yaralara yol açmıştır. Böylece bölge halkı üzerinde bir tehdit unsuru olan Sovyet politikalarının izleri bağımsızlık sonrası dönemde de bir güvenlik sorunu olarak Orta Asya cumhuriyetlerinin karşısına çıkmıştır.

SSCB'nin istenmeyen çöküşünden sonra Orta Asya cumhuriyetleri kendilerini sömüren bir Rusya olmadan uluslararası sahneye çıkmışlar ve yeni bir güvenlik ortamıyla karşılaşmışlardır. Rusya'nın bölgeye olan ilgisi 1993 yılına kadar sönük kaldığı için, bağımsızlığın ilk iki yılında bir Rus tehdidinden çok fazla bahsedilemez. Rusya'da Yakın Çevre Politikasının benimsenmesinden itibaren ise Rus tehdidi bölge ülkelerinin üzerindeki etkisini tüm ağırlığıyla yeniden göstermiştir. Fakat bu dönemde Orta Asya cumhuriyetlerini asıl zorlayan şey Sovyet mirası sorunlar olmuştur. Bu sorunlar bir yandan yeni bağımsız olan bölge ülkelerinin içinde bulundukları geçiş sürecinin daha sancılı olmasına neden olurken, diğer yandan da bölge ülkelerinin işbirliği yapmaya en fazla ihtiyaç duydukları bir zamanda devletlerarası krizlere neden olmuş ve gerilimi artırmıştır.

On yıllık bir süre bu şekilde geçmişken, 11 Eylül saldırıları Orta Asya'daki dengeleri altüst etmiş ve güvenlik ortamında yeniden bir değişime yol açmıştır. Bağımsızlıklarını elde etmelerine rağmen Rus etkisinden kurtulamayan ve mücadele etmekte zorlandıkları birçok sorun için Moskova'nın desteğini istemek zorunda kalan Orta Asya cumhuriyetleri, bölgeye askeri olarak yerleşen ABD'yi Rusya'ya karşı alternatif olarak görmüşlerdir. ABD'nin terörizmle savaş kapsamında bölgeye angajmanı dengeleri Rusya aleyhine bozmuş, Orta Asya cumhuriyetlerinin üzerlerindeki Rus baskısı hafifletmiş ve Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltmıştır. Ayrıca Washington'un kendisiyle işbirliğine giden bölge ülkelerine güvenlik garantisi vermesi ve karşı karşıya bulundukları bazı sorunlarla mücadele etmeyi üstlenmesi bölgedeki güvenlik ortamında olumlu bir değişime yol açmıştır.

Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlık sonrası dönemde karşı karşıya bulundukları birçok güvenlik sorununun kökeni Rus egemenliği dönemine ve bu dönemdeki Rus politikalarına dayandığı için, bu sorunları tarihsel perspektif olmaksızın

analiz ederek sağlıklı sonuçlara ulaşmak mümkün olmayacaktır. Bu nedenle çalışmanın birinci bölümünde tarihi arka plana değinilecektir. Ayrıca, gerek Orta Asya'nın önemini ve bölgede Sovyet sonrası dönemde ortaya çıkan jeopolitik boşluğu doldurmak ve bölgenin ekonomik kaynaklarından yararlanmak için yaşanan mücadeleyi, gerekse de sınır sorunları ve etnik sorunlar gibi ulusal bütünlüğü ilgilendiren sorunları ve bu sorunların dış politikanın oluşumuna etkisini doğru bir şekilde ortaya koyabilmek için, teorik bakış açısı olarak jeopolitik teorilerden yararlanılacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlık sonrası dönemde karşı karşıya bulundukları temel güvenlik sorunları ele alınacak ve bölgede Sovyet sonrası dönemde ortaya çıkan güvenlik ortamı ve tehdit algılamaları analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda iç siyasal sorunlar, sınır sorunları, etnik sorunlar, su sorunu, radikal dini akımların yükselişi ve terör hareketleri, Hazar'ın statüsü sorunu ve Afganistan'ın yarattığı istikrarsızlıklar bölge ülkelerini tehdit eden başlıca güvenlik sorunları olarak belirlenmiştir. Bunlardan iç siyasal sorunlar, sınır sorunları ve etnik sorunlar Sovyet milliyetler politikasının, su sorunu ve Hazar'ın statüsü sorunu Sovyet ekonomi politikasının, radikal dini akımların yükselişi ve terör hareketleri Sovyet din politikasının ve Afganistan'ın yarattığı istikrarsızlık bir ölçüde bu ülke üzerindeki Sovyet işgalinin doğrudan veya dolaylı sonuçları olarak değerlendirilebilir.

Çalışmanın son bölümünde ise, 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin Orta Asya'ya askeri olarak yerleşmesi ve bölgede aktif bir politika izlemeye başlaması, bunun Rusya-ABD ilişkilerinde yarattığı yeni boyut ve bu gelişmelerin bölge güvenliği üzerindeki etkileri ele alınacaktır. Bunun için önce, 11 Eylül sonrası dönemde ABD'nin Orta Asya politikasında yaşanan değişimle beraber ortaya çıkan Rusya-ABD rekabetinin arka planı olarak, Rusya'nın ve ABD'nin ayrı ayrı Orta Asya politikalarına değinilecektir. Daha sonra 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin Orta Asya politikasında yaşanan değişim, bölgeye askeri olarak yerleşmesi, bunun Rusya-ABD ilişkilerinde yarattığı yeni boyut ve gerek ABD'nin bölgeye angajmanının gerekse de bunun Rusya-ABD ilişkilerinde yarattığı değişimin Orta Asya güvenliği üzerindeki etkileri analiz edilecektir. Bu bağlamda 11 Eylül sonrası gelişmelerin Orta Asya'daki güvenlik ortamında ve bölge ülkelerinin tehdit algılamasında yarattığı farklılıklar ortaya konmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK VE TARİHSEL ÇERÇEVE

1. JEOPOLİTİK TEORİLER

1.1. Jeopolitik Kavramı ve Uluslararası Politika İle İlişkisi

Çevre ile global siyasal sistem ve devletlerarası ilişkiler arasında bir bağın varlığı yadsınamaz bir gerçektir. Jeopolitiğin uluslararası ilişkilerde, uluslararası krizlerin ve savaşların temel bir nedeni olması ve uluslararası sistemin yeniden şekillenişinde belirleyici faktör olması şeklinde ikili bir rolü vardır. Savaş öncesi jeopolitik faktörler savaşa yol açabilmekte ve galip devletler tarafından savaş sonrası yeni dünya düzeninin belirlenmesinde kullanılabilir. Bu durum I. ve II. Dünya Savaşları öncesi ve sonrasında açık bir şekilde görülmüştür¹.

Kimi araştırmacılar jeopolitik ve siyasi coğrafyayı birlikte ele alıyor ve aynı kabul ediyor, kimileri ise siyasi coğrafyanın jeopolitiği kapsadığını belirtmektedir. Coğrafyanın bir alt dalı olan siyasi coğrafya siyaset ile coğrafya arasındaki ilişkiyi incelerken, jeopolitik siyasi coğrafyanın ilgilendiği tüm alanlarla ilgilenmeyip, daha çok güç ve bunun uygulandığı mekanla ilgilenerek uluslararası ilişkileri bu şekilde analiz etmeye çalışır. Yani siyasi coğrafya genel anlamda siyaset-coğrafya ilişkilerini ele alırken, jeopolitik dış politikanın belirlenmesinde coğrafyanın rolü üzerinde durmaktadır².

Jeopolitik terimini ilk kullanan kişi İsveçli siyasi coğrafyacı Rudolf Kjellen olmuştur. Jeopolitik genel olarak, coğrafi faktörlerin siyasal eylem üzerindeki etkisini araştıran disiplin olarak tanımlanmaktadır³. Jeopolitik, politikaya coğrafi unsurların katılmasını, coğrafi unsurların siyasal değerlendirmelere dahil edilmesini sağlamaktadır⁴. “Jeopolitik, coğrafyanın bütün unsurları ile aktifleşmesi ve bu unsurlar

¹ Ahmet Davutoğlu, “The Clash of Interests: An Explanation of the World (Dis)Order”, **Perceptions: Journal of International Affairs**, Vol: II, No: 4, December 1997- February 1998, p.96.

² Ali Faik Demir, “Jeopolitiğe Günümüzden Bir Bakış”, **Uluslararası Politikada Yeni Alanlar, Yeni Bakışlar**, der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul: Der Yay., 1998, ss.293-294.

³ Christopher J. Fettweis, “Sir Halford Mackinder, Geopolitics and Policymaking in the 21st Century”, <http://carlisle-www.army.mil/usawc/Parameters/00summer/fettweis.htm>, 25 Ağustos 2004.

⁴ Suat İlhan, **Türkiye’nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1997, s.4.

değerlendirilerek sonuçlar çıkarılmasıdır. Jeopolitik politika üretmez, coğrafyayı temel olarak politika üretecek olanlara veri hazırlar”⁵.

Ne coğrafi faktörler, ne doğal kaynaklar, ne de benzeri öğeler kendilerinden siyasal bir anlam taşımamakta, ancak devletlerin girişecekleri belirli dış politika tutum ve davranışlarını etkiledikleri ölçüde bu türden bir nitelik kazanmaktadırlar. Yani coğrafi unsurlar ve jeopolitik konum ile devletlerin dış politikası arasında nedensellik ilişkisi kurulamaz ve bu faktörlerin dış politika üzerindeki etkisinin diğer faktörlerle birlikte düşünülmesi gerekmektedir⁶. Fakat coğrafya ile devletin dış politikası arasında nedensellik ilişkisi kuran teorisyenler de vardır. Bu bağlamda siyasi coğrafyacılara devletin dış politikasını açıklarken coğrafyanın yanında siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik nedenlere yer verirken (jeopolitik olasılıkçılık), jeopolitikçiler coğrafyanın başlı başına dış politikayı belirleyen bir öğe olduğu görüşünden hareket etmektedirler (jeopolitik determinizm)⁷. Pek çok uluslararası ilişkiler teorisyeni de coğrafyanın dış politikanın oluşmasında etkili olan unsurlar arasında olduğunu kabul etmesine rağmen, jeopolitikçilerden farklı olarak, coğrafya ile dış politika arasında doğrudan bir nedensellik ilişkisi kurmayarak coğrafyayı dış politikayı etkileyen ulusal güç unsurlarından biri olarak kabul etmektedirler⁸.

1.2. Klasik Jeopolitik Teori

“Ortodoks jeopolitik” olarak da nitelendirilen klasik jeopolitik teorisinin temel varsayımları, uluslararası sistemi Westphalian bir anlayışla yorumlayan realist teori ile benzerlikler arz etmektedir. Her iki teori de ulus-devletlerin üstün olduğunu ve uluslararası ilişkilerin birbirlerine karşı üstünlük mücadelesi veren devletler arasındaki güç ilişkilerinin araştırılmasıyla en iyi şekilde anlaşılabilirliğini savunmaktadır⁹. Ayrıca, devlet merkezli yaklaşımı benimsemelerinin yanında, her iki teori de güç

⁵ Suat İlhan, “Jeopolitik Kavramı ve Unsurları”, *Avrasya Dosyası*, Jeopolitik Özel, Cilt: 8, Sayı: 4, Kış 2002, ss.318-319.

⁶ Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, İstanbul: Filiz Kitabevi Yay., 1995, s.425.

⁷ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, İstanbul: Alfa Yay., 2002, s.171.

⁸ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler*, İstanbul: Alfa Yay., 1997, s.217.

⁹ Mehdi Parvizi Amineh, “Towards Rethinking Geopolitics”, *Central Eurasian Studies Review*, Vol: 3, No: 1, Winter 2004, p.7.

unsurunu temel almakta ve ulusal gücü devletlerin yayılcı ve emperyalist politikalarının bir aracı olarak görmektedir. Jeopolitik teorilere göre de uluslararası ilişkiler bir mücadele sürecidir ve savaş jeopolitiğin bir uzantısı, bazen bir aracı, bazen de bir sonucudur. Realist teorisyenlerin ve jeopolitikçilerin ulusal gücün unsurlarını ele alış biçimleri de benzerlikler göstermektedir. Realist teorinin en önemli temsilcisi Hans J. Morgenthau ulusal gücün öğelerini coğrafya, doğal kaynaklar, endüstriyel kapasite, askeri güç, nüfus, ulusal karakter, ulusal moral, diplomasi'nin niteliği ve hükümetin niteliği şeklinde sıralarken, deniz hakimiyeti teorisinin kurucusu Alfred Thayer Mahan ise deniz gücünün unsurları adını verdiği öğeleri coğrafi konum, topografik özellik, ülke büyüklüğü, nüfus, askeri güç, ulusal karakter ve hükümetin karakteri şeklinde sıralamıştır. Burada her iki teorisyen de ulusal güç unsurlarını sıralarken coğrafi öğelere yer vermiştir¹⁰. Gerek uluslararası politika incelemelerinde devlet merkezli analizi benimsemeleri gerekse de güç unsuruna büyük önem vermeleri, jeopolitik teorilerin uluslararası ilişkilere realist bir perspektiften baktığı anlamına gelmektedir.

“Realist okul mensuplarından Morgenthau ve Joseph Frankel ulusal gücün öğelerini ele alırken coğrafyanın da bir ülkenin dış politikasının belirlenmesinde önemli yeri olduğuna değinmektedir. Morgenthau, ABD'nin kıta genişliğindeki topraklarının doğuda üç bin batıda altı bin milden fazla denizle ayrılmış olmasını bu devletin dünyadaki konumunu belirleyen sürekli ve değişmez bir faktör olarak değerlendirmektedir. Öte yandan Frankel'e göre, coğrafya, devletin sahip olduğu kapasiteler arasında önemli bir yeri olmakla beraber, jeopolitikçilerin ileri sürdüğü anlamda ülkesel genişlik ile dış politika arasında doğrudan bir nedensellik kurulması doğru değildir. Bununla beraber, realist okulun önde gelen yazarlarından Strausz Hupe, diğer realist yazarlardan biraz farklı olarak coğrafya ve çevresel faktörlere daha fazla önem vermekte ve bunun siyasal davranışı sınırlayıcı bir etkiye sahip olduğunu kabul etmektedir”¹¹. Realist teorisyenlerin coğrafi güce bakışları bu şekilde farklılıklar arz ederken, jeopolitikçiler coğrafyayı ulusal güç tanımlamasının merkezine oturtarak dünya politikasının coğrafya faktörünün temel alınarak analiz edilmesini amaçlamakta ve coğrafyayı uluslararası politikanın belirlenmesinde önemli bir faktör olarak

¹⁰ Ari, Uluslararası İlişkiler Teorileri..., a.g.e., ss.172-173.

¹¹ Ari, Uluslararası İlişkiler..., a.g.e., ss.217-219.

görmektedirler. Bu nedenle jeopolitik, dünya politikasının analizini coğrafya üzerine inşa etme amacı taşıyan bir realist çaba olarak görülür¹². Jeopolitik olasılıkçılar coğrafyanın diğer güç unsurlarıyla değer kazandığını ileri sürerken, jeopolitik deterministler coğrafyanın tek başına belirleyici rolü bulunduğunu vurgularlar. Bu bağlamda jeopolitik deterministler ulusal güç ile coğrafyayı özdeşleştirirler.

Hem ulusal gücün öğelerinden birisi olan hem de gücün diğer unsurlarının uygulandığı alan işlevi gören coğrafya üç unsurdan oluşmaktadır: Coğrafya üzerinde kurulu olan siyasi gücün otoritesini kabul eden halk, kurulu siyasi gücün (devletin) varlığının söz konusu olduğu coğrafi alan (toprak) ve bu halkın yaşadığı coğrafi alanın barındırdığı her türlü servet¹³. Bu unsurlardan coğrafi alan jeopolitik teorinin temel eksenini oluşturmaktadır. Bu coğrafya üzerinde yaşayan halk ve coğrafi alanın barındırdığı ekonomik kaynaklar ise jeopolitiğin periferik unsurlarını oluşturmaktadır. Klasik jeopolitik teorisyenler bu unsurlardan daha çok coğrafi alan üzerinde durmakta ve bu coğrafi alanın dünya hakimiyetinin elde edilmesinde sağlayacağı stratejik avantajları vurgulamakta, bu coğrafi alana hayat veren insan unsuruna ve coğrafi alanın barındırdığı ekonomik kaynaklara ise daha az önem vermektedirler.

1.2.1. Jeopolitiğin temel eksenini olarak coğrafi alan

Coğrafi alan jeopolitik teorisyenlerin en fazla üzerinde durduğu unsurdur. Jeopolitik üzerine ilk ciddi çalışmalarda bulunmuş kişi ve Alman jeopolitik okulunun kurucusu olan Friedrich Ratzel'e (1844-1904) göre, bir devletin uluslararası alanda etkili olabilmesi geniş bir sahaya ve hakim bir mevkiye sahip olmasına bağlıdır¹⁴. Darwin'in evrim teorisinin etkisi altında kalan Ratzel'e göre, bir hücreden meydana gelen bir organizma olan ve kendi gelişim kanunlarına sahip olan devletin beslenmesi için saha kazanarak gelişmesi biyolojik bir zorunluluktur. Devletin gelişme ve yayılmayı arzu etmesi ise diğer devletlerle arasında ihtilaflar doğurmaktadır¹⁵. Bu beslenme mücadelesinde aciz kalan devletler, Darwin'in tezindeki yok olmaya mahkum olan

¹² "Imperium Europa, the Eurasian Alternative, Geopolitics", http://www.geocities.com/integral_tradition/geopol.html, 25 Ağustos 2004.

¹³ Sönmezoğlu, a.g.e., s.138.

¹⁴ Sönmezoğlu, a.g.e., s.447.

¹⁵ Süha Göney, *Siyasi Coğrafya Cilt II*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1993, ss.11-12.

unsurlar gibi yok olacaklardır. Gelecekte Avrupa'nın siyasi öneminin saha darlığı yüzünden azalacağını öngören Ratzel, devletlerin yeni uluslararası konjonktürde varlıklarını sürdürebilmek için Avrupa dışındaki geniş sahalarda etkilerini artırmaları gerektiğini ileri sürerek yayılmacı siyasal stratejilere yön göstermiştir¹⁶. Ratzel'in bu fikirleri kendinden sonraki Alman jeopolitikçilerinin ilham kaynağı ve II. Wilhelm Almanyasının dış politikasına referans olmuştur¹⁷.

Büyük ölçüde Ratzel'in görüşlerinden etkilenen İsveçli siyasal coğrafyacı Rudolf Kjellen (1863-1922), Ratzel'in devletin yaşayan bir organizma olduğu ve sahaya ihtiyaç duyduğu görüşünü kabul etmiş, bunun ötesinde devletin şura sahip bir organizma olduğunu, devletlerin de tıpkı fertlerde olduğu gibi birbirini kıskanabileceğini ve birbirine dost veya düşman olabileceğini ileri sürmüş ve bir insan topluluğu olan devlet ile ferdi bu derece birbirine benzetmekle jeopolitiğe farklı bir bakış açısı getirmiştir¹⁸.

Karl Haushofer (1869-1946) da, Ratzel ve Kjellen gibi, bir devletin varlığını devam ettirebilmesinin saha kazanmasıyla mümkün olabileceği görüşündedir. Özellikle Almanya ile Japonya'nın saha ihtiyacının çok büyük olduğundan bahsetmiş, bu bağlamda "hayat sahası" (lebensraum) kavramını geliştirmiş ve fikirlerini bu esas üzerine inşa etmiştir¹⁹. Ayrıca Haushofer, değişken ve dinamik sınırlar kavramını ileri sürerek hayat sahası elde etme amacının gerçekleşme yolunu ifade etmiştir. Ona göre, sınırlar bir ulusun geçici dinlenme yeridir ve etki alanlarını genişletmek için siyasal bir araç olarak kullanılabilir²⁰. Almanya'nın I. Dünya Savaşı'nda yenilmesi ve sonrasında özellikle Versailles Antlaşması ile düştüğü zor durumdan kurtulması için bu öngörülerde bulunan Haushofer, Nazi Almanyasının esin kaynağı olmuştur²¹.

Daha çok deniz gücünün önemi üzerinde duran Amerikalı Amiral Alfred Thayer Mahan (1840-1914), Rusya'yı merkezi ele geçirilemeyen geniş bir kütle olarak tasvir ederek Avrasya kara hakimiyetindeki üstünlüğünü kabul etmiş, fakat kara hakimiyetinin

¹⁶ Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik**, İstanbul: Küre Yay., 2002, s.103.

¹⁷ Sönmezoğlu, a.g.e., s.447.

¹⁸ Göney, a.g.e., s.16-17; "Power Politics and Geopolitics", <http://husky1.stmarys.ca/~wmills/course520/geopolitics.html>, 25 Ağustos 2004.

¹⁹ Göney, a.g.e., ss.18-22.

²⁰ Holger H. Herwig, "Jeopolitik: Haushofer, Hitler ve Lebensraum", **Jeopolitik, Strateji ve Coğrafya**, der. Colin S. Gray ve Geoffrey Sloan, çev. Tuğrul Karabacak, Ankara: ASAM Yay., 2003, ss.306-307.

²¹ Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz: Fettweis, a.g.m.; Herwig, a.g.m., ss.302-322; "Power Politics...", a.g.m.

bazı dezavantajlarının bulunduğuna dikkat çekmiştir²². Mahan teorisini bir ulusun ancak gelecek tehditlere karşı denizleri kontrol etmesi halinde güçlü olabileceği ve deniz gücünün stratejik hedefleri elde etmenin ön koşulu olduğu görüşü üzerine inşa etmiştir²³. Denizlerin sağlayacağı yararlar ile ulusal çıkarlar arasında açık bir bağ kuran Mahan'a göre, deniz aşırı koloni elde edebilecek ve pazarların güvenliğini sağlayabilecek bir deniz gücüne ve deniz ticareti ağına sahip olunması o devletin ekonomik refahını ve ulusal gücünü artırır, bunun sonucunda daha geniş nüfus kitlesine hükmedebilme yeteneği kazandırır. Bu bağlamda Mahan bir ulusun deniz gücü sayılabilmesinin kriterleri olan altı faktör üzerinde durur: Coğrafi mevki, fiziki uygunluk (denize kıyısı bulunma), toprakların genişliği, nüfusun fazlalığı, ulusal karakter ve hükümetin niteliği²⁴. Denizlerden karalara doğru gelişen bir hakimiyet stratejisi üzerinde duran ve mihver sahaya hakim olan gücün (Rusya'nın) yayılmacı potansiyeline karşı ancak çevre denizlerde gerçekleştirilecek bir kuşatmanın başarılı olabileceğini iddia eden Mahan'ın²⁵ denizlerin kontrolünün dünya hakimiyetinin ön koşulu olduğu görüşünün, yaşanan teknolojik gelişmelerle gerçekliğini yitirse de, bugün denizlere çıkışı olmayan Orta Asya cumhuriyetlerinin sahip oldukları enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılmasında karşılaştıkları zorluklar göz önüne alındığında, kısmi bir gerçeklik payı bulunduğu görülmektedir.

Kara gücüne önem veren Sir Halford Mackinder'in (1861-1947) "Heartland" teorisine göre ise, dünya tarihi kara ve deniz güçlerinin sürekli olarak çatışmasından oluşmaktadır ve teknolojinin gelişmesi ve özellikle demiryollarının yaygınlaşarak kara gücüne iç kesimlere deniz gücüne oranla daha kolay ulaşma imkanı vermesiyle 20. yüzyılın başından itibaren deniz gücünün üstünlüğü sona ermiştir. Çünkü deniz gücüne oranla, dünya adasındaki (Avrasya'daki) kara gücünün (eksen devletin –Rusya'nın-) kendi periferisinde operasyonlara girişmesi için aşması gereken mesafe artık azalmış, bu durum güç dengesini kara gücü lehinde değiştirmiştir²⁶.

²² Göney, a.g.e., s.38.

²³ Reynolds B. Peele, "The Importance of Maritime Chokepoints", **Parameters**, Summer 1997, <http://carlisle-www.army.mil/usawc/Parameters/97summer/peele.htm>, 25 Ağustos 2004.

²⁴ Tan Wee Ngee, "Maritime Strategy in the Post-Cold War Era", http://www.mindef.gov.sg/safti/pointer/back/journals/2000/Vol26_1/6.htm, 25 Ağustos 2004.

²⁵ Davutoğlu, Stratejik Derinlik, a.g.e., s.106.

²⁶ Fettweis, a.g.m.

Mackinder'a göre, 19. yüzyılın sonu itibariyle dünyada sömürgecilik için genişleyecek boş bir alan kalmamıştır ve gelecekteki güç politikası farklı güçlerin nüfuzu altındaki alanlarda gerçekleşecektir. Bu nedenle bu mücadelede galip gelebilmek ve global üstünlüğü ele geçirebilmek için kilit mevkiin kontrolü bir gerekliliktir²⁷. Mackinder görüşlerini ilk defa ortaya attığı 1904 yılında, kilit mevki olarak Doğu Avrupa'nın bir kısmı ile Asya'nın Kutup Denizine sularını boşaltan nehirlerin kabul havzalarını içine alan kısım ve Orta Asya'nın denizlere akışı olmayan bölgesini belirtmiştir ve bu kilit mevki "mihver bölge" olarak nitelendirmiştir²⁸. Görüşlerini 1919 yılında daha da geliştiren Mackinder, mihver bölgeyi "Heartland" (kalpgah) olarak adlandırmış ve kapsadığı alanı genişleterek Heartland'ın Baltık Denizi'ni, gidiş geliş elverişli Orta ve Aşağı Tuna'yı, Karadeniz'i, Küçük Asya'yı, Ermenistan'ı, İran'ı, Tibet'i ve Moğolistan'ı kapsadığını belirtmiştir²⁹. Ayrıca Heartland'ın çevresinde Almanya, Avusturya, Türkiye, Hindistan ve Çin'i kapsayan bir "iç hilal" ve bir de İngiltere, Afrika, Avustralya, Japonya, ABD ve Kanada'yı içerisine alan "dış hilal" bölgesi belirlemiştir. Heartland'ın kontrolünün dünya hakimiyeti açısından çok önemli olduğunu ileri süren Mackinder, "Doğu Avrupa'ya hakim olan Heartland'ı kontrol eder, Heartland'a hakim olan Dünya Adası'nı (Avrasya ve Afrika) kontrol eder, Dünya Adası'na hakim olan dünyayı kontrol eder" diyerek, bu şekilde tek bir devletin (Almanya'nın) bu bölgeye hakim olmasının İngiltere açısından ne gibi sonuçlar doğurabileceğine işaret etmiştir³⁰.

1943 yılında görüşlerinde bir kez daha değişikliğe giden Mackinder, Heartland'ın doğu sınırını biraz batıya kaydırarak bir kısım Sibiryaya düzlüğünü dışarıda bırakmıştır. Diğer yandan, Kuzeydoğu Amerika ile Kuzeybatı Avrupa'nın siyasi ve ekonomik açıdan hızla gelişmesi, Mackinder'ı Heartland'a rakip bir Kuzey Atlantik Bölgesi'nden söz etmeye yöneltmiştir. Mackinder ayrıca, Asya'nın güneydoğusundaki Muson bölgesi

²⁷ Fettweis, a.g.m.

²⁸ Göney, a.g.e., s.25.

²⁹ Geoffrey Sloan, "Sir Halford J. Mackinder: Geçmişten Günümüze Kalpgah Kuramı", **Jeopolitik, Strateji ve Coğrafya**, der. Colin S. Gray ve Geoffrey Sloan, çev. Tuğrul Karabacak, Ankara: ASAM Yay., 2003, s.31.

³⁰ Sönmezoğlu, a.g.e., ss.450-451.

ve Güney Atlantik bölgesini de geleceğin önemli bölgeleri olarak görmeye başlamıştır³¹.

Soğuk Savaş döneminde ABD'nin SSCB'ye karşı uyguladığı çevreleme politikasının teorik arka planını oluşturan Nicholas J. Spykman'ın (1893-1943) kenar kuşak teorisinde kara ile deniz hakimiyeti birlikte değerlendirilmiştir. Spykman, ABD'nin dünya siyasetinde yükselmesini Almanya'nın dünya hakimiyeti tehlikesine karşı bir emniyet unsuru olarak düşünmekte ve Anglo-Amerika müttefiklerinin Sovyet Rusya'nın kara üstünlüğüyle birlikte Avrasya kıyılarını kontrol ederek Almanya'ya mani olacaklarını ve bu şekilde dünya adası üzerinde üstünlük kazanacaklarını belirtmektedir. Spykman'ın Avrasya kıyı sahası olarak ifade ettiği alan, İngiltere, Afrika, Avustralya, Japonya, ABD ve Kanada'yı ihtiva eden ve Mackinder'in "dış hilal" olarak tanımladığı alandır ve büyük nüfus kütlelerini barındırması, zengin kaynakları içermesi, iç denizler ihtiva etmesi ve bu denizlerde ulaşım imkanlarına sahip olması bakımından dünya hakimiyetindeki başlıca unsurdur³². Mackinder gibi dünyayı Heartland, iç hilal ve dış hilal olarak bölümleyen Spykman bu noktadan sonra Mackinder'dan ayrılmış ve dünya hakimiyetinin dışarıdan içeriye doğru gerçekleştirilebileceğini savunarak Mackinder'in ifadesini "kenar kuşağa (Rimland'a) hakim olan Avrasya'yı kontrol eder, Avrasya'ya hakim olan dünyanın kaderini kontrol eder" şeklinde değiştirmiştir³³.

1.2.2. Jeopolitiğin periferik unsurları: Nüfus ögesi ve ekonomik kaynaklar

Klasik jeopolitik teoride insan unsuru ve nüfus ögesi daha çok Alman jeopolitik okulu tarafından ele alınmıştır. Alman jeopolitik okulunun kurucusu olan Friedrich Ratzel'e göre, Almanya'da artan nüfusu besleyecek tarım alanlarının yetersiz kalmaya başlaması şehirlere göçe neden olmuş, hatta bazı insanlar diğer ülkelere (özellikle ABD'ye) göçe başlamış, bu durum ülkelerinden uzaklaşan halkın asimile olması ve anavatanından kopması sonucunu doğurmuştu. Bu nedenle saha elde etmek Almanlar için artan nüfusu besleyecek ve böylece göçleri önleyecek topraklar elde etmeyi ifade

³¹ Sönmezoğlu, a.g.e., s.451.

³² Göney, a.g.e., s.40.

³³ Fettweis, a.g.m; Ramazan Özey, *Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya*, İstanbul: Aktif Yay., 1999, ss.22-23.

ediyordu. Fakat Ratzel Almanya'nın saha elde etmesi gerektiğini ileri sürerken sömürgeci genişlemeden ziyade Doğu Avrupa'ya doğru genişlemeyi kastediyordu ve Nazilerin düşündüğü gibi ırkçı bir bakış açısıyla tüm Almanların Almanya'da toplanmasından yana değildi. Aksine etnik heterojenliğin faydalarına inanıyordu ve Almanya için uygun sahanın ancak bu şekilde elde edilebileceğini, farklı devletlerde yaşayan Almanların Almanya'nın sahasını genişletmesine yardımcı olacağını düşünüyordu. Bu görüşü onu Büyük Almanya fikri taşıyan milliyetçilerle ters düşürmüştü³⁴.

Rudolf Kjellen ise esin kaynağı olan Ratzel'e eleştirilerde bulunarak, Ratzel'in devletin gelişmesinde genellikle fiziki unsurlar, özellikle de coğrafi mevki ile saha üzerinde durduğunu, fakat bunların kişiler üzerindeki etkilerini ihmal ettiğini belirtmiştir. Ona göre Ratzel devlete hayat ve kuvvet veren şeyin sınırları içinde yaşayan insanlar olduğu hususunda yeterince durmamıştır. Kjellen bu görüşünü daha da ileri götürmüş, devletlerin de bireyler gibi akıl ve bilinç sahibi varlıklar olduğunu ve bireyler gibi hareket ettiğini ifade ederek coğrafyayı temelinden sarsmıştır. Devletin bir birey olmadığını ve bireyler topluluğunun siyasi yapılanması olduğunu görmezden gelerek, devletlerin bireylerden farklı hareket tarzlarına sahip olduğunu ve farklı kanunlar çerçevesinde faaliyette bulunduğunu göz ardı etmiş ve coğrafi analizlerde insan unsurunu fazla öne çıkarmıştır³⁵.

Bir diğer Alman jeopolitikçi Karl Haushofer ise birleşik bölgeler kavramını ortaya atmıştır. Bu kavrama göre, hiçbir ulus tek başına bir bölge oluşturamayacağı için her ulus sahasını öncelikle benzer dil ve kültüre sahip insanları, daha sonra da yakın dil ve kültüre sahip insanları içine alacak şekilde genişletme ihtiyacı duymaktadır. Birleşik bölgeler kavramı tüm Almanları bir devlet çatısı altında toplamayı amaçlayan ve Avrupa'yı uzun savaşların içine sokan Büyük Almanya ideali ile örtüşmektedir. Nitekim Pan-Cermenistler sürekli olarak Tanrı vergisi Alman kültür ve ticaret bölgelerinden söz ediyorlar, ayrıca Almanların dağınık olması nedeniyle yabancı topraklarla kuşatılmış bir Almanya'nın ortaya çıkmasından yakınıyorlardı. Almanların I. Dünya Savaşı sırasında ortaya attıkları "Orta Avrupa" ve "Avroafrika" kavramları bu

³⁴ "Power Politics...", a.g.m.

³⁵ Göney, a.g.e., ss.16-17.

arzuların bir yansımasıydı³⁶. Ayrıca Hitler, Haushoffer'ın birleşik bölgeler kavramından oldukça etkilenmiş ve II. Dünya Savaşı sırasında bu kavramı hayat sahası kavramı ile birlikte düşünerek hareket etmiştir³⁷.

Nüfus ögesi Alman jeopolitikçilerinin yanında Anglo-Amerikan jeopolitik okulunun en önemli temsilcisi Halford Mackinder'in da az da olsa üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Mackinder'a göre, bir devletin nüfusunun bir bölümü şiddet yolunu veya barışçı yolları kullanarak ayrılıp bağımsızlığını elde edebilir ve bunun sonucunda o devletin siyasal otoritesinin kurulu olduğu coğrafi alanı değiştirebilir. Bu durum sahada bir daralmaya yol açabileceği gibi, devletin gücünü zayıflatarak dış etkiler karşısında hassas bir konuma sokabilir. Bu nedenle sınırlar içine katılan yeni coğrafi alanlarda siyasal hakimiyetin sağlanabilmesi için öncelikle yeni nüfusun asimile edilmesine çalışılmalıdır³⁸.

Klasik jeopolitik teori geliştirildiği dönemin koşulları gereği daha çok jeopolitiğin asli unsuru olan coğrafya üzerinde durmaktaydı ve o dönemdeki teknolojik imkanların sınırlılığının da etkisiyle bu coğrafyanın barındırdığı ekonomik potansiyeller üzerinde fazla durulmamaktaydı. Jeopolitiğin periferik unsurları konusunda ise söz konusu coğrafyanın sahip olduğu ekonomik kaynaklardan daha çok bu coğrafya üzerinde yaşayan nüfus ögesi üzerinde durulmuş, nüfus ögesi ve etnik faktör üzerinde duran Alman jeopolitikçiler bu faktörleri hayat sahası kavramıyla birlikte değerlendirmişlerdir. Söz konusu coğrafi alanın barındırdığı ekonomik potansiyeller ise daha çok Anglo-Amerikan jeopolitik ekolü tarafından ele alınmış, fakat yine de coğrafi alanın daha çok önem verilen stratejik avantajlarının gölgesi altında kalmıştır.

Dünyayı sınırlı alana ve fiziki unsurlara sahip kapalı bir ünite olarak gören jeopolitik teorilere göre, devletlerarası ilişkilerin her döneminde dünyada bulunan karalar ve bunların barındırdığı ekonomik kaynaklar büyük güçlerin nüfuz alanlarına bölünmüştür. Bu kaynakların yeniden dağılımı sorunu ise bu ülkelere ilave maliyetler yüklemektedir. Realist bir anlayışla hareket eden devletler güçlerini maksimize etmek için ekonomik ve stratejik değeri yüksek alanlara doğru genişlemek isterler. Dünyada

³⁶ Herwig, a.g.m., s.307.

³⁷ "Power Politics...", a.g.m.

³⁸ Sloan, a.g.m., ss.17, 29.

bulunan ekonomik kaynaklar sınırlı olduğu için, bu kaynaklardan yoksun olan devletler yeni doğal kaynakları keşfetmek veya mevcut olanları güç yoluyla elde etmek şeklinde iki seçenekle karşı karşıya kalmaktadırlar. Birinci seçeneğin uygulanması daha zor olduğu için devletler daha çok ikinci seçeneği tercih etmektedirler. Bu ise ancak güç yoluyla gerçekleştirilebilmekte ve devletler arasında savaş kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu nedenle klasik jeopolitik teori devletlerarası ilişkilerin doğal olarak çatışmacı bir nitelik arzettiğini ileri sürmektedir³⁹.

Jeopolitik kavramını ilk ortaya atan ve jeopolitiğin isim babası olan Rudolf Kjellen, toprak, yer şekilleri, nüfus gibi coğrafi faktörler üzerinde dururken bunlara söz konusu coğrafi alan içinde bulunan fiziksel kaynakları da katmıştır. Jeopolitik teori alanında en kapsamlı açıklamalar geliştirmiş olan Halford Mackinder da bir devletin gücünün bulunduğu mevkie ve sahip olduğu fiziki özelliklere bağlı olduğunu belirtmiştir. Mackinder, stratejik mevki, topraklarının genişliği, nüfusu ve büyük doğal kaynak potansiyeliyle Heartland'ın dünya hakimiyeti için alternatif olmayan bir alan olduğunu belirtmiş ve bu ifadesiyle doğal kaynaklara sahip olmanın bir devlet için taşıdığı önemi vurgulamıştır. Mackinder, Heartland'ı kontrol eden bir gücün veya ittifakın bu bölgenin stratejik konumundan ve sahip olduğu ekonomik kaynaklarından yararlanarak üstün konuma geçeceğini ve deniz gücünü tehdit ederek dünya hakimiyetini tesis edeceğini belirtmiştir⁴⁰.

1.3. Klasik Jeopolitik Teorinin Sorgulanması ve Jeopolitiğin Periferik Unsurlarının Yükselişi: Eleştirel Jeopolitik

SSCB'nin bir savaş veya global ölçekte bir kriz olmaksızın ağırlıklı olarak iç faktörlerin etkisiyle çökmesi uluslararası ilişkiler teorilerinde bir krize yol açmıştır. Soğuk Savaş döneminin iki kutuplu yapısını devletlerarası ilişkiler ve uluslararası sistem düzeyinde açıklamaya çalışan teorisyenler SSCB'nin iç faktörlerin etkisiyle çökmesini açıklayamamışlardır. 1980'li yıllardan beri globalleşmenin etkisini giderek artırmasıyla ekonomik konuların önemi artmaya ve ulusal sınırlar sorgulanmaya

³⁹ Artashes Pkhrikyan, "Geopolitics and the Caspian Oil", http://news.artsakhworld.com/Pkhrikyan_Artashes/index.html, 8 Mart 2005.

⁴⁰ Pkhrikyan, a.g.m.

başlanmıştı, fakat Soğuk Savaş'ın devam etmesi buna bir sınır koymaktaydı. SSCB'nin bu umulmadık çöküşü ise mevcut teorik bakış açılarını krize sokmuş ve uluslararası politika analizlerinde iç faktörlerin daha çok dikkate alınmasını gerektirmiştir⁴¹. Bu ortamda uluslararası politikaya coğrafya merkezli yaklaşan ve güvenlik kavramını coğrafi konum ile ilişkilendiren klasik jeopolitik teori de sorgulanmaya başlanmıştır. Özellikle SSCB'nin çöküşünden sonra Moskova'nın egemenliğinden kopan Orta Asya ve Kafkasya cumhuriyetlerinde yaşanan etnik çatışmalar, ayrıca bu bölgede ortaya çıkan güç boşluğunun doldurulmasında ve bölgenin doğal kaynaklarının işletilmesinde ABD, İran, Türkiye gibi değişik aktörlerin rol almaya başlaması ve buna karşılık Rusya'nın bölgedeki eski etkinliğini elde etmek istemesiyle Yeni Büyük Oyun olarak adlandırılan mücadelenin ortaya çıkması jeopolitiğin yeniden doğuşuna yol açmış, fakat bu mücadelenin öncekilerden farklı olarak bölgenin stratejik öneminin yanında ekonomik potansiyelinin de etkisiyle yürütülmesi ise eski teorilerin sorgulanmasına yol açmıştır⁴².

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve ulusal ekonomilerin ve kültürlerin karşılıklı etkileşimi nedeniyle globalleşme sürecinin etkisinin her alanda hissedilmesiyle, uluslararası politikada egemen olan geleneksel anlayışlar sorgulanmaya başlanmıştır. Toplumlari birbirine bağlayan iletişim kanallarının çoğalması ve bilgi, emek, sermaye ve ürün akışının önündeki engellerin kalkmasıyla ulusal sınırlar bulanık hale gelmiş, bu durum uluslararası ilişkilerin niteliğini değiştirdiği gibi yeni birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir⁴³. Postmodern toplumlar yeni dönemin getirdiği kontrol edilmesi zor sosyo-ekonomik ve siyasal değişimlerle karşı karşıya bulunmaktadır. Moderniteden postmoderniteye geçişin yarattığı sosyal ve siyasal sonuçlar bir risk toplumunun oluşumuna doğru gelişmektedir. Bu gelişmeler doğal olarak jeopolitik güç unsurları arasındaki geleneksel dengelyi de değiştirmektedir. Bu değişimler jeopolitik kavramının geleneksel düşünce kalıplarından daha geniş bir perspektifte düşünülmesini gerekli kılmıştır. Dünya Soğuk Savaş dönemindeki gibi iki karşıt ideoloji arasında

⁴¹ Henk Houweling ve Mehdi Parvizi Amineh, "Introduction: The Crisis in IR-Theory: Towards a Critical Geopolitics Approach", **Perspectives on Global Development and Technology**, Vol: 2, Is: 3-4, 2003, pp.316, 321.

⁴² Bruno de Almeida Ferrari, "Some Considerations about the Methods and the Nature of Political Geography and Geopolitics", <http://www.ciari.org>, 11 Mart 2005, p.5.

⁴³ Simon Dalby, "Critical Geopolitics and the World Order Models Project", http://www.geog.ubc.ca/iiccg/papers/Dalby_S.html, 12 Mart 2005.

bölünmüş olmadığı için ve globalleşme süreci etkisini her alanda hissettirdiği için ulus-devletler tek gerçek aktör olma konumunu yitirmekte ve global sorunların artık klasik jeopolitik teorinin yaklaşımıyla sadece uluslararası düzeyde devletlerin temel alındığı bir analiz yöntemiyle çözülmesi mümkün olmamaktadır⁴⁴.

1.3.1. Eleştirel jeopolitik yaklaşımda insan unsuru ve etnik faktör

Gearo'id O'Tuathail ve Simon Dalby'nin öncülüğünü yaptığı eleştirel jeopolitik yaklaşımda, klasik jeopolitik teorilerden farklı olarak, insan unsuru büyük önem arz etmektedir. Eleştirel jeopolitik perspektifte jeopolitik analizlerde sadece coğrafi alan üzerinde durulmayıp, belirlediği stratejilerle bu alana değer kazandıran, onu değişen koşullara göre yeniden yorumlayarak dış politikanın zamana uyarlanmasını sağlayan insan unsuruna büyük önem verilmektedir. Yani bir ülkenin bulunduğu mevkiin stratejik önemi ne kadar büyük olursa olsun bunun tek başına çok fazla bir anlam ifade etmediği, bu stratejik öneme uygun ve onu tamamlayan politikaların belirlenip takip edilmesiyle değer kazanacağı vurgulanmakta, bu şekilde tek yanlı jeopolitik analize karşı çıkılmaktadır⁴⁵.

Eleştirel jeopolitik yaklaşıma göre, devletlerin yanında toplumların da karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu bir ortam yaratan globalleşmenin etkisiyle, uluslararası alanda faaliyette bulunan devlet dışı aktörler yasal sınırları aşarak sınırlar ötesi aktivitelerde bulunurlar. Sınırlar ötesi aktiviteler ise toplum ile dış dünya arasında bir bağlantı oluşturur. Bu bağlamda eleştirel jeopolitik, ulusal sınırlar ötesi faaliyetleri ve bunların iç toplumsal yapı ile uluslararası yapı arasında oluşturduğu mekansal ve zamansal bağlantının toplum üzerinde yarattığı etkiler ile bunun uluslararası politika üzerinde doğurduğu sonuçları analiz etmeye çalışmaktadır⁴⁶.

Eleştirel jeopolitik yaklaşımda etnik bilinçlenmenin dış politikanın oluşumundaki etkileri önemli yer tutmaktadır. Bu bağlamda özellikle siyasal ve ekonomik faktörlerin etnik bilinç üzerinde etkili olduğu ve bu faktörlerin olumsuz etkilerinin etnik hareketlenmelere yol açtığı ileri sürülmektedir. Siyasal ve ekonomik faktörler

⁴⁴ Paul Reuber, "Conflict Studies and Critical Geopolitics - Theoretical Concepts and Recent Research in Political Geography", *GeoJournal*, No: 50, 2000, p.37.

⁴⁵ Reuber, a.g.m., p.38.

⁴⁶ Houweling ve Amineh, a.g.m., pp.325.

toplumların öz bilinçlerinin gelişmesinde ve kimlik taleplerinin ifadesinde etkili olmakta, bu durum bir feedback etkisi yaparak devletlerin davranışlarını yönlendiren iç siyasal ve sosyal koşullar üzerinde belirleyici olmaktadır. Eleştirel jeopolitik yaklaşıma göre, uluslararası sistemde faaliyet gösteren aktörlerin iç yapılarındaki etnik bilinçlenmeler ülkedeki siyasal koşulları etkilediği ve hükümetler üzerinde baskı oluşturduğu için dış politikaları yönlendirmekte ve dolaylı olarak uluslararası düzeyde etkilerde bulunmaktadır. Bu nedenle uluslararası politikanın sadece devletler düzeyinde değil, devlet-toplum ilişkileri de dikkate alınarak ve iç yapıdaki etnik grupların kimlik algılamalarının dış politikanın oluşumundaki etkileri de hesaba katılarak analiz edilmesi gerektiği savunulmaktadır⁴⁷.

Eleştirel jeopolitik yaklaşım etnik sorunlara büyük önem vermekte, özellikle SSCB'nin dağılmasından sonra bu bölgede ortaya çıkan etnik huzursuzlukları ve çatışmaları açıklamaya çalışmaktadır. Bu yaklaşıma göre, Sovyet sonrası dönem sadece bazı komünist ülkelerin çöküşüne sahne olmamış, bölgenin siyasal haritası da yeniden çizilmiştir. Bu dönemde bir yandan Sovyet döneminin derin izleri devam ederken ve birçok ülkede eski komünist yönetici elit işbaşında kalırken, bir yandan da yeni ulusal kimliklerin inşa edilmesine ve demokratik değerlere dayanan yeni siyasal kültürlerin oluşturulmasına çalışılmıştır. Bu durum yeni bağımsızlığına kavuşan ülkelerde birçok iç siyasal sorunu beraberinde getirmektedir. Eleştirel jeopolitik yaklaşım, devletlerin dış politikaları analiz edilirken bu sorunların da dikkate alınması gerektiğini savunmaktadır⁴⁸. Nitekim bağımsızlıklarını elde etmelerinden sonra özellikle Orta Asya cumhuriyetlerinde komünist dönemden demokratik hayata geçişin yarattığı derin sancılarla karşılaşmış, oluşturulmaya çalışan yeni ulusal kimlikler ile etnik kimlikler ve bölge ve aşiret aidiyetleri çatışmış, bu durum zaman zaman çatışmalara neden olarak iç istikrarı bozmuş ve ülkelerin toprak bütünlüklerini tehlikeye atmıştır. Bu olumsuzluklar devletlerin dış politikalarına da yansımış, hükümetler dış politikalarını iç siyasal sorunların ve etnik rahatsızlıkların gölgesi altında geliştirmek zorunda kalmıştır. Kazakistan ve Kırgızistan'ın Rusya ile ilişkilerinde sınırları içinde bulunan önemli oranda Rus azınlık faktörünü dikkate almak zorunda kalmaları, ayrıca Tacikistan ve

⁴⁷ Houweling ve Amineh, a.g.m., pp.323-325.

⁴⁸ Reuber, a.g.m., p.40.

Kırgızistan'ın Özbekistan ile ilişkilerini sınırları içinde bulunan Özbek azınlığın yarattığı hassasiyetin gölgesi altında geliştirmeleri bunun örnekleridir. İşte eleştirel jeopolitik yaklaşım nüfus ögesinin ve etnik gerçeklerin dış politikanın oluşumundaki etkisinin bilinciyle hareket ederek, coğrafya merkezli yaklaşımın dar kalıplarının aşılması bu faktörlerin de jeopolitik analizlerin bir parçası yapılması gerektiğini savunmaktadır.

1.3.2. Eleştirel jeopolitik yaklaşımda ekonomik faktörler

Eleştirel jeopolitik, jeopolitiğin klasik algılanışı ile dünya siyasal ekonomisinin bugün geldiği nokta arasında bir sentez oluşturmaya çalışır. Eleştirel jeopolitik, 1980'li yıllardan itibaren bazı araştırmacıların ulusal güvenlik kavramının dar anlamda düşünülmesini reddetmesi ve jeopolitiğin bölgesel çatışmalar, milliyetçiliğin yükselişi ve etnik çatışmalar, göçler, dini fundamentalizm, zengin kuzey ülkeleri ile yoksul güney ülkeleri arasındaki büyük eşitsizlik, çevre sorunları, global ticaret gibi sosyal, ekonomik ve insani gelişmeleri de içine alan geniş bir perspektiften değerlendirilmesiyle gelişmeye başlamıştır. Bu bağlamda sadece coğrafi unsurların belirleyici olmadığı, coğrafi unsurlarla ilişkili pek çok unsurun uluslararası politikanın belirlenmesinde etkili olduğu varsayımından hareket etmektedirler⁴⁹.

Eleştirel jeopolitik dünyayı devletler, merkez ve periferi, nüfuz alanları, tampon bölgeler gibi ayrımlara tabi tutarak sabit bir hiyerarşi oluşturmamıştır. Devlet merkezli analizi ve dünyada devletlerin mutlak egemenliğinin söz konusu olduğu görüşünü reddederek, ekonomik ve teknolojik değişimlerin bu devletlerin sınırları içinde yaşayan ulusları doğrudan etkileyebileceğini ve devletler için zaman zaman tehdit unsuru oluşturabileceğini savunmaktadır⁵⁰. Eleştirel jeopolitik yaklaşım 1980'li yıllardan itibaren etkisini artıran globalleşme sürecinin etkisiyle dünya ekonomisinin devasa bir boyut aldığını, ulusal sınırları zorladığını ve ulus-devletleri aştığını, bu nedenle devletlerin işlevinin değişerek egemenliğinin sarsıldığını öne sürmektedir⁵¹.

⁴⁹ Amineh, a.g.m., p.7; Ferrari, a.g.m., p.3.

⁵⁰ Amineh, a.g.m., p.7.

⁵¹ Ferrari, a.g.m., p.5.

Eleştirel yaklaşım jeopolitik tezlerini global ekonominin dinamikleriyle birlikte değerlendirmekte, bu bağlamda “jeopolitik ekonomi” kavramı üzerinde durmaktadır. Jeopolitik ekonomi kavramı, global ekonomiyi karakterize eden ticari yapının, sınırlar ötesi kaynak ve finans akışının idare edildiği bir sistemi ifade eder. Bu idare eylemi global güçler (ABD, AB, Çin, Rusya), uluslararası hükümetler ve hükümetler olmayan örgütler ve büyük çokuluslu şirketler arasında çatışma, işbirliği ve koordinasyon faaliyetlerini içerir. Jeopolitik ekonomi bir yönüyle deniz ticaretinin, limanların ve petrol, doğalgaz ve uranyum gibi stratejik kaynakların kontrol edilmesi gibi klasik jeopolitikte genel kabul gören konuları kapsadığı gibi, diğer yönüyle de piyasalar arasındaki emek ve sermaye akışı, global bilgi akışı, enerji nakil hatları, uluslararası yasadışı madde kaçakçılığı gibi güncel sosyo-ekonomik konuları içermektedir⁵². Eleştirel jeopolitik yaklaşım bu noktada klasik jeopolitik teorilerin dünya hakimiyetinin gerçekleştirilmesi konusunda öngördüğü varsayımları değiştirmekte ve “global ölçekte bilgi, emek, sermaye ve ürün akışını kontrol eden dünyayı kontrol eder” şeklinde formüle etmektedir⁵³.

SSCB’nin dağılmasıyla Rus egemenliğinden kopan Orta Asya ve Transkafkasya gerek sahip olduğu büyük enerji potansiyeli gerekse de Asya ile Avrupa arasında doğal ticaret ve transit bağlantısı olması nedeniyle Batı için büyük öneme sahiptir. Klasik jeopolitik teoride bu mihver bölgedeki siyasal gelişmeler dünya barışı için büyük önem arz etmekteydi. Bölge eleştirel jeopolitik yaklaşımda da stratejik bölge olarak nitelendirilmekte ve sahip olduğu potansiyeli nedeniyle bütün dünyanın dikkatinin yoğunlaştığı alan olarak tanımlanmaktadır. Eleştirel jeopolitik yaklaşım Orta Asya ve Transkafkasya üzerinde etkili olan aktörleri iç hilal (Rusya, İran ve Türkiye) ve dış hilal (Çin, Hindistan, Pakistan, Afganistan, Ukrayna, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan, İsrail ve Suudi Arabistan) şeklinde sınıflandırmıştır. Ayrıca bölge üzerinde uzak mesafede bulunmalarına rağmen global ölçekte inisiyatif kullanabilen ABD, AB,

⁵² Gearo’id O’Tuathail, “Geopolitical Structures and Cultures: Towards Conceptual Clarity in the Critical Study of Geopolitics”, **Geopolitics: Global Problems and Regional Concerns**, ed. Lasha Tchautouridze, Winnipeg: Center for Defence and Security Studies, 2004, pp.77-78.

⁵³ Kari Laitinen, “Reflecting the Security Border in the Post-Cold War Context”, **The International Journal of Peace Studies**, Vol: 6, No: 2, http://www.gmu.edu/academic/ijps/vol6_2/Laitinen.htm, 11 Mart 2005.

Japonya gibi aktörler ile etno-dinsel hareketlerin, uluslararası örgütlerin ve uluslar ötesi enerji şirketlerinin etkili olduğunu ve aktif rol oynadığını öngörmektedir⁵⁴.

1.4. Orta Asya Jeopolitiğinin Değerlendirilmesi

Orta Asya, Asya kıtasının tam ortasında bulunmakta ve kıtanın iç bağlantılarının kavşak noktasını oluşturmaktadır. Orta Asya'yı aşmadan Asya kıtasını içeriden, boydan boya kat etmek mümkün değildir. Bu nedenle Orta Asya, Avrasya'nın bütününi ilgilendiren politikalarda öncelikle dikkate alınması gereken bir bölgedir. Orta Asya en fazla tartışılan ve uygulamalara kaynaklık eden Kara Hakimiyeti teorisinin başlangıç noktasını teşkil etmekte, Mackinder'ın mihver bölge tanımlamasının içinde yer almaktadır. Ayrıca Spykman'ın Kenar Kuşak teorisinde de önemli yer tutmuş, böylece her iki teoride de kara ve deniz güçlerinin rekabetlerinin yoğunlaştığı bir nokta olarak değerlendirilmiştir⁵⁵. Teorilerde önemli yer tutan Orta Asya uygulamada da büyük bir rekabet alanı haline gelmiştir. “19. yüzyılda İngiltere ile Rusya arasında süren Büyük Oyun rekabetinin ayırım hattının da, 20. yüzyılın ikinci yarısına egemen olan ABD-SSCB Soğuk Savaş rekabetinin ayırım hattının da temelinde bu bölgenin güney kuşağı üzerinde oluşmuş olması bölgenin coğrafi özelliklerinden kaynaklanan jeopolitik önemini sürekli olarak gündemde tutmuştur. Her iki mücadelede de Rusya ve SSCB'nin güney ve doğuya yönelik en önemli stratejik ayağını oluşturan Orta Asya, bu mücadelelerde global dengelerin edilgen bir unsuru konumunda kalmıştır”⁵⁶.

SSCB'nin çökmesi bölgede bir güç boşluğuna neden olmuş, sahip olduğu enerji potansiyeliyle jeoekonomik ve kilit nitelikteki konumuyla jeostratejik önemi bu derece büyük olan bu bölgede güç boşluğunun yaşanması Orta Asya'yı çeşitli aktörlerin rekabet alanı haline getirmiştir. Yani Orta Asya cumhuriyetleri geçmişte olduğu gibi yeniden kendileri dışındaki aktörler arasında yaşanan mücadelenin edilgen konumu haline gelmişlerdir. Buna bir de 11 Eylül sonrasında ABD'nin Afganistan'a müdahalesi ve teröre karşı savaş bağlamında Orta Asya'ya askeri olarak yerleşmesiyle başlayan

⁵⁴ Amineh, a.g.m., p.8.

⁵⁵ İlhan, Türkiye'nin ve Türk Dünyasının..., a.g.e., s.161.

⁵⁶ Davutoğlu, Stratejik Derinlik, a.g.e., ss.456-458.

mücadele eklenmiştir. Bütün bunlar jeopolitiğin Soğuk Savaş sonrası dönemde de son derece önemli olduğunu ortaya koyan gelişmelerdir.

Fakat Orta Asya'daki güvenlik sorunlarını coğrafyayı temel alan dar bakış açısıyla analiz etmek ve bu bölgedeki gelişmeleri sadece büyük güçlerin global hakimiyet mücadelesindeki rekabeti ve bu rekabetin Orta Asya'ya yansımalarına endekslemek yetersiz olacaktır. Nitekim Orta Asya cumhuriyetlerin güvenlik algılamasını belirleyen faktörler büyük güçlerin bölgeye yönelik politikasıyla sınırlı değildir. Bağımsızlık sonrası dönemde iç siyasal yapıda karşılaşılan sorunlar ve bunların etnik ilişkilere yansımaları, yine etnik sorunlarla bağlantılı olarak komşu ülkelerle sınırlarda yaşanan sorunlar, ayrıca bölgenin su, petrol ve doğalgaz gibi ekonomik kaynakları üzerinde yaşanan paylaşım mücadelesi gibi güvenlik sorunları hem bölge ülkelerinin güvenlik algılamalarını şekillendirmekte, hem de dış politikalarını yönlendirmekte ve büyük güçlere yönelik politikalarında belirleyici olmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada Orta Asya'ya yönelik yapılacak jeopolitik analizde bu faktörler de hesaba katılacak ve klasik jeopolitik teori ile eleştirel jeopolitik yaklaşımın öngörülleri birlikte dikkate alınacaktır.

2. TARİHSEL ARKA PLAN

2.1. Rus İşgali Öncesi Orta Asya

Türklerin çoğunlukta olduğu Orta Asya, Türkistan olarak da bilinmektedir. Orta Asya halkı ve dünyadaki diğer Türk kökenli halklar günümüzde farklı coğrafyalarda yaşamalarına rağmen, kökenleri, anayurtları ve kurdukları ilk göçebe konfederasyonların varlığı gibi nedenler, bunların hepsinin Türk kökenli oldukları, aynı coğrafi bölgede (Orta Asya stepleri) ortaya çıktıkları, aynı göçebe konfederasyonlarında (Hun Devleti, Uygur Devleti vb.) yer aldıkları, fakat çeşitli sebeplerle göç etmeye başlamaları nedeniyle farklı coğrafi bölgelerde ve/veya devletlerin otoritesi altında yaşadıkları sonucuna götürmektedir⁵⁷.

Tarihte bilinen ilk Türk devleti Hun Devleti olmuş, ardından I. ve II. Göktürk Devletleri ile Uygur Devleti kurulduktan sonra, IX. ve X. yüzyıllarda kurulan Karahanlı ve Gazneli Devletleri ile XI. ve XII. yüzyıldaki Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Türk-

⁵⁷ Gamze Güngörmüş Kona, *Türkiye-Orta Asya İşbirliği Stratejileri ve Gelecek Senaryoları*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yay., 2002, s.37.

İslam tarihinin en önemli devrini teşkil etmişlerdir. Orta Asya Türkleri daha sonra bir asırdan fazla Moğolların egemenliğinde kaldıktan sonra, Timur'un ortaya çıkmasıyla yeniden kendi devletlerine kavuşmuşlardır⁵⁸. Timur'un Türkleri bir devlet otoritesi altında toplamasının ardından ölümünden sonra Türkler dağılmış, bir bölümü Timur'un çocuklarının etrafında toplanmış, bir bölümü de Fergana Vadisi ile kuzeyinde başıboş bir hayat sürdürmek durumunda kalmıştır. Daha sonra Ebu'l-Hayr adında bir Altın Orda prensi bu ikinci Türk grubunu bir araya toplayıp yeniden teşkilatlandırarak Özbek Devleti adında yeni bir Türk devleti oluşturmuş ve bu Türklerle "Özbekler" denmeye başlanmıştır⁵⁹. Fakat Özbeklerin Moğol kabileleri karşısında uğradıkları başarısızlıklar üzerine Türklerin bir kısmı asıl topluluktan ayrılarak kuzeye doğru göç etmişler ve başlarına buyruk hareket eden bu Türkler "Kazak" olarak adlandırılmışlardır⁶⁰. Kazaklar göç ettikleri bu topraklarda buraya daha önce göçmüş olan Kırgızlar ile iç içe yaşamaya başlamışlar, hatta bu yüzden kendilerine "Kazak-Kırgız" denmiştir. Daha önce diğer Orta Asya Türklerinden ayrı yaşamaya başlayan Türkmenler ise, Moğol egemenliğine girmeden önce bugün yaşadıkları topraklara yerleşmişlerdi. Böylece aynı kökenden gelen Orta Asya Türkleri göçebe yaşamın ve bazı siyasal gelişmelerin etkisiyle ayrılmışlar ve farklı isimlerle anılmışlardır⁶¹.

Orta Asya'da yaşayan Türk topluluklarını birleştirmek amacıyla kurulan son Türk devleti olan Özbek Devleti, İran işgaline uğrayarak büyük sarsıntı geçirmiş, işgalden kurtulan Hive'nin bağımsızlığını ilan etmesiyle (1511) de fiilen ikiye bölünmüştür. 1512'de Buhara merkez olmak üzere bağımsızlığını yeniden kazanan Özbek Devleti (artık yeni adı Buhara Hanlığı olmuştu) bütün çabalara rağmen Hive ile birleşemediği gibi, aralarındaki rekabet giderek artmıştı. Bu yıpratıcı kardeş kavgasından zarar gören ve yavaş yavaş Fergana Vadisi'nde toplanmaya başlayan insanların Şahrüh İbn Aşur

⁵⁸ Mehmet Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul: Nesil Yay., 1993, s.13.

⁵⁹ Mehmet Saray, **Kazak Türkleri Tarihi: "Kazakların Uyanışı"**, İstanbul: Nesil Yay., 1993, s.17. Türklerin aslında aynı kökenden geldikleri ve farklı coğrafi bölgelerde farklı devletlerin egemenliği altında yaşamalarından dolayı farklı adlarla anıldıklarından bahsedilmişti. Özbeklerin diğer Orta Asya Türklerinden bu şekilde ayrılmaları buna çok iyi bir örnektir. Bu ayrılma durumu Kazak, Kırgız ve Türkmenler için de söz konusu olmuştur. Orta Asya Türklerinin Rusların egemenliği altına girmesinden sonra ise kasıtlı olarak bu farklılık üzerinde durulmuş ve farklılık bilincinin belleklere yerleştirilmesine çalışılmıştır. Orta Asya Türklerinin bugün farklı uluslar olarak görülmesinin en önemli nedeni budur.

⁶⁰ Saray, **Özbek Türkleri...**, a.g.e., s.14.

⁶¹ Mehmet Saray, **Kırgız Türkleri Tarihi**, İstanbul: Nesil Yay., 1993, ss.17-18.

Kul'un yönetimi altına girmesiyle Hokand Hanlığı kurulmuştur (1700). Böylece Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları ortaya çıkmıştı. Hive Hanlığı'nın nüfusunun %20'sini Karakalpaklar, %40'ını Türkmenler ve %40'ını da Özbekler oluştururken, Buhara'da hanlığın %80'ini Özbekler ve %20'sini de Tacikler oluşturuyordu. Hokand Hanlığı'nda ise nüfusun çoğunluğu Özbeklerden, geri kalanı ise diğer gruplardan oluşuyordu. Fakat Kırgız Türklerinin bir süre sonra Hokand Hanlığı'na katılmalarıyla nüfus oranı değişerek Kırgızlar en kalabalık grubu oluşturmaya başlamıştır⁶².

Türk cephesinde durum bu şekildeyken, Türklerle beraber yaşarak kader birliği yapan ve Ruslar tarafından aynı politikalara maruz kalan Taciklere de değinmek gerekir. Taciklerin ataları, Büyük İskender Orta Asya'yı işgal etmek için Kabil'den M.Ö. 329'da ayrıldığında Pamirlere yerleşmiş olan Sogdlardır. John Payne'e göre, Tacikler Orta Asya'ya Türklerden en az bir asır önce gelmişlerdir. Payne'e göre, M.Ö. 7.-6. yüzyıllarda Amu Derya nehrinin kuzey bölgesi, yani bugünkü Tacik ve Özbek cumhuriyetleri Doğu İran halkları olan Baktriyalılar, Sogdlar ve göçebe Sakalar tarafından işgal edilmişti. Bu bölgeler M.Ö. 6. yüzyılda Pers İmparatorluğu'nun içine girmiş, M.Ö. 4. yüzyıla kadar bu şekilde yaşamış, M.S. 8. yüzyılda Arap fetihlerinin başlamasıyla da İran etkisinden uzak bir şekilde değişik etnik gruplara bağlı olarak yaşamıştı. Orta Asya'nın önce Türk sonra da Moğol işgalleriyle şekillendiği dönem olan 11.-16. yüzyıllar arasında, Tacikler özelliklerini ve kültürlerini yitirmemişlerdir⁶³. Tacikler Türk gruplarla birlikte Karahanlıların, Moğolların ve Timur'un hakimiyeti altında yaşadıktan sonra Özbek Şeybani hanlarının himayesine girmiştir⁶⁴. Daha sonra bugünkü Tacikistan toprakları üzerindeki hanlıkların uzun yıllar süren mücadelelerinin ardından, Buhara ve Hokand Hanlıkları arasında bölünmüştür⁶⁵.

2.2. Orta Asya'nın Rus Egemenliğine Girmesi ve Çarlık Rusyası Dönemi

Kuruluşundan itibaren güçlü despotik yönetimlerle idare edilen Rusya, yayılmacı gelişim sürecini sürekli olarak savaşlarla devam ettirmiştir. Rus imparatorluk stratejisi

⁶² Saray, Kırgız Türkleri..., a.g.e., ss.19-20.

⁶³ John Payne, "Tajikistan and the Tajiks", *The Nationalities Question in the Post-Soviet States*, ed. Graham Smith, New York: Longman Pub., 1996, pp.367-369.

⁶⁴ Ahmed Raşid, *Orta Asya'nın Dirilişi: İslam mı Milliyetçilik mi?*, çev. Osman Ç. Deniztekin, İstanbul: Cep Kitapları, 1996, ss.196-197.

⁶⁵ Payne, a.g.m., p.369.

zamana ve koşullara göre değişiklikler göstermiştir, fakat değişmeyen şey Rusya'nın tarih boyunca uygun koşulları kollayan ve koşullar elverdiğinde de her yola başvurarak hedefe ulaşmaya çalışan fırsatçı bir devlet olduğudur. Moğol İmparatorluğu ve Altın Orda Devleti'nin egemenliğinde 240 yıl yaşayan Ruslar, güçler dengesinin Türkler aleyhindeki değişimini sabırlı ve planlı olarak kendi lehlerine çevirmeyi başarmışlardır⁶⁶. Rusya'nın tarih boyunca izlediği yayılma stratejisinin yanında, batıda genişleyemediği için güney yönünde genişleme isteği ve Hindistan üzerinde sömürge yönetimi kuran İngiltere'nin Rusya'ya doğru genişlemesi ihtimaline karşı güney sınırlarını koruma zorunluluğu, yani güvenlik gereksinimi de Orta Asya'yı işgalinde önemli bir faktördür⁶⁷.

Ruslar bağımsızlıklarına kavuşmalarının hemen ardından, Rus imparatorluk stratejisinin bir gereği olarak ve Orta Asya'nın önemi nedeniyle bölgeye ilgi göstermeye ve işgal planları yapmaya başlamışlardır. Rusya'nın Orta Asya topraklarında ilerleyişinin ilk aşaması 1552'de Kazan ve 1556'da da Astrahan Hanlıklarının ele geçirilmesi olmuş, böylece Rusya tarihinde imparatorluğa giden yol açılmış ve Ruslar için yeni bir devir başlamış, ayrıca step Müslümanlarının İstanbul ile doğrudan bağlantısı kesilerek Osmanlı'nın desteği sekteye uğratılmıştır. Bölgedeki Türklerin yardım çağrıları üzerine Osmanlı İmparatorluğu tarafından 1559'da Volga ve Don nehirleri arasında açılmaya çalışılan kanal tamamlanamamış ve İstanbul'un Rus ilerleyişini durdurmaya yönelik son girişimi olmuştur⁶⁸.

Kazan ve Astrahan Hanlıklarının ele geçirilmesiyle büyük avantaj elde eden Ruslar, Orta Asya ve Kafkasya Müslümanlarının düştüğü zor durumu fırsat bilerek faaliyetlerini hızlandırmıştır. 16. ve 17. yüzyıl boyunca Türk boylar arasındaki sorunları körükleyerek yoğun bir mücadeleye girişmiş ve bunun sonucunda Kazak Türkleri ve Issık nehrinden Sri Derya nehrine kadar uzanan Kazak-Kırgız stepleri 1734-1834 yılları arasında bölüm bölüm Rusların eline geçmiştir. Bu durum Rus yayılmacılığının Orta

⁶⁶ Mesut Hakkı Caşın, **Rus İmparatorluk Stratejisi**, Ankara: ASAM Yay., 2002, ss.18-21, 45.

⁶⁷ Willam E. Sanford, "Central Asia and the Caucasus: Historical Legacies and Future Challenges", **Perspectives on Central Asia**, Vol: II, No: 1, April 1997, <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/OtherPubs/Sanford.htm>, 7 Ekim 2003.

⁶⁸ Mehmet Saray, "The Russian Conquest of Central Asia", **Central Asian Survey**, Vol: I, No: 2/3, November 1982, pp.1-2.

Asya'yı da içine alması sonucunu doğurmuştur⁶⁹. 1870 yılında Kırım'ın fethi de Rusya'nın güney yönünde genişlemesinde önemli bir olay olmuş ve bunun getirdiği avantajla Osmanlılar, Persler ve Kafkaslar üzerindeki zaferler Rusya'ya Kafkasya'nın önemli bölgelerini ve Hazar Denizi'ni kontrol etme imkanı vermiş, Persler ve Hazar Denizi üzerinde hakimiyetin ele geçirilmesi de Rusların Türkmenistan'a ve Orta Asya'nın diğer kesimlerine ulaşmasını sağlamıştır. Bu koşullar altında Rusya'nın güney ve güneydoğu istikametinde genişlemesi, güçlü bir direnişle de karşılaşmadığı için çok zor olmamıştır⁷⁰.

Rusya'nın Avrupa ve Ortadoğu'da ilerleyişinin 1853-1854 Kırım Savaşı ile durdurulmasıyla Orta Asya yönündeki Rus ilerleyişi de geçici olarak durmuştur⁷¹. Kırım Savaşı'ndan sonra Avrupa devletleri ile rekabet edemeyeceğini anlayan Rusya, daha önce ilerlemeye başlamış olduğu Orta Asya'yı kendisi için yegane yayılma alanı olarak görmeye başlamıştır⁷². Avrupa ve Ortadoğu'da önü kesilen Rusya, artık tüm ağırlığıyla sistemli ve planlı bir şekilde Orta Asya üzerine yüklenecektir.

Yapılan reformlarla işgal hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, öncelikle Kafkasya'yı ele geçirmiş, ardından da Orta Asya hanlıklarını birer birer işgal etme hareketine başlamıştır. 4 Ekim 1864'te Çimkent'i, 23 Haziran 1865'te de Taşkent'i ele geçirerek Hokand Hanlığı'na son vermiş, ardından da Buhara'ya doğru harekete geçmiştir. Buhara Hanlığı'nın işgalinin devam ettiği dönemde, Ağustos 1866'da o ana kadar işgal ettikleri bütün toprakları ilhak ettiklerini açıklamış, bundan bir yıl sonra da Türkistan Genel Valiliği'ni kurmuşlardır. Buhara yönündeki ilerleyişine devam eden Ruslar, önce Semerkant'ı sonra da Urgut ve Katta-Kugan'ı alarak Buhara güçlerini 2 Haziran 1868'de yenilgiye uğratarak bu hanlığın işgalini tamamlamışlardır⁷³. Hokand ve Buhara Hanlıklarını ele geçiren Ruslar bu sefer kendilerini en çok zorlayan hanlık olan Hive üzerine yürümüşler ve halkın tüm direnişine rağmen 1873 yılında Hive Hanlığı'nı, 1884 yılında da Türkmenistan'ı işgal ederek, 1864-1884 arası gibi kısa bir dönemde Orta

⁶⁹ Kona, a.g.e., ss.60-62.

⁷⁰ Saray, "The Russian Conquest...", a.g.m., p.3.

⁷¹ Saray, "The Russian Conquest...", a.g.m., p.3.

⁷² Saray, Özbek Türkleri..., a.g.e., s.18.

⁷³ Saray, "The Russian Conquest...", a.g.m., pp.7-8.

Asya'nın işgalini gerçekleştirmişlerdir⁷⁴. Artık bu tarihten itibaren Orta Asya halkı için 1991 yılına kadar sürecek olan bir kolonizasyon dönemi başlıyordu.

Orta Asya'nın işgalinin tamamlanmasından sonra sıra Rus kontrolünün tam anlamıyla yerleştirilmesine gelmişti. Bu, güç yoluyla işgal edilen bu kadar büyük bir coğrafyanın elde tutulabilmesi için bir zorunluluktur. Fakat bunu gerçekleştirmek o kadar kolay olmamıştır. Kontrolün tam anlamıyla ele geçirildiği 1920'lerin sonlarına kadar olan ara dönem, Rusların otorite kurmaya çalıştığı, Orta Asya halkının ise son çarpınışlarda bulunduğu bir dönemdi. Rusların böyle bir ortamda otoriteyi tesis etmeleri ise ancak güç yoluyla mümkün olabilmiştir.

Orta Asya halkının işgali benimsememesinden dolayı, Rus otoritesinin tesis edilebilmesi için, bölgede güçlü bir Rus askeri varlığının yanı sıra idari sistemde de bazı değişikliklerin yapılması gerekiyordu⁷⁵. Rusların bu amaçla kurmaya çalıştıkları idarenin en önemli özelliği, bölge halkını kendi milli kimliklerinden hızla uzaklaştıran bir yönetim şeklini oluşturmaya yönelik olmasıydı. Bu bağlamda, Kazakistan ve Başkurdistan Bozkırlar Genel Valiliği'ne bağlı olarak idare edilirken⁷⁶, Orta Asya'nın diğer bölgelerinin idaresi Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanmıştır. Ruslar bu şekilde bölgeyi kendi istekleri doğrultusunda doğrudan, yani Petersburg'dan yönetmeyi planlıyorlardı. Bunu da yerel yöneticileri bölgede kendi politikalarını yürütecek kişilerden seçerek gerçekleştiriyorlardı. Bu şekilde hem istedikleri tüm politikaları uygulamaya, hem de ülke ticaretini ellerinde tutmaya ve ağır vergilerle zaten işgal sırasında madden yıpranmış olan halkı iyice ezerek bir daha kendilerine baş kaldıramayacak hale getirmeye çalışmışlardır. Bu maddi işkenceyle de yetinmeyen Ruslar, Müslüman ülkelerde açtıkları özel okullarla yeni nesilleri Ruslaştırma ve

⁷⁴ Mehmet Saray, **Türkmen Tarihi**, İstanbul: Nesil Yay., ss.19-35.

⁷⁵ Robert F. Baumann, "The Legacy of Russian Rule in the Caucasus and Central Asia", **Perspectives on Central Asia**, Vol: II, No: 12, March 1998, <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/OtherPubs/Baumann.htm>, 7 Ekim 2003.

⁷⁶ Ruslar Kazakistan'ı Orta Asya'nın veya Türkistan'ın bir parçası olarak değil, aksine Slav coğrafyası içinde görmüşlerdir ve sürekli olarak bu görüşü yerleştirmeye çalışmışlardır. Bu, Kazakistan'ı Orta Asya'nın geri kalanından ayırarak ayrı bir valiliğin yönetimi altına sokmalarından da anlaşılmaktadır. Slav göçmenlerin en çok buraya yerleştirilmesi de Kazakistan'ı Orta Asya'daki diğer Türk ve Müslüman uluslardan soyutlama amacının bir parçasıdır.

Hristiyanlaştırma kampanyası başlatmışlardır⁷⁷. Ayrıca bölgeye Rus göçmenleri yerleştirerek verimli toprakların çoğunu yerli halkın elinden alarak göçmenlere vermişlerdir.

Rusların bu politikaları tüm Orta Asya halkında bir bilinçlenmeye neden olmuştur. Rusya'daki Pan-Türkist ve Cedid hareketinin öncüsü olarak kabul edilen ve bir Kırım Tatarları olan Gaspıralı İsmail Bey'in öne sürdüğü fikirler kendisinden sonrakilere de referans olmuştur. Gaspıralı, Türklerin geri kalmalarının en önemli nedeni olarak gördüğü eğitim sisteminde ıslah çalışmaları yapılması gerektiğini savunmuştur. Rusya'daki bütün Türk topluluklarının ortak bir dilleri, ortak kültürleri olması ve siyasi bir organizasyonla milli kimliklerin tanınması gerektiğini savunan Gaspıralı, "dilde, işte, fikirde birlik" sloganıyla hareket etmiş, Osmanlıca'yı Kırım lehçesine yaklaştırıp bütün Türklerin ortak dili haline getirerek bu dil aracılığıyla Türk birliğinin sağlanmasını amaçlamıştır⁷⁸. Gaspıralı'nın yaydığı bu fikirler Rusların bütün engelleme çabalarına rağmen etkili olmuş ve onun önderliğinde başlayan reformlarla kültürel alanda yaşanan bu canlanma siyasi alanda da bir uyanışa sebep olmuştur. Bu uyanış karşısında Rusların yeniden baskılara başlaması üzerine düzenlenen birçok konferanstan sonra Rusya Müslümanları İttifakı kurularak mücadeleye başlanmıştır⁷⁹. Tam bu sırada başlayan I.Dünya Savaşı sırasında, Rus kontrol yöntemlerinin başarısı açısından daha önce askere alınmayan Orta Asya halkı savaşın Rusya aleyhine bir seyir izlemesi üzerine askere alınmaya başlamış, bunun üzerine 1916'da başlayan ayaklanmalar tüm Orta Asya'ya yayılmıştır⁸⁰. Fakat 1917 yılında Bolşevik Devrimi'nin yaşanması bu isyanın sona ermesine neden olduğu gibi, Orta Asya halkı için yeni bir mücadelenin başlangıcını da teşkil etmiştir.

2.3. Bolşevik Devrimi ve SSCB'nin Orta Asya Hakimiyeti

1917 Bolşevik Devrimi sırasında Lenin, Beyaz Ordu ile Kızıl Ordu arasındaki mücadeleden başarı ile çıkabilmek ve devrimin Orta Asya'da yerleşmesini

⁷⁷ Saray, Kazak Türkleri..., a.g.e., ss.49-50.

⁷⁸ Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)*, İstanbul: Timaş Yay., 1997, ss.249-251.

⁷⁹ Saray, Kırgız Türkleri..., a.g.e., s.54.

⁸⁰ Baumann, a.g.m.

sağlayabilmek için Türk ve Müslüman halkın haklarını savunan sloganlarla hareket etmekte ve her ulusu kendi kaderini seçmede serbest bırakacağını vadetmekteydi. Komünistlerin bu yaklaşımı Çarlık Rusyası'nın zulmünden kurtulmak isteyen bölge halkı tarafından bir fırsat olarak görülmüş ve bu nedenle çoğunluk Bolşevik Devrimi'ne destek vermiştir. Ancak devrim yerleşmeye başlayınca yeni rejimin Çarlık Rusyası'nın bir devamı olduğu, hatta sosyal düzeni hedef alan çağrılılarıyla ondan daha tehlikeli olduğu anlaşılmış ve ayaklanmalar yavaş yavaş başlamıştır⁸¹.

Ruslar ilk iş olarak 22 Kasım 1917'de Türkistan Sovyet Komiserliği'ni kurmuşlardır. Yeni bir diktatörlük idaresinden başka bir şey olmayan bu komiserlik, Türkistan'da sözde iktidarı temsil ediyordu. Yeni Sovyet rejiminin en önemli amacı, milli esaslara göre gelişmekte olan Türklerin (ve onlarla bir arada yaşayan Taciklerin) muhtariyet çabalarını engellemekti. Nitekim 1 Mayıs 1918'de yapılan kongre ile SSCB'ye bağlı Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilmiştir. Fakat Moskova'nın asıl niyetinin farkında olan halkın bu kararları benimsememesi ve mücadeleye devam etmesi üzerine, Ruslar yeni tedbirler almaya başlamışlardır. Öncelikle bir Türkistan Komisyonu oluşturup Orta Asya'ya göndererek, 1919-1923 arası dönemde özellikle Sovyet iktidarını güçlendirmeye ve Rus aleyhtarlığı eğilimindeki milli hareketi yıkmaya çalışmışlardır. İkinci Olarak ise, 17 Haziran 1918'de Rus Komünist Partisi'nin bir modeli olan ve ilk üyelerinin tamamen Ruslardan oluştuğu Türkistan Komünist Partisi'ni kurmuşlardır⁸².

Ruslar bu tedbirleri alırken, Türk ve Müslüman halk Ruslar tarafından Basmacılık (baskıncılık) hareketi olarak adlandırılan isyanı başlatmıştır. 1918'de başlayan ayaklanmalar, eşgüdümünden ve merkezi idareden yoksun bir gerilla savaşı tarzında sürdürülmekteydi⁸³. Tam bu sırada bir Osmanlı komutanı olan Enver Paşa'nın katılması mücadeleye yeni bir yön vermiş ve bütün Türkleri (ve Tacikleri) içine alan bir Orta Asya İslam devleti kurmak amacıyla SSCB'ye karşı mücadele başlatılmış, fakat Enver Paşa ve mücahitler Kızıl Ordu karşısında yenilmiştir. Bunun ardından mücadeleyi hızlandıran Kızıl Ordu, 1923 yazından 1924 başına kadar milli ayaklanmaya katılan

⁸¹ Yalçınkaya, a.g.e., ss.305-306.

⁸² Saray, Özbek Türkleri..., a.g.e., ss.36-37.

⁸³ Olivier Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Metis Yay., 2000, s.82.

bölgelerin hepsini yeniden işgal etmiştir⁸⁴.

Kızıl Ordu'nun Orta Asya topraklarını yeniden işgal etmesine rağmen, Türk ve Müslüman halkın bu şekilde direnişi ve Basmacı hareketinin uzantılarının 1931'e kadar devam etmesi Moskova'yı telaşlandırmıştır. Türk ve/veya Müslüman kimliği referans alınarak bir birlik oluşturulması çabalarına son noktayı koymak isteyen Moskova, bu konuda kesin çözümün Orta Asya'nın Sovyet cumhuriyetlerine bölünmesiyle elde edilebileceği kanaatine varmıştır. Böylece bölge halkı arasında farklılık bilincinin yaratılması ve ortak noktaların yok edilmesi yoluyla direnişin engellenmesi amaçlanmıştır.

Moskova, bu amaçla sınırları tayin edecek olan Merkezi Toprak Komitesi'ni kurmuş ve işe başlamıştır. 14 Ekim 1924'te Türkistan Özerk SSC kaldırılarak yerine 27 Ekim 1924'te Özbek SSC ve Türkmen SSC kurulmuştur. Yine 14 Ekim 1924'te Tacik Özerk SSC ve Kara-Kırgız (1925 yılında Ruslar tarafından "Kırgız" olarak değiştirilmiştir) Özerk Bölgesi kurulmuştur. Kırgız Özerk Bölgesi 1 Şubat 1926'da Özerk SSC'ye, Tacik Özerk SSC de 12 Haziran 1929'da Tacik SSC'ye dönüşmüştür. Ayrıca Bozkır Genel Valiliği, Kazak Özerk SSC'ye dönüşmüş ve bu statüsünü SSC haline geldiği 1936 yılına kadar sürdürmüştür. 1925'te kurulan Karakalpak Özerk Bölgesi, Kazak Özerk SSC'ye dahilken, 1932'de ayrılarak Özerk SSC statüsüne kavuşmuş, 1936'da da Özbek SSC'ye katılmıştır. Ayrıca, Kırgız Özerk SSC de 1936'da SSC statüsünü elde etmiştir⁸⁵. Böylece Orta Asya beş ayrı cumhuriyete bölünerek 1991 yılına kadar devam edecek olan statüsüne ulaşmıştır.

2.3.1. Orta Asya'da Rus politikaları

2.3.1.1. Siyasal kontrol politikası

SSCB'de bütün cumhuriyetlerin tek hakimi Komünist Parti (KP) idi. Moskova siyasal otoriteyi elde tutmak için KP'nin tam anlamıyla hakimiyetini sağlamaya çalışmıştır. Komünist devrimin ilk yıllarında yapılan vaatler çerçevesinde Orta Asya halkına self-determinasyon hakkı vermek yerine, Bolşevikler otoriter bir merkezi

⁸⁴ Saray, Kazak Türkleri..., a.g.e., ss.89-90.

⁸⁵ Nadir Devlet, "Ethnicity and Power: Relations Between the Central Asian States", **Perceptions: Journal of International Affairs**, Vol: II, No: 1, March-May 1997, pp.104-105.

yönetim tarzı uygulamayı planlamaktaydı. Amaç Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin (SBKP) yönetimde tek söz sahibi olduğu, yerel KP'lerin de Moskova'nın güdümünde hareket ettiği merkezi bir yönetim tarzıydı.

KP'nin yönetimde tekel ve birlik çapında tek söz sahibi olduğu SSCB'de, bunun dışında hiçbir parti veya kuruluşa izin verilmezdi. Yerel KP'ler, SBKP'nin direktiflerini uygulama işlevini görmekteydi. KP'nin yöneticileri aynı zamanda devletin de yöneticileriydi. KP'den sonraki en önemli organ ise, en yüksek yasama organı olan Yüksek Sovyet (meclis) idi. Görünüşte demokratik bir yapısı olsa da, Yüksek Sovyet de KP'nin emirleriyle hareket etmekte, seçilecek temsilciler parti tarafından belirlenmekte ve böylece halkın temsil imkanı tamamen ortadan kaldırılmış olmaktaydı. Üçüncü önemli organ olan Bakanlar Sovyeti (Kurulu) ise, SSCB'deki en yüksek icra organı olarak kabul edilmesine ve birlik cumhuriyetlerinin hükümet başkanlarının da üye olmasına rağmen, talimatlarını doğrudan doğruya SBKP'den alıyordu⁸⁶. Ayrıca SSCB düzeyinde olduğu gibi, birlik cumhuriyetleri düzeyinde de SBKP'nin egemenliği söz konusuydu. Yöneticileri merkeze yakın isimlerden seçilen ve önemli konularda yetki sahibi olmayan yerel KP'ler, merkezin cumhuriyetler düzeyindeki ayağı durumundaydı.

SBKP siyasal kontrolü sağlamak için bazı yöntemler kullanmaktaydı. Birincisi, halkın önemli bir kısmı SBKP üyesiydi. Fakat kimlerin üye olabileceği merkez tarafından tespit edilmekteydi ve her cumhuriyetin (özellikle Müslüman cumhuriyetlerin) ve halkın her tabakasının eşit şekilde temsili söz konusu değildi. Statü sahibi olmada birinci koşulun KP üyeliği olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bunun olumsuz etkileri daha iyi anlaşılabilir. İkincisi, KP ülkedeki tüm önemli kurum ve organlara girmeyi başarmış, herhangi bir muhalefet hareketlerine yer bırakmamış ve her şeyi tek elden kontrol etmişti. Üçüncüsü, iktidarın sınırlanmasının söz konusu olmaması, yani uygun olmayan anayasa ve hukuk ile özerk olmayan adli sistem KP'nin sorumsuzca davranmasına olanak tanımıştır. Dördüncüsü ise, demokratik seçimlerin olmayışı nedeniyle halk seçme değil sadece KP'nin seçtiği adayları onaylama işlevi görmekteydi⁸⁷. SBKP bu yöntemle merkezden çevreyi idare etmeye çalışmakta, bunun

⁸⁶ Yalçinkaya, a.g.e., ss.426-427.

⁸⁷ İdris Bal, "Orta Asya'da Sovyet Kontrol Yöntemleri", *Avrasya Etüdleri*, Cilt: 3, Sayı: 2, Yaz 1996, ss.98-103.

için de KGB, silahlı kuvvetler ve İçişleri Bakanlığı yardımcı kuruluşlar olarak görev yapmaktaydı⁸⁸.

Birliğe bağlı cumhuriyetlerin KP'lerinin SBKP'nin direktifleri çerçevesinde hareket etmesi için Moskova tarafından sıkı bir kadro politikası uygulanmıştır. KP yöneticileri Moskova'dan aldığı mirleri eksiksiz olarak uygulayacak sadık kişilerden seçilmekteydi. Yani önemli olan Moskova'ya itaatti. Bunun aksine hareket edenler ise yönetimden tasfiye edilmekteydi. Özellikle Stalin döneminde Cedidler, Basmacılar ya da Kızıl Ordu'ya mensupken KP'nin sadık üyesi olmuş binlerce yerel komünist lider ve kadro mensubu çizgiden sapmakla suçlanarak yönetimden tasfiye edilmiştir. II. Dünya Savaşı ile hafifleyen sıkı merkezi kontrol ve tasfiye hareketleri savaşın ardından yeniden başlamış, Gorbaçov döneminde ise Glasnost ve Prestroyka politikalarının uygulanabilmesi açısından bir zorunluluk olarak görülmüştür. Fakat Gorbaçov'un tasfiye ve yerlerine Rusları yerleştirme hareketleri halkın büyük tepkisine neden olmuş⁸⁹, bu durum SSCB'nin çözülüşüne giden süreci hızlandırmıştır.

2.3.1.2. Milliyetler politikası

Orta Asya üzerinde en derin izler bırakan ve sonuçları günümüze kadar uzanan politika olan Sovyet milliyetler politikası, Moskova'nın Orta Asya'yı Sovyet otoritesi altında tutabilmek amacıyla uyguladığı böl ve yönet politikasının ilk ayağını ve önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Sovyet milliyetler politikası teoride her türlü ulus kavramının üstünde tek tip sosyalist insan yaratılması düşüncesine, uygulamada ise Rus ulusunun merkezde, diğer Slav ve Hristiyan ulusların ikinci sırada, Türk ve Müslüman ulusların ise son sırada yer aldığı bir idari yapılanmaya dayanmaktaydı. Aynı şekilde merkezi ve ekonomik planlama da bu hiyerarşiye dayanmaktaydı⁹⁰. Bu politika Sovyet sosyalizmi adı altında Rus ya da geniş anlamda Slav milliyetçiliği temelinde yeni bir Sovyet-Rus imparatorluğunun oluşumunu amaçlıyordu. Böylece tek ulusun (Rus-Slav) tek bir sosyalizmi (Marksizm-Leninizm) uyguladığı, diğer ulusların ise buna kayıtsız şartsız

⁸⁸ Kemal H. Karpat, **Türkiye ve Orta Asya**, çev. Hakan Gür, Ankara: İmge Kitabevi Yay., 2003, s.250.

⁸⁹ Raşid, a.g.e., ss.46-49.

⁹⁰ Ahat Andican, **Değişim Sürecinde Türk Dünyası**, İstanbul: Emre Yay., 1996, s.93.

tabi olacakları bir sistem söz konusuydu⁹¹.

Milliyetler politikasının ilk ve en önemli aşaması Orta Asya'nın Sovyet cumhuriyetlerine bölünmesidir. Rus halkının baskın olduğu bir yönetim sisteminin sağlanması için Türklerin ve Müslümanların bölünmesi ve bir daha bir araya gelemeyecek duruma getirilmesi gerekiyordu. Orta Asya bu amaçla 1924-1936 yılları arasında beş ayrı cumhuriyete bölünmüştür. Tek bir Türk ve/veya Müslüman ulusunun oluşumunu engellemek için ayrı ayrı Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Tacik ulusları oluşturma ve bunlar arasındaki ayrılıkları artırma politikası güdülmüştür⁹². Stalin şimdiki Orta Asya'yı, cumhuriyetlerin birbirleriyle olan sorunlarının yanı sıra, etnik sorunların da yaşanmasını sağlayacak şekilde biçimlendirmiştir. Çok uluslu cumhuriyetler yaratılması amacına uygun olarak çizilen sınırlar beraberinde etnik sorunları da doğurmuştur⁹³.

Orta Asya'nın beş ayrı cumhuriyete bölünmesinden sonra sıra milliyetler politikasının ikinci aşamasına, bu cumhuriyetleri elde tutmak için gerekli önlemleri almaya gelmişti. Stalin'in bu amaçla; geleneksel şefleri (emirler, mollalar vb.) halk düşmanı olarak göstermek ve tasfiye etmek, her cumhuriyette KP kurarak örgüt şebekelerini elde tutmak, cumhuriyetlerin başına Moskova'nın görüşü dışına çıkmayacak kişileri getirmek, toprağı dağıtmak ve diğer üretim araçlarına el koymak, sınıf çatışması duygusunu geliştirmek gibi yöntemler uygulamıştır⁹⁴.

Orta Asya'yı bölerek Türk ve Müslüman kimliğini yok etmeye ve halkın bu iki üst kimlik altında birleşmesine engel olmaya çalışan Ruslar, Türk kimliğini ortaya koyacak her harekete Pan-Türkizm, Müslüman kimliğini ortaya koyacak her harekete de Pan-İslamizm suçlamasıyla yaklaştırmışlar ve bu kişileri acımasızca cezalandırmışlardır⁹⁵. Bu yaklaşım Ruslara bu bahaneleri kullanarak yerel kadrolarda bazı tasfiyelerde bulunma ve yöneticileri, aydınları ve Moskova'ya muhalefet edenleri sürgüne yollama imkanı da vermiştir. Günümüzde halkın, yöneticilerin ve aydınların Türk ve Müslüman kimliğine

⁹¹ İrfan Ülkü, *Moskova'yla İslam Arasında Orta Asya*, İstanbul: Kum Saati Yay., 2002, s.212.

⁹² Timur Kocaoğlu, "Özbekistan ile Türkistan'daki Diğer Bağımsız Devletlerin Siyasi Durumu", *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, der. Alaeddin Yalçınkaya, İstanbul: Bağlam Yay., 1998, s.82.

⁹³ Martha Brill Olcott, "Central Asia's Political Crisis", *Russia's Muslim Frontiers*, ed. Dale F. Eickelman, Indiana: Indiana University Press, 1993, p.50.

⁹⁴ M.Seyfettin Erol, *Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri*, İstanbul: İrfan Yay., 1999, s.82.

⁹⁵ Andican, a.g.e., s.338.

çekince ile yaklaşımlarının en önemli nedenlerinden biri de budur.

Milliyetler politikasının üçüncü aşamasını cumhuriyetlere Rus ve Slav nüfusun yerleştirilmesi oluşturmuştur. Hem Çarlık hem de Sovyet döneminde uygulanan bu politika ile Rus ve Slav nüfus birlik cumhuriyetlerine göç ettirilmekte, yerli halkın elinden alınan verimli topraklara veya sanayi merkezlerine yerleştirilmekte, böylece ülke ekonomisi için vazgeçilemez olmasına çalışılmaktaydı. Ayrıca yönetimde ve bürokraside çoğunlukta olan Rus ve Slav azınlık, Moskova'nın Orta Asya cumhuriyetlerindeki önemli bir kontrol aracı işlevini görmekteydi⁹⁶.

Milliyetler politikasının en önemli etkisi ulusal kimlikler üzerinde olmuş, bu uygulama ortak Türk ve Müslüman kimliğini yok ettiği gibi, çoğulcu bir etnik yapının var olduğu Orta Asya cumhuriyetlerinde etnik kimliği ön plana çıkararak bir paradoksun doğmasına da neden olmuştur. Ulusal kimliğin etnik kimliklerinin üzerine kurulması beraberinde milliyetçi hareketlenmelere neden olmakta, bu ise diğer etnik grupların hoşnutsuzluğuna yol açmaktadır. Ayrıca bir yandan ulusal kimliği ön plana çıkararak Orta Asya toplumunu bölen diğer yandan da Sovyet üst kimliği altında birleştirmeye çalışan milliyetler politikası, bu yönüyle Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlık sonrasında karşılaştıkları kimlik krizinin en önemli sebebidir.

2.3.1.3. Kültür politikası

Kültür politikası milliyetler politikasının tamamlayıcısı niteliğindedir. Kültür politikası Moskova'nın Orta Asya cumhuriyetlerini birbirlerine yabancılaştırması amacıyla uygulanmıştır. Nitekim Türk ve İslam kültürüne yabancılaştırma, ulusal tarihin tahrifi, ulusal lehçeler arasındaki farklılıkları çoğaltma, eğitim yoluyla asimilasyon gibi kültür politikaları Orta Asya cumhuriyetlerinin ulusal kimliklerinde derin izler bırakmıştır.

Ruslar, Orta Asya toplumunun tarihsel/kültürel mirasına sahip çıktığı takdirde Sovyet otoritesi altında uzun zaman yaşamayacağını farkına vararak bir Sovyetleştirme

⁹⁶ Alau Adilbayev, "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", *Bilgi*, Sayı: 23, Güz 2002, ss.83-85; Anatoly M. Khazanov, "The Ethnic Problems of Contemporary Kazakhstan", *Central Asian Survey*, Vol: 14, No: 2, 1995, pp.243-253; Gökhan Bacık, "Türk Cumhuriyetlerinde Kimlik Sorunu", *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, ed. Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, ss.100-101.

politikası başlatmışlardı. Bu politikanın başarısı açısından da bölge halkının kültürü ve tarihsel geçmişi ile olan bağlarının koparılması gerekiyordu. Buna ilk olarak “Türkistan” teriminin kullanımdan kaldırılmasıyla başlandı. Orta Asya, Türkler çoğunlukta olduğu ve Tacikler ile Türkler arasında derin bir etnik ayrımın söz konusu olmadığı için Türkistan olarak adlandırılmıştı. Türkistan kavramı, bölgede bulunan bütün boyları ortak bir Türklük kimliği altında toplayan, aynı zamanda ortak din olan Müslümanlığa ve tarihsel geçmişe atıfta bulunan bir kavramdır. Bu nedenle komünist devrimin yerleşmesinden sonra Türkistan teriminin yerine Orta Asya terimi kullanılmaya başlanmış, böylece tarihsel/kültürel miras göz ardı edilerek yeni bir sayfanın açılması amaçlanmıştır.

Kültüre yabancılaştırma politikasının en iyi yöntemlerinden birisi tarihsel geçmişin tahrifidir. Orta Asya halkı eğer tarihlerini, aynı kökenden geldiklerini ve Rusların topraklarını uluslararası hukuka aykırı olarak işgal ettiklerini öğrenebilselerdi, Sovyet otoritesine boyun eğmeleri ve yetmiş yıl bu devletin içinde yaşamaları mümkün olmazdı. Bu nedenle Stalin tarih kitaplarının yeniden yazılması kampanyasını başlatmıştır. Bu kampanyaya göre, Sovyet halkının gerçek rehberi KP idi ve tarihçiler bu gerçeği tarih kitaplarında işleyecekti. Artık Sovyet idaresinde yaşayan ulusların tarihleriyle ilgili gerçekler dile getirilmeyecek, sadece halkların kardeşliğinden bahsedilecek, hatta daha da ileri gidilip Rus olmayan ulusların gönüllü olarak Rusya’ya katıldıkları, geri kalmış olan bu toplumların Rus dili ve kültürü sayesinde ileri hamleler yapacakları tezi savunulmaya başlanacaktı⁹⁷. Böylece Orta Asya’daki Türk ve Müslüman ulusların Türkiye Türkleri ile olan tarihsel bağları da kesilmiş oluyordu⁹⁸.

Orta Asya halkının birbirlerine yabancılaştırılmasında kullanılan bir diğer kültürel asimilasyon alanı da diller olmuştur. Dil, bir ulusu bir arada toplayan ve kimliğini şekillendiren unsurlardan biridir. Bu nedenle Moskova diller üzerindeki asimilasyona büyük önem vermiştir. Dil politikasının resmi amacı her ulusun kendi dilini kullanması

⁹⁷ Mehmet Saray, “Çarlık ve Sovyet Döneminde Rusların Türkler Hakkındaki Görüşleri ve Siyasetleri”, **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 1, Sayı: 3, Sonbahar 1994, ss.29-30.

⁹⁸ SSCB, Orta Asya Türkleri ile Türkiye Türkleri arasındaki milliyetçi hisleri uyandıracak gelişmelerden her zaman çekinmiştir. Soğuk Savaş dönemi SSCB-Türkiye gerginliğinin ideolojik boyutunun yanında, bu boyutundan da bahsedebiliriz. Bu nedenle Moskova bağımsız, ekonomik açıdan refaha kavuşmuş ve modern bir Türkiye’yi kendi toprak bütünlüğü açısından bir tehdit olarak algılamıştır. Karpas, a.g.e., ss.186-187.

ve onu yazılı bir dil haline getirmesiyle, bu amacın ardında arlık dönemlerine kadar uzanan bir politika yatmaktaydı. Dillerin asimilasyona tabi tutulmasını öneren Nikolay İlminsky, Türklerin Arap alfabesinin yerine Kiril alfabesini kullanmalarını ve Türkçe'deki Arapça ve Farsça kelimelerin z Türkçe olanlarla değiştirilmesi gerektiğini belirtmiřtir⁹⁹. Türkçe'nin Orta Asya'da tek dil olmasını engellemek ve Rusça'nın yaygınlaşmasını sağlamak isteyen Moskova, bunun için yerel lehçeleri vurgulayarak farklılıkları çoğaltma ve alfabeleri değiştirme yoluna gitmiştir. Bu amaçla yerel dillerin icat edilişi alfabelerin değiştirilmesiyle el ele gitmiştir. SSCB kurulmadan önce bölgedeki ortak iletişim aracı olan Arap alfabesinin yerine 1922'de Latin alfabesi, 1935'den sonra da Orta Asya'nın SSCB ile entegrasyonunu hızlandırmak amacıyla Kiril alfabesi getirilmiřtir¹⁰⁰. Bunların yanında, Rusça öğrenmek önemli statülere ve meslek edinmeye bir şart olarak koyulmuş, böylece daha fazla kişinin Rusça ğrenmesine, Rusça'nın daha fazla kullanılmasına ve hayatın her alanına yerleşmesine çalışılmıştır.

Ruslar dil yoluyla Orta Asya toplumunun ortak kimliğini parçaladıktan sonra, eğitim yoluyla Sovyet kimliğini aşılamaya çalışmışlardır. Eğitim konusunu KP ile Lenin'in temel politikasına uygun olarak yürüten Moskova, Kiril alfabesinin kabul edilmesinin yanında, Rusça'nın eğitim hayatında kullanımının yaygınlaştırılması ve devlet okullarında öğrencilere komünist fikirler aşılanması yoluyla bir Homo-Sovyeticus (Sovyet İnsanı) yaratmak istemiştir. Ayrıca okullara devam etmeyenlere komünizmi öğretmek için özel kurslar verilmiřtir¹⁰¹. Bu şekilde halkın komünist ideolojiyi benimseyerek Sovyet otoritesine başkaldırmayacak bir niteliğe büründürülmesi amaçlanmıştır. Fakat bütün bu çabaların sonucu hiçbir zaman Moskova'nın amaçladığı şekilde olmamıştır.

2.3.1.4. Din politikası

Din politikası Sovyet yönetiminin gündeminde çok önemli bir yer tutmuştur. Çünkü Orta Asya'da yaşayan halkın Müslümanlık st kimliği altında fikren ve manen birleşerek Moskova'ya karşı dinsel içerikli bir başkaldırıda bulunması olasılığı, Sovyet

⁹⁹ Yalnkaya, a.g.e., ss.246-247.

¹⁰⁰ Raşid, a.g.e., s.44; Roy, a.g.e., s.119.

¹⁰¹ Adilbayev, a.g.m., ss.77-78; Bal, a.g.m., s.103.

otoritesine karşı yönelen en büyük tehditlerden biri olarak görülmüştür. Ayrıca Orta Asya halkının İslam dünyasıyla Müslümanlık ortak paydasında buluşması ve bu devletlerden yardım görmesi olasılığından da endişe duyulmaktaydı. Bu düşüncenin yanında, dinsizleştirme politikası komünizmin uygulanması açısından da bir gereklilik olarak görülmekteydi¹⁰².

Sovyet egemenliği altında İslamiyet oldukça yasaklanmıştı ve ilkel ve hayal ürünü bir din olarak sunulmakta, Hristiyanlık, Musevilik ve diğer çok tanrılı dinlerin öğretilerinin düzensiz bir karışımı ve Mekke'nin feodal ticari sınıflarının bir üyesince kurulmuş bir din olarak gösterilmekteydi. Müslüman halka İslam'ın yüzyıllar boyunca tüm emperyalistlerin, başta Arapların, Perslilerin, Afganların, Türklerin ve şimdi de İngiliz ve Amerikalıların hizmetinde olduğu öğretilmekteydi. Komünist yönetim altında olan halkın ise bu suçlamaların doğru olup olmadığını, özgürlüklerinin olmaması nedeniyle, keşfetme fırsatı olmamıştır¹⁰³. İslam'ı bu şekilde kötülemekle kalmayan Ruslar, Müslümanlara yönelik ateistlik dersleri ve konferansları tertip ediyorlar ve buna herkesi katılmaya zorluyorlardı¹⁰⁴. Ayrıca halkın ateistleştirilmesine yönelik olarak, Ruslar Kur'an'ı ilk defa 1890 yılında sansürlemişlerdir. SSCB döneminde 26.261 caminin 26.000'i ve 24.000 dinsel eğitim veren merkez kapatılmıştır. 1964 yılında Taşkent, Ufa, Mahaçkale ve Bakü müftülükleri kurularak SSCB genelinde dinin kontrol altında tutulması amaçlanmıştı¹⁰⁵.

Bu politikalarıyla Moskova ideal bir kavram olan bütünsel bir İslami toplumu parçalamayı amaçlıyor, bu toplumun geçmişteki sözcüleri olan öncelikle İran'dan ve daha sonra da Türkiye'den korkuyordu. Fakat Moskova İslam dinine yönelik onca hareketinden umduğu neticeyi alamamış, dinin ulusal kimliklerdeki yeri hep canlı kalmış ve bu nedenle Orta Asya cumhuriyetlerinde bağımsızlıkların ardından bir İslami uyanış yaşanmıştır. Fakat bu uyanış hiçbir zaman Ortadoğu'daki kadar radikal nitelikte olmamıştır.

¹⁰² Nazif Shahrani, "Orta Asya ve Sovyet Dönemi Uygulamalarını Sorgulama", çev. Vildan Serin, **Akademik Araştırmalar** **Degisi**, Sayı: 6, <http://www.academical.org/dergi/makale/s6ortaasyasovyetler.htm>, 10 Aralık 2003.

¹⁰³ Bal, a.g.m., s.106.

¹⁰⁴ Andican, a.g.e., ss.304-305.

¹⁰⁵ Bacık, a.g.m., s.96.

2.3.1.5. Ekonomi politikası

SSCB, Orta Asya cumhuriyetlerini bir hammadde kaynağı olarak görmüş ve bu kaynakları sömürmüştür. Orta Asya'nın özellikle sahip olduğu enerji kaynakları ve pamuğuyla Sovyet ekonomisinde büyük bir ağırlığı vardı. Bu iştah kabartan potansiyeli sonuna kadar değerlendirmek isteyen Moskova, bunu yaparken bir gün halkın direnişiyle karşılaşmamak için kolektifleştirme politikası uygulamış, cumhuriyetlerin Rusya'ya ve birbirlerine karşı ekonomik açıdan bağımlı olmasını sağlamış ve bu cumhuriyetlerin refahını artırmayacak, Moskova'ya karşı baş kaldırabilecek duruma gelmesini engelleyecek bir ekonomik yapı oluşturmuştur.

Ekonomik kolektifleştirme amacıyla Orta Asya'daki bütün arazi devlet çiftlikleri (sovhozlar) ve çiftçi kolektif kuruluşları (kolhozlar) arasında paylaştırılmıştı. Bireysel mülkiyet söz konusu değildi ve halkın arazisini sovhozlara ve kolhozlara vermesi bir zorunluluktu¹⁰⁶. Burada asıl sorun, toprağı zorla kolhozlara devredilen halkın bu toprakların getirisinden yararlanamamasıydı. Topraktan elde edilen gelir Moskova'nın kasasına girmekte ve cumhuriyetler Kremlin'in belirlediğı kadarını alabilmekteydi.

Orta Asya cumhuriyetlerinin ekonomisini asıl tahrip eden ve yapısal sorunlara yol açtığı için günümüzde de olumsuz sonuçları görülen şey, tek ürüne dayalı üretimdir. Ekonomik açıdan kendi kendine yeter duruma gelen bir cumhuriyet başına buyruk hareket edebileceğı, Moskova'nın otoritesine karşı çıkabileceğı, daha da ileri giderek bağımsızlık hareketine girişebileceğı için, Sovyet yöneticileri ekonomik planlamayı yaparken birliğe bağılı cumhuriyetlerin kendi içlerinde dengeli bir gelişim düzeyine ulaşmalarını düşünmemiş, onların sahip oldukları hammadde kaynaklarından en iyi şekilde nasıl yararlanabileceklerinin hesabını yapmıştı. Bu nedenle hammadde kaynakları elinden alınan Orta Asya cumhuriyetlerinde o hammadde dalına ilişkin bir sanayi kurulmuyor, böylece sadece o hammaddenin üretimine dayalı bir ekonomik yapı oluşturuluyordu.

Moskova, bahsettiğimiz bu amaçlara ulaşabilmek için bir ekonomik uzmanlaşma politikası başlatmıştı. Bunun en belirginini pamuğa dayalı ekonomilerdir. Başta Özbekistan ve Türkmenistan olmak üzere, tüm Orta Asya cumhuriyetlerinde pamuk

¹⁰⁶ Andican, a.g.e., s.303.

üretim alanlarını genişletmek ve Rus tekstil sanayisi için maksimum hammadde sağlamak için her yola başvurulmuş, çöllere sulama kanallarının açılması, su depolarının inşa edilmesi gibi faaliyetlerle pamuk üretiminin artırılması amaçlanmıştı¹⁰⁷. Bütün bunların sonucu olarak, SSCB'nin tek ürüne dayalı ekonomi politikası bugün bağımsız Orta Asya cumhuriyetlerinin ekonomik açıdan kendi kendilerine yetecek durumda olamamalarına neden olmuştur. Ayrıca pamuk üretiminin artırılması için sulama kanalları ve su depoları inşa edilmiş, bunun için gereken su Amu Derya ve Sri Derya nehirlerinin sularından karşılanmış, fakat sadece pamuk üretiminin artırılmasının düşünülmesi ve bu iki nehrin sularının önemli bir bölümünün sulamada kullanılması bu nehirlerden gelen suyla beslenen Aral Gölü'nün kurumasına ve bağımsızlık sonrası dönemde Orta Asya cumhuriyetlerinin su sıkıntısıyla karşılaşmalarına neden olmuştur¹⁰⁸.

2.3.2. SSCB'nin dağılması ve Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde etmeleri

Sovyet egemenliği altındaki dönem Orta Asya cumhuriyetleri için uzun ve zor bir süreç olmuştur. Özellikle Stalin dönemi Sovyet politikalarının en yoğun uygulandığı evre olmuş, Stalin'den sonra Kruşçev döneminde de-stalinizasyon politikasıyla kısmi bir gevşeme olduysa da temel öncelikler değişmemiştir. Brejnev dönemi de Moskova ile Orta Asya cumhuriyetleri arasında iyi ilişkilerin yaşandığı bir dönem olmuş ve Stalin dönemini telafi edecek politikalar uygulanmaya çalışılmışsa da, bunlar yine göstermelik olarak kalmıştır. Brejnev'in ölümünden sonra ise Moskova-Orta Asya cumhuriyetleri ilişkileri yeniden bozulmaya başlamıştır. Brejnev'in ardından gelen liderler merkez-çevre bağıını güçlendirmeyi ve çevre cumhuriyetler üzerinde daha sıkı bir siyasal ve ekonomik kontrolü amaçlamışlardır¹⁰⁹.

Gorbaçov dönemi ise SSCB içinde birçok şeyin değiştiği çalkantılı bir dönem olmuştur. Sistem içindeki tikanıklıkları ve bu şekilde daha fazla devam edilemeyeceğini

¹⁰⁷ Saray, Özbek Türkleri..., a.g.e., s.64.

¹⁰⁸ Geoffrey J. Jukes, Kirill Nourzhanov ve Mikhail Alexandrov, "Race, Religion, Ethnicity and Economics In Central Asia", <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/97summer/jukes.html>, 15 Eylül 2003.

¹⁰⁹ Olcott, a.g.m., pp.51-52.

gören Gorbaçov, uygulamaya koyduğu glasnost (açıklık) ve prestroyka (yeniden yapılanma) politikalarıyla SSCB'yi yeniden ayağa kaldırmaya çalışmıştır. Fakat sorun sistemde olduğu için sadece bu politikaların yetersiz olacağını gören Gorbacov, radikal bir bürokratik değişime giderek sistemin yeniden yapılandırılmasını amaçlamıştır¹¹⁰. Gorbaçov'un bu amaçla yaptığı tasfiye hareketinden Orta Asya cumhuriyetleri de nasibini almış ve 1985 yılından itibaren birçok lider değişmiştir. Tasfiye hareketinin bir sonucu olarak 1986 yılında Kazakistan lideri Kunayev'in yerine Rus asıllı Kolbin'in getirilmesi, Orta Asya cumhuriyetlerinin sistemden kopuş sürecini başlatan olay olarak kabul edilen Alma Ata olaylarına neden olmuştur¹¹¹.

Gorbaçov'un tüm çabaları artık işleyemez hale gelmiş olan sistemi ayağa kaldırmaya yetmemiştir. Bunun üzerine muhafazakar kesim tarafından Gorbaçov'a karşı 19 Ağustos 1991'de bir darbe yapılmış, fakat halkın tepkisi üzerine başarısız olmuştur. Orta Asya cumhuriyetlerinde Askar Akayev dışındaki bütün liderler darbe karşısında sessiz kalmayı tercih etmiş, Akayev ise Gorbaçov'u desteklemiştir. Başarısız olmasına rağmen, darbenin ardından yaşanan gelişmeler SSCB'nin çöküşüne engel olunamayacak bir şekilde cereyan etmiş ve Orta Asya cumhuriyetleri bağımsızlıklarını birer birer ilan etmişlerdir¹¹². 8 Aralık 1991'de Rusya Federasyonu (RF), Belarus ve Ukrayna devlet başkanlarınca imzalanan anlaşmayla SSCB'nin resmen dağıldığı ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) kurulduğu ilan edilmiştir. Bu anlaşmanın ardından Orta Asya cumhuriyetlerinin de içinde olduğu 11 eski Sovyet cumhuriyeti 21 Aralık 1991'de imzalanan Alma Ata Deklarasyonu ile BDT'ye katılmışlardır¹¹³.

¹¹⁰ Andican, a.g.e., ss.29-31.

¹¹¹ Olcott, a.g.e., pp.51-52. Alma Ata olaylarının bu niteliğine rağmen, Orta Asya cumhuriyetlerinde SSCB'den ayrılma yönünde ciddi nitelikte çabalar yaşanmamıştır. Bazı halk hareketleri ortaya çıkmışsa da, özellikle liderlerin bu yönde çabaları olmamıştır. Bu nedenle Orta Asya cumhuriyetleri bağımsızlığa isteksiz ve hazırlıksız yakalanmışlardır.

¹¹² Raşid, a.g.e., ss.52-53.

¹¹³ Kona, a.g.e., ss.78-79.

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYETLER BİRLİĞİ SONRASI DEĞİŞEN JEOPOLİTİK ORTAMDA ORTA ASYA'DA GÜVENLİK SORUNLARI

1. GEÇİŞ SÜRECİNDE İÇ SİYASAL SORUNLAR VE ÇATIŞMA DİNAMİKLERİ

Orta Asya cumhuriyetleri istemeden ve bir mücadele vermeden kendilerini bağımsız birer devlet olarak bulmuşlardır. Orta Asya'daki liderler SSCB'nin dağılmasına engel olamayınca bir ikilemle karşı karşıya kaldılar: Komünizm başarısız olarak sona erdiği için ya siyasi sahneden çekileceklerdi, ya da otoritelerini muhafaza ederek kendilerini yeni siyasi koşullara adapte ederek dış destek arayacaklardı¹. Liderler ikinci seçeneği tercih ederek, komünist geçmişlerine rağmen bir anda milliyetçi ve demokratik kimliğe bürünerek ülkelerini geçiş sürecinde yeni koşullara adapte etme görevine talip oldular. Fakat eski yönetici sınıfın başka bir isim altında iktidarını koruması, söylemdekinin aksine birçok soruna neden olmuştur. Çünkü bir demokrasi tecrübesi olmayan ve çok fazla benimsemeseler de komünist yönetim tarzının uygulayıcısı olan eski yönetici ve bürokratik elit, merkezi planlamaya dayanan ekonomik yapıdan serbest piyasa ekonomisine geçişte ve demokratik kurumların inşa edilerek bunlara işlevsellik kazandırılmasında zorluklarla karşılaşmıştır. Bununla beraber yönetici elit, komünist geçmişlerine ve Rusya'ya olan yakınlıklarına rağmen, bağımsızlık sonrasında ulusal çıkarları savunan bir yönetim tarzı izlemekte ve kendi ulusal kültürlerine sahip çıkarak bağımsızlıklarını ve egemenliklerini pekiştirmeye çalışmaktadır. Bir yandan muhalif grupların iddialarını çürütmek için vatansever olduklarını kanıtlamaya, diğer yandan da birçok açıdan bağımlı oldukları Moskova ile iyi ilişkilerini sürdürmeye çalışmaktadırlar.

Orta Asya tarihine bakıldığında, halkın çoğunluğunun göçebe bir kültürden geldiği, kabile yapılarının halen varlığını devam ettirdiği, bunun yanında bölgesel bölünmelerin de güçlü olduğu görülmektedir. Bu durum Rus egemenliği döneminde Sovyet üst kimliğinin benimsetilmeye çalışılması nedeniyle ulusal kimliklerin yeterince şekillenememesinin bir sonucu olduğu gibi, yabancı bir kimlik olan Sovyet kimliğine

¹ Igor P. Lipovsky, "Central Asia: In Search of a New Political Identity", *Middle East Journal*, Vol: 50, No: 2, Spring 1996, p.211.

karşı bir tepki olarak halkın yerel kimliklere sarılmasının da bir sonucudur. Ayrıca Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlık süreci bir ulusal bilinç kazanarak bağımsızlık hareketlerine girişmeleri şeklinde olmadığı için, bağımsızlık sonrası dönemde ulus kurma ve kimlik oluşturma çabaları bir altyapıdan yoksun olarak başlamıştır. Bir halk hareketi sonucunda gelişmeyen ulus kurma süreci tavandan tabana olmakta ve devlet aygıtı ön plana çıkmaktadır. Devletin tek aktör olduğu bu süreçte, bu konumunu muhafaza etmek isteyen yönetici elit alternatif yaklaşımlar öne süren muhalefetin hareket alanını kısıtlamaktadır².

SSCB'nin dağılması bu coğrafyada büyük siyasal değişimlere yol açmıştır. Bu değişim süreci her zaman bir istikrar içinde gerçekleşmemiş, bazen sancılı bir seyir izlemiştir. Bu bağlamda, Orta Asya nispeten istikrarlı bir değişim süreci geçirmiş ve Tacik iç savaşı dışında çok büyük bir çatışma yaşanmamıştır. Bölgede var olan iç ve dış çatışma potansiyelleri göz önünde bulundurulduğunda, bu durum nispeten olumlu olarak değerlendirilebilir. Ancak on yılı aşkın bir geçiş sürecine rağmen Orta Asya halen birçok istikrarsızlık potansiyeline sahiptir. Kolonyal geçmişin bıraktığı siyasal, kültürel ve ekonomik miras, ulus kurma sürecinde karşılaşılan kimlik sorunu, ulusal ve bölgesel bütünlüğün ve güvenliğin sağlanması, aşırı milliyetçi ve fundamentalist hareketlerin önlenmesi, sosyo-ekonomik sistemde dönüşümün gerçekleştirilmesi, demokratikleşme sürecinde karşılaşılan güçlükler, etnik sorunlar, kemikleşmiş kabilesel ve bölgesel bölünmeler ve bunun neden olduğu mücadeleler Orta Asya'da var olan ve çözüm bekleyen istikrarsızlık faktörleridir.

1.1. Özbekistan: Bölgesel Liderin Otoriter Siyasal Yapısı

Haziran 1989'da Özbekistan'ın yeni lideri olan İslam Kerimov, 29 Aralık 1991'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oyların %86'sını alarak tekrar cumhurbaşkanı seçilmiştir. Özbek lider Gorbaçov'a karşı 19 Ağustos 1991'de düzenlenen darbe girişimi karşısında ilk günlerde tarafsız kalmış, müteakip günlerde ise darbecilere karşı tavrı almıştır. Daha sonra SSCB'nin dağılacağını gören Kerimov SBKP'den istifa etmiş ve KP'nin yerini alan Demokratik Halk Partisi'nin liderliğine seçilmiştir. Özbekistan 31

² Gökhan Bacık, "Son Emperyalizm Denemesi Üzerine Düşünceler: Orta Asya'da Rus Yayılmacılığı", *Bilgi*, Sayı: 10, Yaz 99, s.37.

Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiş ve yapılan referandumda bağımsızlık halk tarafından kabul edilmiştir³.

Ülkede Özbeklerin nüfus bakımından oldukça fazla olması küçük etnik grupların Özbek milliyetçiliğinden zarar görmesine yol açmıştır. Ayrıca Sovyet politikalarının bir sonucu olarak, çoğu kırsal kesimde yaşayan ve ekonomik bakımdan zor durumda bulunan Özbek halkı arasında milliyetçi eğilimler baş göstermiş ve diğer azınlıklar fazlalık olarak görülmüştür⁴. Bunun ilk örneği Fergana Vadisi'nde yaşanmış, ekonomik sorunların milliyetçi eğilimleri artırması sonucu gerilen ortamda KGB'nin kışkırtmasıyla harekete geçen bir grup Özbek Fergana'daki Ahıska Türklerine saldırmıştır. KGB'nin dağılmakta olan SSCB'de son çırpınışları olarak Türk'ü Türk'e kışkırtma operasyonunun bir sonucu olan bu olaylar, yine Rus ordusunun yardımıyla bastırılabilmiştir⁵.

Özbekistan'da Fergana, Harezmi, Semerkant-Buhara, Surkhanderya-Kaşkaderya ve Taşkent olmak üzere beş bölge arasında büyük bir siyasal rekabet söz konusudur. Fergana ve Taşkent en güçlü bölgeler olup, Kerimov Taşkent bölgesindedir. Sovyet yönetimi altında Moskova'nın desteğiyle siyasal gücü ellerinde tutan eski KP üyesi güçler, ülkede bölgesel rekabeti dengede tutmaya çalışmaktadırlar⁶. Kerimov ulusal bütünlüğü sağlamak için bürokraside bölgesel dengeyi korumakta, böylece hem bölgesel rekabetin şiddetlenerek Tacikistan'daki gibi bir iç savaşla sonuçlanmasına engel olmakta hem de otoritesini muhafaza etmektedir⁷.

Özbekistan demokratikleşme yolunda çok yavaş ilerlemektedir. Özbekistan siyasal sisteminde iç ve dış politikanın belirlenmesinde liderliğin büyük rolü vardır. Devlet Başkanı Kerimov Çin modelini benimseyerek, "ekonomide maksimum özgürlük,

³ Abdullah Demir, *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998, ss.162-163.

⁴ Stephen K. Batalden ve Sandra L. Batalden, *The Newly Independent States of Eurasia: Handbook of Former Soviet Republics*, Arizona: Oryx Press, 1993, p.176; Raşid, a.g.e., s.118.

⁵ Alaeddin Yalçinkaya, *Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)*, İstanbul: Timaş Yay., 1997, s.439.

⁶ Mehmet S. Erol, *Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri*, İstanbul: İrfan Yay., 1999, s.140.

⁷ Sergei Lounev ve Glerii Shirokov, "Central Asia as a New Region in World Politics", <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/ConflictBook/Kounev-Shirokov.htm>, 7 Ekim 2003.

politikada minimum özgürlük” prensibinden hareket etmektedir⁸. Komünizmin sona ermesiyle Özbek milliyetçiliğine yönelen İslam Kerimov, KP’nin adını Demokratik Halk Partisi olarak değiştirmiştir. Yönetim biçimi cumhuriyet olan Özbekistan’da otoriter başkanlık kuralları etkindir. Bağımsızlıktan sonra Özbekistan’da siyasal değişim sürecinin belirgin ögesi, otoriter başkanlık sisteminin yerleştirilmesi yönünde bir gelişim seyretmesidir. Oldukça güçlü bir konumda bulunan devlet başkanının yetkilerini sınırlayacak bir güç neredeyse bulunmamaktadır. Sahip olduğu bu yetkilerin dışında, Başkan Demokratik Halk Partisi’nin lideri olarak da parlamento içinde etkili bir konuma sahiptir⁹.

Özbekistan’da SSCB’nin dağılmasının ardından yönetimde olan eski komünist liderler iktidarlarının devamını sağlayabilmek ve ülke genelinde kontrolü ellerinde tutmak amacıyla 1992 yılında bir anayasa kabul ederek mevcut yapıyı sağlamlaştırmışlardır. Böylece otoriter yönetim tarzı için uygun koşullar sağlanmıştır. İslam Kerimov geçiş sürecini başarıyla tamamlayarak ülke genelinde taşların tam olarak oturmasına, ulusal kimliğin yerleşmesine, ulusal bütünlüğün sağlanmasına ve ekonomik sorunların halledilmesine öncelik verdiği için, demokrasiye geçiş için daha erken olduğunu ve ülkesinin buna hazır olmadığını düşünmektedir. Bu nedenle bağımsızlıktan itibaren on yılı aşkın bir süre geçtiği halde, Özbekistan’da siyaset çoğulculuktan ve rekabetçilikten çok uzaktır. Siyasal süreç sürekli olarak iktidarın gözetimi ve kontrolü altındadır. Ayrıca Taşkent yönetimi insan hakları politikası açısından da uluslararası kuruluşlar tarafından olumsuz bulunmuştur. Konuşma ve toplantı özgürlüğü ve dini faaliyetler sınırlanmıştır¹⁰.

Özbekistan’da muhalefet partileri iktidarın yoğun baskısı altında faaliyetlerini devam ettirmeye çalışmaktadır. En önemli muhalefet partileri Birlik ve Erk’tir. Bir grup Özbek aydın tarafından 1988 yılında Taşkent’te kurulan Birlik, Orta Asya’nın ilk sosyo-politik hareketidir. Milliyetçi ve geniş cepheli bir örgüt olan Birlik, Moskova’nın etkisinden tamamen kopulması, demokratikleşme yönünde adımlar atılması,

⁸ Lounev ve Shirokov, a.g.m.

⁹ Mustafa Ökmen, “Yerel Yönetimlerin Sosyal Teorisi ve Rusya’da Yerel Yönetimler: Özbekistan Örneği”, *Avrasya Dosyası*, Özbekistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 3, Sonbahar 2001, ss.55-56.

¹⁰ Gregory Gleason, “Foreign Policy and Domestic Reform in Central Asia”, *Central Asian Survey*, Vol: 20, No: 2, June 2001, pp.178-179.

Kerimov'un istifa etmesi ve Orta Asya halklarının bir Pan-Türk ittifakı içinde bir araya gelmesi gibi amaçlarla hareket etmektedir. Birlik fiilen yasaklanarak taraftarları tutuklanmış, yayın organları ise kapatılmıştır. Bu şekilde darbe yiyen hareket liderler arasındaki kişisel mücadelelerle daha da zayıflamış, fakat asıl olarak iktidarın çevirdiği entrikalarla ve liderler arasındaki mücadeleleri kullanmasıyla bölünmüştür. Muhammed Salih önderliğindeki grubun 1990 yılında ayrılarak Erk Partisi'ni kurmalarıyla Birlik Partisi ikiye bölünmüştür¹¹. Erk Partisi yapılan ilk seçimlerde parlamentoya girmiş ve lideri Muhammed Salih 29 Aralık 1991'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Kerimov'un karşısına aday olarak çıkmıştır. Salih'in %12.3 oy alarak seçimi kaybetmesinin ardından, tam Birlik ve Erk'in işbirliği yapma kararı aldığı bir sırada Erk Partisi 1992 Temmuzunda kapatılmıştır¹². Böylece İslam Kerimov kendisine karşı yönelmiş olan en güçlü muhalefet hareketini bastırmış ve otoriter rejimini sağlamlaştırmış oluyordu. Daha sonra bazı partilerin kurulmasına izin verilmişse de, bu partiler güçlü bir muhalefet oluşturacak ve çoğulcu bir siyasal yapının oluşmasına katkıda bulunacak niteliğe erişememiştir. Bu gelişmeler ışığında bakıldığında, Özbekistan'da kısa vadede demokratik bir siyasal yapının oluşması çok zor gözükmektedir.

1.2. Kazakistan: Etnik Gerçeklerin Gölgesinde Siyaset

Kazakistan'da Sovyet idaresine karşı huzursuzluklar 16 Aralık 1986'da verilen siyasi bir kararla su yüzüne çıkmıştır. Kazakistan Komünist Partisi birinci sekreteri Din Muhammed Kunayev'in yerine Rus asıllı Gennady Kolbin'in seçilmesi halkın başkent Alma Ata başta olmak üzere diğer birçok şehirde gösterilerde bulunmasına sebep olmuştu. Nitekim Kunayev döneminde belli başlı mevkilere Kazaklar tayin edilmişti ve Kazak ruhunu canlandıracak hareketlerde bulunulmuştu. Bu ortamda kendilerini ikinci sınıf vatandaş hisseden Rusların hoşnutsuzluğunu gidermek ve Kunayev'in bu

¹¹ Ahmed Raşid, *Orta Asya'nın Dirilişi: İslam mı, Milliyetçilik mi?*, çev. Osman Ç. Deniztekin, İstanbul: Cep Kitapları, 1996, ss.119-120; Shirin Akiner, "Uzbekistan and the Uzbeks", *The Nationalities Question in the Post-Soviet States*, ed. Graham Smith, New York: Longman Pub., 1996, pp.341-342.

¹² Erol, a.g.e., s.142.

politikalarına engel olmak isteyen Moskova Kolbin'i atamıştı¹³. 1986 yılında başlayan gösteriler Kolbin'in tüm çabalarına rağmen denetim altına alınamamış, daha sonra kontrol altına alındığında da Kolbin Kazakistan Komünist Partisi'nin desteğini yitirmişti. Bu nedenle 1989 Martındaki birinci sekreterlik seçimlerinde Nursultan Nazarbayev'e yenilmiştir. Nazarbayev, iktidara gelişinden kısa bir süre sonra Gorbaçov'un yakın çevresine girerek, 1990 yılında SBKP Politbürosu'na çağırılmıştır. SSCB'deki bunalım büyürken ve dağılma süreci başlamışken, Nazarbayev Gorbaçov'un barışçıl yoldan ve SSCB'nin haritasını değiştirmeden siyasal ve ekonomik reform hayaline sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Yeni birlik antlaşmasının görüşmelerinde Gorbaçov'un en büyük müttefikiydi ve SSCB'nin dağılmasına Gorbaçov ile birlikte şiddetle karşı çıkmıştır. Tek bir ekonomik alan ve tek bir stratejik alan kavramlarını vurgulayan Nazarbayev, SSCB'nin dağılması durumunda Kazakistan'daki Rus topluluğun olumsuz bir tavra itilerek bölge barışının bozulabileceğini düşündüğü için, birliğin yeniden canlandırılmasından yanaydı¹⁴.

Ağustos 1991 darbesinin en olumsuz etkilediği Orta Asyalı lider Nazarbayev olmuştur. Gorbaçov'a olan desteğini defalarca beyan etmiş olan Nazarbayev, darbecileri destekleyen Rusların reaksiyonundan kaygılandığı için önce sessiz kalmış, Yeltsin'in darbecilere direndiğini öğrenince de ondan yana bir tavır sergilemiştir. Darbe bastırılınca hemen harekete geçen Nazarbayev, KP'nin adını Sosyalist Parti olarak değiştirmiş, 1 Aralık 1991'de Kazakistan'ın ilk doğrudan başkanlık seçimlerinde oyların %99.8'ini alarak cumhurbaşkanı seçilmiştir. Tüm çabalarına rağmen birliğe bağlı Slav cumhuriyetlerini SSCB'nin yeniden yapılandırılarak ayakta kalmasını sağlamaya ikna edemeyen Nazarbayev, BDT oluşturulunca Orta Asya cumhuriyetlerinin en sonuncusu olarak 16 Aralık 1991'de Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir¹⁵. Bağımsızlığın elde edildiği sırada ülkede %39.7 oranında olan Kazak nüfusuna karşın Rus nüfusun oranının %37.8 olması Nazarbayev'i daha en baştan zor bir geçiş süreciyle karşı karşıya bırakıyordu¹⁶.

¹³ Yalçınkaya, a.g.e., ss.431-432.

¹⁴ Raşid, a.g.e., ss.140-142.

¹⁵ Raşid, a.g.e., s.142.

¹⁶ Anatoly M. Khazanov, "The Ethnic Problems of Contemporary Kazakhstan", *Central Asian Survey*, Vol: 14, No: 2, 1995, pp.244-248.

Kazakistan siyasal hayatında Nazarbayev'in karizmatik kişiliğinin büyük etkisi vardır. Dışa karşı bölgesel işbirliğini destekleyen Nazarbayev, içeride hem Rus azınlığa karşı temkinli bir politika izlemekte, hem de milliyetçi hareketlerin gelişmesini kontrol altında tutmaktadır¹⁷. Nazarbayev bir yandan ülkenin hakim etnik grubu olan Kazakları gözetken bir politika izlerken, diğer yandan da önemli orandaki Rus azınlığı kışkırtmayacak bir iç politika izlemeye çalışmaktadır. Yani Kazak merkezli bir politika yerine ülkenin bütününe çıkarlarını savunan dengeli bir politika izlemektedir. Etnik realiteler ülkede demokrasiyi riske sokmaktadır ve bu nedenle Nazarbayev ülkenin bütünlüğünü tehlikeye atmamak için yumuşak bir geçiş süreci öngörmektedir. Bu, etnik realiteler nedeniyle demokrasiden taviz verileceği anlamına gelmektedir¹⁸.

Kazakistan'da önemli bir iç sorun da kökenleri uzun yıllar öncesine dayanan güçlü kabile yapılarının varlığıdır. Bağımsızlığın ardından Rus nüfusunun göçlerle azalması ile Kazakların çoğunluğu ele geçirmesi sonucu Rus-Kazak rekabetinden kaynaklanan sorunlar kısmen hafiflerken, şimdi de Kazakların kendi içlerindeki kabile rekabeti ortaya çıkmıştır. Kazak halkı Büyük Kabile (ülkenin güneyinde), Orta Kabile (ülkenin kuzeyinde) ve Küçük Kabile (ülkenin batısında) olarak üçe bölünmüştür ve yönetici elit daha çok Büyük Kabile'ye mensup olmuştur. Kabilelerin ve rollerin bu bölünmüşlüğü yönetimde güç mücadelelerine yol açmaktadır¹⁹. Bu durumun bilincinde olan Nazarbayev, etnik gruplar arasında olduğu gibi kabileler arasında da dengeli bir politika izleyerek, kendisi Büyük Kabile'den olmasına rağmen iktidarda ve bürokraside diğer kabilelerin mensuplarına da görev vermektedir²⁰. Bu da Nazarbayev'in aşırı milliyetçiliği tasvip etmeyen ılımlı karakterine bağlanılabilir.

Nazarbayev, temel ekonomik değişimi sağlayamadan siyasal liberalleşmeye izin veren Gorbaçov'un düştüğü durumdan ders alarak, ekonomik liberalleşmeye ve kalkınmaya öncelik tanımakta, fakat siyasal liberalleşmeye izin vermemektedir.

¹⁷ Gökhan Bacık, "Türk Cumhuriyetleri'nde Kimlik Sorunu", **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, ed. Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yay., 1999, s.117.

¹⁸ Martha Brill Olcott, "Nation Building and Ethnicity in the Foreign Policies of the New Central Asian States", **National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia**, ed. Roman Szporluk, New York: M.E. Sharpe Inc., 1994, p.225.

¹⁹ Timothy Edmunds, "Power and Powerlessness in Kazakhstani Society: Ethnic Problems in Perspective", **Central Asian Survey**, Vol: 17, No: 3, September 1998, pp.464-466.

²⁰ Erol, a.g.e., s.116.

Kazakistan'da devlet başkanının otoriter yönetimi söz konusudur. Nazarbayev'in iç politikadaki öncelikli amacı tek bir etnik gruba dayanmayan, tüm etnik grupları referans alan bir ulus-devlet oluşturmaktır. Bu nedenle ülke içinde sıkı bir kontrol sağlamıştır ve bağımsız basın ve medya yönetimin büyük kısıtlamaları altında görev yapmaktadır. Ayrıca siyasal partilerin önünde büyük bürokratik engeller bulunmakta ve yönetimin sıkı denetimi altında faaliyet göstermektedir. Nazarbayev'in bundaki amacı, siyasal partilerin ulusal bütünlüğü tehlikeye atacak bir yönelime gitmesini ve etnik milliyetçiliğe dayanan partilerin kurulmasını önlemektir²¹. Fakat yine de Kazakistan Özbekistan'a göre daha liberal bir siyasal yapıya sahiptir.

Kazakistan'da muhalefetin oluşumu, kökeninde Kazakların milli kimlik arayışı çabalarının yattığı 1986 Alma Ata olaylarına dayanmaktadır. Devlet otoritesine olan güvenin sarsılması ve ekonomik sorunların artması muhalefet hareketlerinin ortaya çıkmasının en önemli sebepleridir. Bugün OTAN Partisi iktidardadır ve milliyetçi akım ve partilerin kitlesel temelini olmayışı nedeniyle Kazaklar siyasete ilgisizdir. Milliyetçi ve dinsel akımların hakim olduğu partiler olan Azat, Jeltoksan ve Alaş az oranda bir destek bulmaktadır. Diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Kazakistan'da da faaliyet gösteren İslami Yeniden Doğuş Partisi (İYDP), bu ülkede genel olarak Kazaklar dışındaki azınlık grupların üyelerinden destek bulmaktadır. Fakat bunların yanında, ulusun ahlaki ve ruhsal olarak dirilmesini amaçlayan Kazakistan Diriliş Partisi ile iktidara tamamen muhalif bir parti olan ve yerel self-determinasyon gibi alternatif siyasal ve ekonomik reformlar öneren Azamat Demokratik Partisi gibi aşırı yönelimler de mevcuttur. Aşırı yönelimler Ruslar arasında da söz konusudur ve Kazakistan'ın gerçek sahipleri olarak Rusları gören ve kuzey Kazakistan'ın Rusya'nın doğal bir uzantısı olduğunu ve anavatana katılması gerektiğini savunan Rus milliyetçisi parti ve gruplar "Yedinstvo" adı altında örgütlenmişlerdir²².

Nazarbayev izlediği akılcı politikayla bu etnik kompozisyona rağmen ülkesini bir iç savaştan korumayı başarmıştır. Fakat Kazak halkının ekonomik sorunlarına kısa zaman

²¹ Edmuds, a.g.m., p.468; Khazanov, a.g.m., pp.257-258.

²² Mehmet S. Erol ve Saule Baycaun, "Kazakistan Cumhuriyeti Ülke Profili 2001 Yılı", **Avrasya Dosyası**, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss.13-16; Saule Baycaun, "Bağımsızlıktan Günümüze Kazakistan İç Politikası ve Demokrasi Yolundaki Gelişmeler", **Avrasya Dosyası**, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss.77-79.

içinde çözüm bulunamaması halinde milliyetçi hareketlerin güçlenmesi önlenemeyecektir. Bu durum ise Kazakistan için bir felaket olacaktır. Ayrıca tüm etnik grupları birleştiren bir ulusal kimlik oluşturulana kadar demokrasi yolunda fazla bir yol alınması beklenmemektedir.

1.3. Türkmenistan: Niyazov ve Otokratik Yönetimi

Özbekistan ile beraber SSCB'nin pamuk hammadde merkezi olan ve sahip olduğu pamuğa ve enerji kaynaklarına rağmen üretime yönelik bir alt yapı oluşturulmaması nedeniyle kötü bir ekonomik miras devralarak bağımsız olan Türkmenistan, Sovyet döneminde en geri kalmış cumhuriyetlerden biriydi. Bağımsızlık savaşçısı olarak tanımlanamayacak olan Türkmenistan lideri Saparmurat Niyazov (Türkmenbaşı), ülkenin SSCB dışında yaşayamayacağına inanmaktaydı ve son ana kadar birliğin ayakta kalmasını savunmaktaydı. Ülkenin ekonomik durumunun yanı sıra, kemikleşmiş kabile yapıları nedeniyle ulus-devlet sistemine geçişte ciddi sorunlarla karşılaşacağına ve Rusyasız yaşayamayacağına inanmaktaydı. Ayrıca seyrek nüfusu ve geniş coğrafyasıyla kendisini çevreleyen İran gibi güçlü ve Afganistan gibi zayıf devletlerin bulunduğu bir ortamda güvenlik sorunlarını tek başına çözemeyeceğini düşünüyordu²³. Fakat SSCB'nin dağılması ve bağlı cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını tek tek ilan etmesiyle yapacak bir şey kalmamıştı ve ortaya çıkan yeni koşullara ayak uydurmak gerekiyordu. Bu nedenle Türkmenistan 26 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlıktan sonra Türkmenistan'ın siyasal yapısında çok fazla bir şey değişmemiş ve Türkmenistan Komünist Partisi'nin adı Türkmenistan Demokratik Partisi olarak değiştirilmiş, eski komünist güç yapıları bozulmamış ve yapılan seçimlere başka partilerin girmesine izin verilmeyerek eski yönetici elitin hakimiyeti devam etmiştir²⁴.

Tüm korkulara rağmen, Türkmenistan Orta Asya cumhuriyetleri içinde en istikrarlısı olmuştur. Bunda Niyazov'un otoriter ve pragmatist yönetiminin yanı sıra, homojen etnik yapının büyük etkisi vardır. Türkmenlerin ülke nüfusunun %81'ini oluşturması nedeniyle Türkmenistan yerli nüfus oranının en yüksek olduğu Orta Asya

²³ Elnur Soltan, "Türkmenistan ve Rusya: 'Gaz' Üzerine Kurulan İlişkiler", *Avrasya Dosyası*, Türkmenistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 2, Yaz 2001, s.185.

²⁴ Annette Bohr, "Turkmenistan and the Turkmen", *The Nationalities Question in the Post-Soviet States*, ed. Graham Smith, New York: Longman Pub., 1996, p.354.

cumhuriyeti olmaktadır²⁵. Türkmenistan içinde bir etnik sorun yaşanmamakta, toprakları üstünde hiçbir yabancı devlet askeri bulunmamakta, Kollektif Güvenlik Antlaşması'nı imzalamadığı için Rusya'nın etkisi sınırlı olmakta ve 1995 yılında BM'den daimi tarafsızlık statüsü elde ettiği için de kendisini bölgede yaşanan istikrarsızlıklardan kısmen uzak tutmaktadır. Bunların yanında, Türkmenistan'da istikrarın varlığında sahip olduğu enerji kaynaklarının etkisi çok büyüktür. Bağımsızlıktan sonra enerji faktörünün uluslararası politikada öneminin artması, Orta Asya cumhuriyetleri arasında en çok doğalgaz kaynağına sahip olan Türkmenistan için adeta bir kurtarıcı faktör olmuştur.

Türkmenistan'da iç istikrarı olumsuz etkileyebilecek asıl sorun ise, kabileciliğin en güçlü olduğu Orta Asya ülkesi olmasıdır. En büyük kabilelerden olan Tekeler ve Yomutlar arasındaki çok eskilere dayanan rekabet Rus yöneticiler tarafından kullanılarak ülke Çarlık Rusyası topraklarına katılmıştı²⁶. Kabileler arasındaki rekabet ve çekişme Sovyet döneminde de varlığını korumuş ve Moskova yönetimi tarafından sürekli olarak körüklenmiştir. Türkmenistan'da yedi büyük (Teke, Ersarı, Yomut, Göklen, Salur, Sarık, ve Çavdur) ve yirmi dört küçük kabile vardır. Niyazov'un da mensubu olduğu ve Aşabat çevresinde yoğunlaşan Teke kabilesi ile doğu bölgelerde bulunan Salur kabilesi arasındaki siyasi çekişme varlığını günümüze kadar korumuştur. Aralarında siyasal yarış olan ülkenin yedi büyük kabilesinin en büyüğü Teke'dir ve siyasal güç bu kabilenin elinde toplanmıştır. Teke kabilesine bağlı olan Niyazov, muhalefetin gücünü kırarak ülkenin en güçlü adamı olmuştur²⁷.

Türkmen halkının kabilelere ayrılmış olan bu yapısının ulus kurma ve kimlik inşası sürecinde ortaya çıkarabileceği zorlukların farkına varan Niyazov, bu nedenle bağımsızlığın elde edildiği ilk günlerden itibaren tek partili ve güçlü bir başkanlığa dayanan otoriter bir siyasal sistemin muhafaza edilmesini gerekli görmüştür²⁸. Bağımsızlığın elde edilmesinden sonra kabilesel ayrımları bir kenara bırakarak Türkmen toplumunun bir ulusal kimlik ve ideoloji etrafında birleştirilmesi sorunu

²⁵ Mehmet S. Erol ve Saule Baycaun, "Türkmenistan Cumhuriyeti Ülke Raporu 2001 Yılı", **Avrasya Dosyası**, Türkmenistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 2, Yaz 2001, ss.7-8.

²⁶ Raşid, a.g.e., s.225.

²⁷ Mehmet Seyfettin Erol, "Türkmenistan Devletinin Dış Politikasının Temel Sacayağı: Daimi Tarafsızlık Statüsü", **Avrasya Dosyası**, Türkmenistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 2, Yaz 2001, s.125.

²⁸ Erol, Hayalden Gerçeğe..., a.g.e., s.151.

gündeme gelmişti. Ama bu yapılırken kabile kimlikleri üstün gelmemeliydi, çünkü böyle bir durumda ulusal bütünlük sağlanamazdı. Bu nedenle bu arayış yerini milli bir idolün oluşturulmasına bıraktı. Devletçilik geleneği olmayan ve kabileciliğin hakim olduğu böyle bir ülkede ulusal kimliğin oluşumu için liderin bir ideoloji oluşturması gerekiyordu²⁹. Niyazov bunun çözümü olarak kendi kişisel kültüne dayalı bir siyasal yapı oluşturulmasını kararlaştırmıştır. Bunun için “Türkmenbaşı” unvanını kullanarak ve böylece kendi kişiliğini yücelterek bir milli ideoloji oluşturmaya başlamıştır. Niyazov, Türkmenbaşı unvanının ulusun bütünlüğünün ve bağlılığının sembolü olduğunu savunmaktadır. Bu unvan aynı zamanda Niyazov’un otokratik rejimini sağlamlaştırma çabasının önemli bir parçasıdır³⁰.

Ortaçağ dönemini andıracak şekilde kendi şahsına dayalı bir ideoloji anlayışını oluşturmaya çalışan Niyazov’dan doğal olarak demokratik bir yönetim tarzı beklenemezdi. Bağımsızlığın ardından oluşan yeni devlette eski güç yapıları varlığını devam ettirmiş ve yasal düzenlemeler bu yönde yapılmıştır. Cumhurbaşkanına geniş yetkiler veren 1992 Anayasası başkanlık sistemini öngörmüştür ve cumhurbaşkanı bu yönüyle ülkenin tek hakimi durumundadır³¹. 1992 Anayasasıyla yasama organından ayrı olarak halkın en yüksek temsil organı Halk Maslahatı’nın oluşturulması, yasama organının bazı yetkilerinin bu kuruma verilmesi ve kararlarının bağlayıcılığı olan bu kurumun cumhurbaşkanına bağlanması Niyazov’un siyasal konumunu daha da güçlendirmiştir. Ayrıca Türkmenistan parlamentosunun 28 Aralık 1999’da Niyazov’un hayatta olduğu sürece cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılamayacağı yönünde aldığı kararıyla, Niyazov ömrü boyunca devlet başkanı ilan edilmiştir. Bu şekilde tüm siyasal gücü elinde tutan Niyazov, kalkınmanın sağlanabilmesi için iç istikrar gerektiğini düşünmekte ve bu nedenle kabileler arası sorunlara yol açabileceği düşüncesiyle demokratik kurumlara ve çok partili sisteme sıcak bakmamaktadır. Kitle iletişim araçlarına müdahale edilerek ve ülkeye giriş ve çıkışlar sıkı bir biçimde kontrol altına alınarak halkın dış dünya ile bağlantısının en aza indirilmesine çalışılmaktadır. Hemen

²⁹ Nermin Güler, “Geçiş Sürecinde Türkmenistan’ın Siyasi Yapısı: Türkmenbaşı Modeli”, **Avrasya Dosyası**, Türkmenistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 2, Yaz 2001, s.99.

³⁰ Bohr, a.g.m., pp.356-357.

³¹ Bekir Günay, “Yeraltı Zengini Yerüstü Fakiri Türkmenistan”, **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, der. Alaeddin Yalçınkaya, İstanbul: Bağlam Yay., 1998, s.45.

hemen tüm örgütler ve dernekler resmi ideolojinin birer aygıtı durumuna getirilmiştir³². Niyazov, bu şekilde ülkede her şeyin kendi kontrolü altında olduğu, halkın ve devlet kurumlarının kendisine tabi olduğu otoriter bir sistemle iç istikrarın ve kalkınmanın gerçekleştirilmesini amaçlamaktadır.

Niyazov'un otoriter yönetiminden en çok zarar görenlerden birisi de muhalefettir. Türkmenistan, Orta Asya cumhuriyetleri içinde muhalefetin en çok sınırlandığı ülkedir. Niyazov'un başında olduğu Türkmenistan Demokratik Partisi iktidarda olup, resmi olarak başka partilerin kurulmasına ve seçimlere girmesine izin verilmemektedir. Önündeki engellere rağmen, en büyük muhalefet hareketi 1989 Eylülünde Akmuhammed Velpasar'ın önderliğinde kurulan Ağzıbirlik Hareketi'dir. Demokratikleşmeyi savunmasının yanında, ulusal uyanışa ve milli değerlere vurgu yaparak yoğun bir milliyetçi söylem geliştiren hareket 1990 yılında kapatılmıştır. Kapatılmasına rağmen, Ağzıbirlik ülkede bulunan iki küçük muhalefet partisi olan Demokratik Parti ve Demokratik Reform Hareketi ile birleşmiştir. Bunun üzerine Türkmen otoriteler yine harekete geçerek birleşen muhalefeti gruplara ayırarak liderlerini Moskova'ya sürgüne göndermiş, fakat bu kişiler orada da Niyazov aleyhtarı propaganda çalışmalarına devam etmiştir³³. Niyazov'un otokratik yönetim tarzından vazgeçmeye ve devlet başkanlığı görevini bırakmaya niyetinin olmadığı dikkate alındığında, Türkmenistan'da demokrasi için uzun zamana ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır.

1.4. Kırgızistan: Orta Asya'da Bir Demokrasi mi?

Zengin enerji kaynaklarına sahip olmayan ve coğrafi özellikleri nedeniyle yüksek dağlarla çevrili olan Kırgızistan, bu yönüyle eski Sovyet cumhuriyetleri arasında en tecrit edilmiş ve bağımsızlık sonrası yeniden yapılanmada en büyük zorluklarla karşılaşan ülkelerden biridir. Dünyanın Orta Asya'ya ilk başlardaki ilgisi daha çok enerji kaynakları ekseninde gerçekleştiği için çok fazla dikkat çekmeyen Kırgızistan, alışılmadık bir şekilde demokratik gelişmelerin yaşanmasıyla ve 2000'li yılların yükselen gücü Çin ile ortak sınıra ve yoğun ilişkilere sahip olmasıyla kısa sürede bütün

³² Bohr, a.g.m., pp.355-357; Güler, a.g.m., ss.101-103.

³³ Bohr, a.g.m., pp.357-358.

dünyanın dikkatini toplamıştır.

Kırgız halkı arasında geçmiş birikimlerin sonucunda 1980'lerin sonunda yaşanan etnik ve ekonomik gerilimler Kırgızistan'daki siyasi gerilimin başlangıcını oluşturmuştur. Kırgızistan'da siyaset üç ana siyasal kümeleşme etrafında dönmekteydi. Doğudaki Narin bölgesinden olanlar eski lider Turdakun Usubaliyev'i destekliyordu. Fakat Narin bloğunun desteği 1990'da yön değiştirerek, demokratik seçimle iş başına gelen ve kendisi de Narin'li olan Askar Akayev'e kaydı. Batıdaki Talas bölgesi ülkenin son komünist lideri olan Masaliyev'i desteklerken, güneyde Özbeklerin çoğunlukta olduğu Oş bölgesi Bişkek'teki siyasal erk odağının dışında kalmaktan dolayı hoşnutsuzluk ifade eden güçlü bir ekonomik lobi oluşturmuyordu³⁴. Bu siyasal ve ekonomik ortamda halk arasında ilk tepki belirtileri 1989 Martında genç Kırgız aydınların "Aşar" (Dayanışma) adı altında gayri resmi bir muhalefet hareketi oluşturmasıyla ortaya çıktı. Muhalif hareketler bu şekilde artarken, bir yandan da ekonomik sorunlar özellikle en iyi toprakları ellerinde tutan varlıklı Özbeklerin bulunduğu güneyde etnik sürtüşmeleri körüklemekteydi³⁵. Kırgızların ülkede bulunan Ruslara ve Özbeklere oranla daha olumsuz bir ekonomik durum içinde bulunmaları yine bu dönemde başlayan milliyetçi uyanışla birleşince, 1990 yılında Oş şehrinde Kırgızlar ile Özbekler arasında etnik çatışmalar yaşanmaya başladı. Bu siyasal karışıklık içinde itibarı önemli ölçüde zayıflayan Absamat Masaliyev'in 1990 Ekimindeki seçimleri kaybetmesi sonucu, sürpriz bir şekilde KP üyesi olmayan Askar Akayev seçimleri kazanarak iktidarı ele geçirdi. Böylece Orta Asya cumhuriyetleri arasında ilk kez komünist olmayan bir lider bağımsızlığa giden süreçte yönetimi ele geçiriyordu³⁶. Gorbaçov'a karşı Ağustos darbesinin başarısız olmasının ardından, gelişmeleri iyi analiz eden Akayev, gerek SSCB'nin çöküş sürecine girmesi gerekse de halkta yaşanan milli bilinçlenme nedeniyle bağımsızlık ilanının zorunluluk haline geldiğini görerek, 31 Ağustos 1991'de KP'yi kapatarak Kırgızistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir³⁷.

³⁴ Bu mücadele daha sonra kuzeyler-güneyliler ayrımı olarak cereyan edecektir.

³⁵ Raşid, a.g.e., s.174.

³⁶ Eva-Maria Hexamer, "Some Aspects of Transformation in Post-Communist Societies of Central Asia", **Nationalism in Russia and Central Asian Republics**, ed. Shams-Ud-Din, New Delhi: Lancers Books, 1999, pp.209-210.

³⁷ Annette Bohr ve Simon Crisp, "Kyrgyzstan and the Kyrgyz", **The Nationalities Question in the Post-Soviet States**, ed. Graham Smith, New York: Longman Pub., 1996, pp.391-392.

Ülke nüfusunun %18'ini oluşturan Rus azınlık, diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kırgızistan'da da ekonomik bakımdan güçlü bir durumdadır. Bu durum Rusya'ya Bişkek yönetimi üzerinde önemli bir diplomatik koz vermektedir. Nitekim, bağımsızlığın ardından karşılaştıkları zorluklar nedeniyle ülkenin vasıflı işgücünü oluşturan yaklaşık yarım milyon Rus'un Rusya'ya göç etmesinin ülke ekonomisinde yarattığı olumsuz durum üzerine, Rus azınlığının dil sorununu çözerek göç etmelerine mani olmak amacıyla Kırgızca'nın yanında Rusça'ya da resmi dil statüsü veren dil yasası çıkarılmıştır. Bu yasanın kabulünde toplu göçlerin Rus ekonomisine olan maliyetinden rahatsızlık duyan Moskova'nın baskıları da etkili olmuştur³⁸.

Kırgızistan'da daha çok güneydeki Oş bölgesinde yaşayan Özbek azınlık da nüfusun %12.9'unu oluşturarak ülke içinde güçlü bir konumda bulunup, Oş ekonomisinde önemli bir ağırlığa sahiptir. 1990 yılında yaşanan çatışmalar bölgenin etnik yapısının neden olabileceği sorunları daha bağımsızlıktan önce göstermişti. Oş'ta nüfusun çoğunluğunu oluşturan Özbeklerden zaman zaman bölgenin Özbekistan'a bağlanması yönünde talepler gelmektedir. Bu durum doğal olarak Kırgızistan-Özbekistan ilişkilerine de olumsuz yansımakta ve Taşkent yönetimine Bişkek üzerinde ağırlık vermektedir.

Kırgızistan'da bu gibi etnik sorunlar bulunmasına rağmen, Kırgız halkı arasında etnik ayrıma dayalı bir milliyetçi diriliş yoktur ve bürokraside de etnik ayrım söz konusu değildir. Kırgızistan'da asıl ayrım kuzeyliler ve güneyliler şeklindeki bölgesel ayrımdır. Kırgızistan'ın kuzey ve güneyi arasındaki kabile mücadeleleri ülkede yaşanan ekonomik ve siyasi krizle daha derinleşmiştir. Toplumun farklı kesimleri arasındaki siyasi çekişme ideolojik temelden (komünistlere karşı demokratlar) bölgesel kabile mücadelelerine dönmeye başlamıştır³⁹. Öte yandan coğrafi etkenler tarafından biçimlendirilen kuzey ve güney ayrımı, bu toplumların birbirlerinden ayrı yaşamaları nedeniyle yaşam biçimlerinde maddi ve manevi farklılıkların oluşmasına da neden olmuştur. Kuzey ve güney kabileleri arasındaki bu farklılıklar birçok alanda somut

³⁸ Elnur Soltan, "Rusya ve Kırgızistan: Asimetrik İlişkilerin Sürekliliği", *Avrasya Dosyası*, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss.194-197; Georgiy Rudov, "Rusya ve Kırgızistan: Devletlerarası İlişkilerin Dinamiği ve Perspektifleri", çev. Karlıgaş Ömürbayeva, *Avrasya Dosyası*, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss.212-213.

³⁹ Rafis Abazov, "Bağımsız Kırgızistan: İpek Yolunda 10 Zor Yıl", *Avrasya Etüdleri*, Sayı: 20, Yaz 2001, s. 131.

ifadesini bulmuştur⁴⁰. Öyle ki, 2000 yılı parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ortaya çıkan mücadeleyi salt demokratlarla komünistler arasındaki mücadeleden çok, gelişmiş kuzeylilerle azgelişmiş olan, milliyetçilik ve dinin güçlü olduğu güneyliler arasındaki mücadele olarak da algılamak gerekmektedir. Bir kuzeyli olan Akayev de devlet yönetiminde kadrolaşarak ve 2000 yılı seçimlerinde güneyli rakiplerini anti-demokratik yollarla saf dışı bırakarak bu mücadeleye taraf olmuştur. Bu durum dünya kamuoyunda Kırgızistan'ın demokrasi imajının olumsuz etkilenmesiyle sonuçlanmıştır⁴¹.

Kırgızistan doğal zenginliklerden mahrum olmasına rağmen, demokratik karakteriyle Orta Asya cumhuriyetleri arasından sıyrılıyordu ve dünyanın ilgisini çekiyordu. Bunun en önemli nedeni, öncelikle Akayev'in komünist bir geçmişten ziyade demokrat bir kişiliğe sahip olması ve bu yönde bir yönetim sergilemesiydi. Bu durum 1993 yılında kabul edilen ve oldukça demokratik bir nitelik taşıyan Anayasada da yer almaktaydı⁴². Fakat 1996 yılında Anayasada yapılan değişikliklerle, Kırgızistan'da başkanlık sisteminin yerleştirilmesi, siyasal yönetimde dengenin cumhurbaşkanı lehine bozulması yönünde düzenlemeler yapılmış ve böylece mevcut siyasi rejim demokratik unsurları içeren otoriter bir rejime doğru kaymıştır⁴³. Bu gelişmelerin yanında, Akayev'in bazı politikaları da Kırgızistan'ın demokrasi imajına gölge düşürmüştü ve otoriter rejime geri dönüş yönünde bir izlenim uyandırmıştır. Yönetim ve bağımsız basın arasında sürtüşmeler yaşanması, bazı gazetelerin kapatılması, Nisan 2000'de yapılan parlamento seçimleri sırasında yaşanan yolsuzluklar, Ekim 2000'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Akayev'in Anayasayı ihlal ederek üçüncü kez aday olması⁴⁴, ayrıca en önemli rakipleri Feliks

⁴⁰ Rakhat Achylova, "Kırgızistan Dış Politikasındaki Öncelikler ve Politik Kültür", *Avrasya Etüdleri*, Sayı: 20, Yaz 2001, s. 20-22.

⁴¹ Nermin Guliyeva, "Kırgızistan'da Başkanlık Seçimleri: Demokrasi Yoluna Devam mı, Otoriter Rejimlere Geri Dönüş mü?", *Stratejik Analiz*, Cilt: 1, Sayı: 18, Aralık 2000, ss.64-65.

⁴² Demir, a.g.e., ss.150-151.

⁴³ Aynura Elebayeva ve Margarita Poluhova, "Kırgızistan'daki Siyasi Değişimin Özellikleri", çev. Elvira Borombaeva, *Avrasya Dosyası*, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss.105-110.

⁴⁴ Kırgızistan'da 1990 yılında Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmış ve Askar Akayev seçilmişti. Bağımsızlık ilanından sonra Akayev, iktidarını güçlendirmek amacıyla 1991 yılında tekrar Cumhurbaşkanlığı seçimlerine gitmiştir. Akayev 2000 yılında aday olarak, 1990 yılında seçilmesini, SSCB yönetimi altında bulunduğu gerekçesiyle, anayasanın bir kişinin ikiden fazla cumhurbaşkanı seçilmesini engelleyen hükmü kapsamında görmemiştir.

Kulov ve Topçubek Tursunaliyev'in değişik sebeplerle seçimlere katılmasını engellemesi⁴⁵ bu izlenimi destekleyen gelişmelerdir.

27 Şubat ve 13 Mart 2005 tarihlerinde iki tur halinde yapılan parlamento seçimleri öncesinde ve seçimler sırasında yaşanan anti-demokratik uygulamalar ise Kırgızistan'da bardağı taşıran son damla olmuştur. Ülkede yaşanan ekonomik ve sosyal sorunlar Akayev'in son yıllarda izlediği anti-demokratik yönetimle birleşmiş ve demokrasi talebi olarak dışa vurmuştur. Hükümetin, Sovyet dönemini andırır şekilde, ülkede siyasal ve ekonomik gücü elinde tutması ve bu gücü pekiştirmeye yönelik bir politika izlemesi, ayrıca basın ve medya üzerinde baskı uygulaması ve muhalefetin siyasal hayata katılımına kısıtlamalar getirmesi, Akayev yönetiminin halk karşısındaki meşruiyetini sarsmıştır. Ülkede uzun yıllardır varolan kuzey-güney çatışması burada da kendini göstermiş, nitekim protestolar Özbek nüfusun yoğun olarak yaşadığı güneydeki Oş ve Celalabad şehirlerinden filizlenmiştir⁴⁶. Daha sonra başkent Bişkek'e ve diğer şehirlere yayılan gösteriler Akayev'i istifaya zorlayan bir halk ayaklanmasına dönüşmüş ve Akayev önce ülkeyi terketmek, daha sonra da istifa etmek zorunda kalmıştır. Celalabad bölgesinden Kurmanbek Bakiyev'in Başbakanlığında bir geçici hükümet kurulmuş⁴⁷ ve Kırgız Parlamentosu cumhurbaşkanlığı seçimlerinin 26 Haziran'da yapılmasını kararlaştırılmıştır⁴⁸. Böylece Kırgız halkı demokratik yollardan yapamadıklarını sivil darbe yoluyla yapmış, olayların kansız bir şekilde cereyan etmesi ve ülke genelinde güvenliğin ve sükunetin kısa sürede sağlanmış olması ise herkesin tesellisi olmuştur.

1.5. Tacikistan: Orta Asya'da Bir Çatışma Alanı

Köken ve dil bakımından diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden farklılaşan Tacikistan, aralarında en fakir, doğal kaynaklardan en yoksun, siyasal açıdan en istikrarsız ve Rusya'ya karşı özellikle güvenlik açısından en fazla bağımlı olan ülkedir.

⁴⁵ Guliyeva, a.g.m., ss. 63-64.

⁴⁶ Daniel Kimmage, "Kyrgyzstan: The Failure of Managed Democracy", <http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/04/d99cfefe-ba22-41a9-af8b-a8be178d80bc.html>, 13 Nisan 2005.

⁴⁷ Gulnoza Saidazimova, "Kyrgyzstan: New Problems Could Follow Akaev Resignation", <http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/04/6a46e593-3ade-4ed6-8870-8bd19a80b782.html>, 4 Nisan 2005.

⁴⁸ "Kyrgyzstan's New Parlaiment Annuls June 26 Presidential Election Date", <http://www.eurasianet.org/departments/recaps/articles/eav040705.shtml>, 7 Nisan 2005.

Ayrıca Tacikistan İslamiyet'in en güçlü olduğu ve radikal akımlar için en uygun ortamın mevcut olduğu ülkedir. Bunların yanında ülke nüfusunun dörtte birini Özbeklerin oluşturması, ayrıca anavatanından daha fazla oranda, 4 milyondan fazla Tacik'in Afganistan'ın kuzeyinde ve 1.5 milyon kadar Tacik'in de Özbekistan'da yaşaması⁴⁹ Tacikistan'ı kırılgan bir pozisyona sokmaktadır.

Tacikistan'da bağımsızlık sonrası geçiş süreci değerlendirildiğinde, farklı bir nitelik taşıdığı görülmektedir. Geçiş süreci eski Sovyet cumhuriyetleri ve özellikle de Orta Asya cumhuriyetlerinin hepsi için sancılı olmuştur, fakat Tacikistan bağımsızlığın hemen ardından iç siyasal mücadelelere sahne olmuş ve kendisini beş yıl sürecek kanlı bir iç savaşın içinde bulmuştur. Tacikistan'da iç savaş Hocent-Kulyab iktidar elitinin, Garm ve Badakşan bölgelerinden destek alan Demokratik Parti, Restokhez, Lali Badakşan ve İYDP'den oluşan Birleşik Tacik Muhalefeti'nin iktidara ortak olma isteği karşısında direnmesi sonucunda başlamıştır⁵⁰. Bu durum zaten bağımsızlık sonrası döneme siyasal, sosyal ve ekonomik açılardan kötü durumda giren Tacikistan'da büyük tahribata yol açmıştır. İç savaşta bir çok faktörün etkisinden bahsedebiliriz. Bunlar bölgesel ve yerel kimliklerin neden olduğu rekabet, ekonomik sorunlar, ideolojik ayrılıklar ve güç mücadeleleri, Büyük Tacikistan düşüncesi ve dış güçlerin müdahalesidir.

İç savaşta en büyük faktör bölgesel kimliklerin güçlü oluşunun neden olduğu güç mücadelesidir. Aslında hepsinin kökeninde Sovyet yönetimin çarpık sınır çizimi vardır. Bu yönüyle düşünüldüğünde Tacikistan yapay olarak oluşturulmuş bir devlettir. Tacikistan sınırlarının çizildiği 1920'li yıllarda bulunan 1.100.000 Tacik'ten sadece 300.000'i Tacikistan devleti sınırları içine alınmış, diğerleri ise Afganistan ve Özbekistan sınırları içinde kalmıştır. Ayrıca Tacik halkının kimliğinde önemli iki kültürel şehir olan Buhara ve Semerkant Özbekistan sınırlarına dahil edilmiştir. Bunun sonucunda Tacikistan'da ulus kurma süreci kritik kaynaklardan yoksun olarak gerçekleştiği için, kimlik oluşumunda Tacik etnik kimliğinden çok kimliğin bir bölge ile gelişmesi daha önemli hale geldi. Buna dağlık coğrafi yapının neden olduğu doğal

⁴⁹ Raşid, a.g.e., s.190.

⁵⁰ Cengiz Sürücü, "Kavramsal Tartışmalar, Pratik Oluşumlar Işığında Orta Asya Geçiş Süreci", **Türkiye'nin Komşuları**, der. Mustafa Türkeş ve İlhan Uzgel, Ankara: İmge Kitabevi Yay., 2002, s.441.

ayrım ve iletişim eksikliği de eklenince, bu durum bölgelerin birbirlerinden kopuk yaşaması ve yerel kimliğin güçlenmesi⁵¹, ayrıca Tacik ulusal kimliğindense bölgesel klan üyeliğinin daha önemli olması sonucunu doğurmuştur. Ayrıca bağımsızlıktan sonra tüm Orta Asya cumhuriyetlerinde olduğu gibi Tacikistan'da da yeniden ulus kurma ve kimlik inşası sorunu doğmuştur. Yerel kimlikler diğer Orta Asya cumhuriyetlerindekiyle oranla o kadar güçlüdür ki, bir Tacik ulusunun ve milli bilincinin oluşması için çok uzun zamana ihtiyaç vardır. Nitekim yaşanan iç savaş bu durumun en iyi ifadesidir.

Tacikistan, muhalefeti destekleyen Garm ve Pamir (Gorno-Badakşan Özerk Bölgesi) bölgeleri ile iktidar elitinin mensup olduğu Hocent (Leninabad) ve yine iktidarı destekleyen Kulyab ve Hisar olmak üzere dört bölgeye bölünmüştür⁵². Tacikistan'da iktidar Sovyet dönemi boyunca Hocent bölgesinin elinde olmuş, coğrafi şartların da etkisiyle Hocentliler diğer bölgelerden farklılaşmış ve ülkede bir kuzeyliler (Hocentliler)-güneyliler ayrımı ortaya çıkmıştır⁵³. Yönetimdeki Hocent tekeli, iktidardan dışlanmış olan diğer bölgelerin hoşnutsuzluğuna neden oluyordu. Ayrıca Hocent ekonomik olarak da daha çok Özbekistan'a bağlıdır ve Tacikistan'ın diğer bölgelerindense Özbekistan ile daha sıkı bağları vardır⁵⁴. Yine ekonomik olarak Gorno-Badakşan bölgesi de Kırgızistan'ın Oş bölgesi ile sıkı bağlarla bağlıdır⁵⁵. Her bölgenin bu şekilde otarşik bir yapıya sahip olması ve farklı ülkelerle ekonomik ilişkiye girmesi bölgeler arasında gelişmişlik farkına neden olduğu ve ekonomik sorunlara ülke genelinde bir çözüm bulunmasına engel oluşturduğu gibi, kimlik farklılaşmasına da

⁵¹ Segei Gretskey, "Civil War in Tajikistan: Causes, Developments and Prospects for Peace", <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/ConflictBook/Gretskey.htm>, 7 Ekim 2003.

⁵² Barnett R. Rubin, "Russian Hegemony and State Breakdown in the Periphery: Causes and Consequences of the Civil War in Tajikistan", **Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building**, eds. Barnett R. Rubin ve Jack Snyder, London. Routledge, 1998, pp.143-144.

⁵³ Shahram Akbarzadeh, "A Note on Shifting Identities in the Ferghana Valley", **Central Asian Survey**, Vol: 16, No: 1, March 1997, pp.65, 68.

⁵⁴ Hocent'in nüfusunun %30'undan fazlası Özbek'tir, halk kendisini Özbekistan'a ait hissetmektedir ve Özbekistan ile güçlü kültürel ve ekonomik bağları vardır. Hatta Hocent'ten Özbekistan'a bağlanma yönünde ciddi talepler de gelmiştir. Bunda Hocent'in bağımsızlığın ardından iktidarı Kulyab'a kaptırmasının da etkisi olmuştur.

⁵⁵ M. A. Olimov, "Regionalism in Tajikistan: Its Impact on the Ferghana Valley", **Perspectives on Central Asia**, Vol: I, No: 3, March 1996, <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/OtherPubs/Olimov.htm%20>, 7 Ekim 2003.

neden olmaktadır.

İç savaşta bölgesel güç mücadelelerine ideolojik rekabetin de eklenmesi sorunun farklı bir boyut almasına yol açmıştır. Muhalefet partilerinden İYDP, İslam'ın yeniden canlandırılarak halkın hayatında ve devletin siyasal yapısında önemli rol almasını savunmaktaydı. Restokhez Halk Hareketi milliyetçi bir söyleme girerek Tacik ulusal ruhunun ve kültürünün canlandırılarak ulusal dilin devlet dili olarak kabul edilmesini savunurken, Tacikistan Demokratik Partisi olaya daha geniş bir platformdan bakarak diğer partileri İslami-demokratik muhalefet çatısı altında birleştirmeyi amaçlamaktaydı. Bu ideolojik amaçlarla hareket eden muhalefet cumhurbaşkanı Nabiyev ile beraber çalışmak istemekteydi. Fakat siyasal gücü elinde tutmak isteyen Hocentlilerin bunu kabul etmemesi ve muhalefetin savunduğu reformların gerçekleştirilmesini engellemesi çatışmaları tetiklemiştir⁵⁶.

İç savaşta etkili olan bu iç faktörlerin yanında, dış güçlerin müdahalesi sorunun çatışma boyutuna dönüşmesinde etkili olmuştur. Tacikistan'ın Afganistan'daki gibi karışıklık içine sürüklenerek istikrarsızlıkların tüm Orta Asya'yı etkilemesinden ve bölgenin radikal İslami hareketlerin egemen olduğu bir alan haline gelmesinden endişe eden Rusya ve Özbekistan'ın Duşanbe yönetimine destek vermesi, zaten muhalefeti yönetime ortak etmek istemeyen iktidara cesaret vermiş ve sorunun çatışma boyutuna varmasına dolaylı olarak sebep olmuştur. Ayrıca, Moskova'nın Tacikistan'daki 90.000 Rus'u ve Taşkent'in de 1.5 milyon Özbek'i koruma endişesi de müdahalenin en önemli nedenlerinden biridir⁵⁷. Bu nedenlerle Rusya ve Özbekistan Tacik iktidara destek vermiş, böylece çatışmalar daha da şiddetlenmiş, fakat Duşanbe yönetimi yine bu destek sayesinde muhalefete üstün gelmiş ve çatışmalar sona ermiştir.

Tacikistan'da ülkeyi iç savaşa sürükleyen gelişmeler 1990 yılında başlamış, mücadele daha sonra çatışmaya dönüşmüştür. Devlet Başkanı Rahman Nabiyev 1992 Eylülünde istifa etmek zorunda kalmış ve yerine Kulyab bölgesinden İmamali Rahmanov'un seçilmesiyle Hocent bölgesinin yarım asırdan fazla süren hükümlerliği

⁵⁶ Gretskey, a.g.m.

⁵⁷ Mutahir Ahmet, "Tacikistan'da Kargaşa: İç ve Dış Güçlerin Rolü", **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 2, Sayı: 3, Sonbahar 1995, ss.70-71.

bitmiştir⁵⁸. Özbekistan ve Rusya'nın Hocent-Kulyab eliti tarafından kurulan Tacikistan Milli Cephesi'ne askeri destek sağlaması sonucu, bu ittifak İslami-demokratik muhalefet üzerinde ülkenin tüm bölgelerinde galibiyet elde etmiştir. 1993 başında da muhalefetin tüm silahlı birlikleri ülke sınırlarının dışına çıkartılmış, muhalefet ve taraftarları diğer Orta Asya cumhuriyetlerine dağılmış, bir kısmı Dağlık Badakşan bölgesinde ve Afganistan'ın kuzeyinde toplanarak mücadelelerine bu şekilde devam etmiştir⁵⁹.

Gerek Özbekistan ve Rusya'nın iktidara desteği, gerekse de BM'nin arabuluculuğuyla gerçekleştirilen müzakereler sonucunda 27 Haziran 1997'de hükümet, muhalefet ve BM temsilcisi tarafından imzalanan anlaşmayla ateşkes yapılmış ve geçiş dönemi için Ulusal Uzlaşma Konseyi kurulmuştur. Fakat ateşkes imzalanmasına ve iktidarın ülkenin çoğunluğunda kontrolü elinde tutmasına rağmen, güvenlik tam anlamıyla sağlanamamıştır ve Tacikistan radikal akımların ve terör hareketlerinin filizlendiği mekan durumundadır⁶⁰.

İç savaşın sona ermesinden sonra 6 Kasım 1999'da devlet başkanlığı seçimleri yapılmıştır. Tacikistan Muhalefet Birliği de Ulusal Uzlaşma Konseyi'ne geri dönmeye ve seçimlere katılmaya karar vermiştir. Seçim sonucunda Devlet Başkanı İmamali Rahmanov oyların %97'sini alırken, rakibi Davlat Usmonov sadece %2'sini alabilmiştir. Rahmanov seçimden sonra yeni Başbakan Akil Akilov ile yeni bir hükümet kurmuştur. 1999 Aralığında ise Tacikistan hükümeti muhalefet partilerinin resmi olarak tesciline izin vermiştir. Parlamento seçimleri Şubat ve Mart 2000'de yapılmış ve Başkan Rahmanov'un partisi PDPT oyların %64.5'ini alırken, Komünist Partisi %20.6 ve İYDP %7.5 oranlarında oy almıştır⁶¹.

Tüm bu gelişmeler istikrarın sağlanması yönünde olumlu adımlardır. Fakat Tacikistan'da ulusal bilinç ve bütünlük henüz sağlanamamıştır. Bu durum göreceli bir istikrar sağlamakta ve iktidar ile muhalefet arasındaki ateşkes devam etmesine rağmen yeni çatışmalara neden olabilecek bir faktör olarak varlığını devam ettirmektedir.

⁵⁸ Sürücü, a.g.m., ss.441-442.

⁵⁹ Saule Baycaun, "Orta Asya ve Özbekistan'da İslam ve Köktendincilik", **Avrasya Dosyası**, Özbekistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 3, Sonbahar 2001, s.92.

⁶⁰ "Tajikistan Civil War", <http://www.fas.org/man/dod-101/ops/war/tajikistan.htm>, 20 Aralık 2003.

⁶¹ Davendra Kaushik, "Orta Asya Cumhuriyetleri: 10 Yıllık Bağımsızlık Döneminin Bilançosu", **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 20, Yaz 2001, s.16; Gleason, a.g.m., p.175.

2. SINIR SORUNLARI VE ETNİK SORUNLAR

Sınır sorunları ve etnik sorunlar, Orta Asya'da en karmaşık ve çözülmesi en zor sorunlardandır. Sınır sorunlarının önemi, hemen hemen her devletin bu konuda katı politikalar izlemesi ve taviz vermeye yanaşmamasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda düşünüldüğünde, Orta Asya cumhuriyetlerinin yaptıkları sınır anlaşmaları önemli bir başarı sayılabilir. Etnik sorunlarının önemi ise, devletlerin ulusal bütünlüklerini tehlikeye atması ve parçalanma riskiyle karşı karşıya bırakmasından kaynaklanmaktadır. Çoğulcu bir etnik yapıya sahip olan ülkelerde ulusal bütünlüğü sağlayabilmek ve etnik gruplar arasında dengeyi koruyabilmek en önemli iç politika meselesi olmakta ve etnik milliyetçilik yerine tüm grupları kucaklayan bir ulusal milliyetçiliğin halkın benliğine yerleştirilmesine çalışılmaktadır.

Orta Asya'da devletlerin karşılaştığı en önemli sorunlardan birinin kaynağını oluşturan ulusal sınırlar ve etnik unsur, hem klasik hem de eleştirel jeopolitik yaklaşımda önemli yer tutmuştur. Devletlerin sınırlarını genişletmesini normal bir durum olarak gören Alman jeopolitik okulu, ayrıca ortaya attığı hayat sahası kavramıyla iki dünya savaşının da teorik altyapısını oluşturmuştur. Başka bir deyişle, sınır ve etnik faktörleri geçmişte iki dünya savaşının çıkışında önemli yer tutmuştur⁶². Soğuk Savaş sonrası konjonktürün de etkisiyle bu iki faktöre eleştirel jeopolitik yaklaşımda daha büyük önem verilmekte, bu bağlamda bir yandan uluslar aşırı aktörlerin yasal sınırlar ötesi faaliyetlerinin ve bunların iç toplumsal yapı ile uluslararası yapı arasında oluşturduğu mekansal ve zamansal bağlantının dış politika üzerindeki etkilerine değinilirken, diğer yandan da ülke içindeki etnik ilişkilerin dış politikanın şekillenmesindeki etkileri vurgulanmaktadır⁶³. Nitekim bu iki faktör Orta Asya'da, gerek dış politikaların oluşumunda gerekse de bölgesel dengelerin yönlendirilmesinde jeopolitik teorilerde atfedilen değer kadar önemli rol oynamaktadır.

⁶² Faruk Sönmezoglu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, İstanbul: Filiz Kitabevi Yay., 1995, s.447; "Power Politics and Geopolitics", <http://husky1.stmarys.ca/~wmills/course520/geopolitics.html>, 25 Ağustos 2004.

⁶³ Henk Houweling ve Mehdi Parvizi Amineh, "Introduction: The Crisis in IR-Theory: Towards a Critical Geopolitics Approach", **Perspectives on Global Development and Technology**, Vol: 2, Is: 3-4, 2003, p.325.

2.1. Sınır Sorunları ve Etnik Sorunların Tarihsel Kökenleri

Orta Asya ulusal sınırlarla bölünürken etnik, tarihsel, kültürel, dilsel ve ekonomik faktörlerden ziyade, siyasal ve ideolojik amaçlar belirleyici olmuştur⁶⁴. Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm olasılığı, Marksist-Leninist ideoloji için büyük tehlike arz etmekteydi. Bu nedenle Orta Asya'nın heterojen bir etnik yapıya sahip olacak şekilde beş cumhuriyete bölünmesi ve her biri için ayrı ulusal kimliğin, dilin ve kültürün oluşturulması, ortak bilincin yok edilmesi için ideal bir yöntemdi⁶⁵. Ortak tarihi ve kültürü paylaşan insanların yapay sınırlarla ayrılarak kabile isimlerinden oluşan etnik cumhuriyetler haline getirilmeleri ve bu şekilde Sovyet sisteminin bir parçası yapılmaları, aynı zamanda daha sonra ortaya çıkacak olan etnik sorunların da hazırlayıcısı olmuştur⁶⁶.

Sorun sadece Orta Asya'nın etnik cumhuriyetlere bölünmesi ile sınırlı kalmamış, Moskova'nın Orta Asya sınırları üzerindeki değişiklikleri Sovyet dönemi boyunca devam etmiş, daha çok tarımsal projelerin gerçekleştirilmesi amacıyla sınırlar 1921'den 1980'e kadar yaklaşık 90 kere değiştirilmiştir⁶⁷. Buna ilaveten, yerel otoritelerin cumhuriyetler arasında toprak kiralınması gibi düzenlemeleri de söz konusu olmaktadır. Bütün bunlar bugünün karşılıklı toprak taleplerinin kökenindeki nedenleri oluşturduğu gibi, bu alanlar üzerinde yaşayan insanların etnik bilinçleri üzerinde de olumsuz etkilerde bulunmuştur.

Göç politikası ise sorunun bir diğer kaynağını teşkil etmektedir. Hem Çarlık hem de Sovyet döneminde, gerek Orta Asya genelinde gerekse de bölgenin ayrı cumhuriyetlere bölünmesinden sonra birlik cumhuriyetleri içinde yerel anlamda milliyetçi bir canlanışın önlenmesi amacıyla bölgeye ülkenin Avrupa topraklarında yaşayan Rus ve Slav

⁶⁴ Orta Asya'nın ulusal sınırlarla bölünerek ayrı cumhuriyetler haline getirilmeleri konusu için Bkz: Haluk Ölçekçi, "Tarihi Süreç İçerisinde Kazakistan'da Rus Varlığı", **Billig**, Sayı: 2, Yaz 1996, ss.60-61; Nadir Devlet, "Ethnicity and Power: Relations Between the Central Asian States", **Perceptions: Journal of International Affairs**, Vol: II, No: 1, March-May 1997, pp.104-105; Olivier Roy, Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi, çev. Mehmet Morali, İstanbul: Metis Yay., 2000, ss.95-100; Yalçınkaya, a.g.e., ss.395-396.

⁶⁵ Lipovsky, a.g.m., p.218.

⁶⁶ A. Ahat Andican, **Değişim Sürecinde Türk Dünyası**, İstanbul: Emre Yay., 1996, s.318; Kadir Z. Alimov, "The Rediscovery of Uzbek History and its Foreign Policy Implications", **The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia**, New York: M.E. Sharpe Inc., 1994, pp.218-219.

⁶⁷ Erol, Hayalden Gerçeğe..., a.g.e., s.169.

nüfusun yerleştirilmesi metodu uygulanmıştır⁶⁸. 1920’lerde ve 1930’larda daha çok Ruslar ve Ukraynalılar göç ettirilirken, 1940’larda bunlara ek olarak Volga Almanları, Kırım Tatarları, Çeçenler, İnguşlar ve diğer Kuzey Kafkasya ulusları da yerlerinden çıkarılarak Orta Asya’ya göçe zorlanmışlardır. Özellikle Kazakistan göç politikasından en fazla mağdur olan cumhuriyet olmuştur⁶⁹. Kazakistan’dan sonra en fazla Rus ve Slav göçü alan cumhuriyet ise Kırgızistan olmuştur.

2.2. Eleştirel Jeopolitik Yaklaşım Perspektifinde Bağımsızlıklar Sonrası Orta Asya’da Sınır Sorunları ve Etnik Sorunlar

SSCB’den miras kalan sistem, Sovyet kimliğine karşılık gelen ve SSCB’ye olan aidiyete atıfta bulunan “yurttaşlık” ile etnik aidiyete karşılık gelen ve cumhuriyete ya da özerk bölgeye atıfta bulunan “milliyet” arasındaki ayrıma dayanıyordu. Milliyet ortak kimliğin yok edilerek etnik kimliklerin benimsetilmesi, yurttaşlık ise bu etnik unsurların SSCB’ye olan aidiyetlerinin sağlanması amacıyla kullanılıyordu. SSCB’nin ortadan kalkmasıyla etniler üstü devlet kavramının parçalanması, Sovyet sistemi etnik aidiyeti kemikleştirdiği için, kendi devletlerini kurma peşindeki birçok etnik grubu karşı karşıya getirmiştir⁷⁰. Bağımsızlık sonrasında yaşanan etnik gerilimlerin ve çatışmaların arkasındaki en önemli nedenlerden birisi budur.

Ayrıca bağımsızlık sonrasında içine düşülen kötü ekonomik durum da etnik sorunları ve çatışma ihtimalini artırmıştır. Bu bağlamda konuya eleştirel jeopolitik yaklaşımın çizdiği perspektiften bakıldığında, ekonomik faktörlerin etnik bilinçlenme üzerinde etkili olduğu ve bu faktörlerin olumsuz etkilerinin etnik hareketlenmelere yol açtığı yadsınamaz bir gerçek olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim eleştirel jeopolitik yaklaşıma göre, ekonomik faktörler toplumların öz bilinçlerinin gelişmesinde ve kimlik taleplerinin ifadesinde etkili olmakta, iç yapıdaki etnik bilinçlenmeler ülkedeki sosyal ve siyasal koşulları etkilediği ve hükümetler üzerinde baskı oluşturduğu için dış politikaları yönlendirmekte ve bölgesel dengeleri dolaylı olarak etkilemektedir⁷¹. Kötü

⁶⁸ Bu nedenlerin yanında, Çarlık Rusyası’nı göç politikası uygulamaya zorlayan iç faktörler için Bkz: Ölçekçi, a.g.m, ss.56-57.

⁶⁹ Kazakistan’a yönelik uygulanan göç politikasının aşamaları hakkında Bkz: Olcott, a.g.m., p.213.

⁷⁰ Roy, a.g.e., s.234.

⁷¹ Houweling ve Amineh, a.g.m., pp.323-325.

ekonomik koşullar ile başka faktörlerin etkisiyle yükselen milliyetçi eğilimlerin bir araya gelmesi durumunda oluşacak çatışma ortamı, Orta Asya güvenliğine yönelik en önemli tehditlerden birisidir.

Orta Asya'da sınırlarla ve etnik konularla ilgili ihtilaflı bölgeler aşağıdaki şekildedir:

- “Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti, Özbekistan’dan ayrılıp Kazakistan ile birleşmek istemektedir.
- Türkmenistan, Kazakistan’ın Mangistauski rayonunu istemektedir.
- Özbekistan, Türkmenistan’ın Taşovuz bölgesinin bir bölümünü istemektedir.
- Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti, Özbekistan’ın Buhara bölgesinin kuzeybatı kısmını istemektedir.
- Özbekistan’ın Harezm bölgesi, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti’nin güneydoğu bölgesini istemektedir.
- Özbekistan, Carcov bölgesinin Amu-Derya kısmını istemektedir.
- Türkmenistan, Buhara bölgesinin Amu-Derya kısmını istemektedir.
- Özbekistan, Kazakistan’ın Çimkent bölgesinin güney kısmını istemektedir.
- Tacikistan, Özbekistan’ın Saruhan-Derya rayonunu istemektedir.
- Tacikistan, Özbekistan’ın Buhara ve Semerkant bölgelerinin bir kısmını, Zerafşan Nehri vadisini istemektedir.
- Tacikistan, Kırgızistan’ın Oş bölgesindeki sıradağların güney bölümünü istemektedir.
- Kırgızistan, Tacikistan’ın Gorno-Badakşan Özerk Bölgesi’nin bir kısmını istemektedir.
- Özbekistan, Kırgızistan’ın Oş kentinin bir bölümünü istemektedir.
- Kazakistan, Kırgızistan’ın Issık-göl bölgesinin kuzey bölümlerini istemektedir.
- Kırgızistan, Kazakistan’ın Alma Ata ve Taldı Kurgan bölgelerinin güney kısımlarını istemektedir.
- Kazakistan, kendisine sınır Rus topraklarının bir kısmını istemektedir: Volgograd, Orenburg, Omsk, Kurgan, Altay toprakları ve diğerleri.
- Kazakistan’ın kuzeyinde ve buna komşu Rus topraklarında bir Alman idari biriminin kurulması düşünülmektedir.

- Rusya, Kuzey Kazakistan, Kökşetav, Akmola (şimdiki Astana), Kustanay, Doğu Kazakistan, Oral ve Aktöbe rayonlarının kuzey kısımlarıyla Semipalatinsk ve Pavlodar'ın irtiş kısmını istemektedir"⁷².

2.2.1. Özbekistan

Bazı Orta Asya cumhuriyetleri ile kıyaslandığında nispeten homojen bir demografik yapıya sahip olan Özbekistan'ın nüfusunun %80'ini Özbekler, %5,5'ini Ruslar, %5'ini Tacikler, %3'ünü Karakalpaklar, %1,5'ini de Tatarlar oluşturmaktadır⁷³. Ayrıca 4-6 milyon kadar Özbek nüfus diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde yaşamakta ve Tacikistan nüfusunun %23'ünü, Kırgızistan nüfusunun %12,9'unu ve Türkmenistan nüfusunun %9'unu oluşturarak önemli azınlıklar meydana getirmektedir. Bu nedenle Taşkent bu ülkeler üzerinde siyasal etkiye sahip olmakta, fakat genel olarak etnisite kartını oynamakta çekingen davranmaktadır⁷⁴.

1988 yılı Özbekistan'da etnik sorunların kendini göstermeye başladığı yıl olmuş, bu tarihte önce Tacikler huzursuzluklarını dile getirmeye başlamıştır⁷⁵. Fakat Özbekistan'da asıl etnik gerilim 1989'da yaşanmış, Fergana Vadisi'nde Özbekler ile Ahıska (Mesket) Türkleri arasında toprak ve iskan anlaşmazlıkları yüzünden çıkan silahlı çatışmalarda yüzün üzerinde Ahıska Türkü hayatını kaybetmiş, 15 bin tanesi evsiz barksız kalmış, diğerleri de Kazakistan'a kaçmıştır⁷⁶. Özbek basını olayların Moskova'nın provokasyonu ile patladığını iddia ederken, Moskova da olaylardan Birlik Partisi'ni ve diğer Özbek milliyetçilerini sorumlu tutmuştur⁷⁷.

Özbekistan'daki en önemli sorunlardan birisi Karakalpakistan sorunudur. Karakalpakistan 1924 yılında Kazakistan'a dahil edilmiş, ancak 1936'da Özbekistan'a verilmişti. Karakalpakistan'ın Özbekistan'dan ayrılıp Kazakistan'a bağlanmak istediği zaten bilinmekte olan bir durumdur. 1991 yılında Özbekistan bağımsızlığını ilan ettiği

⁷² Erol, Hayalden Gerçeğe..., a.g.e., ss.169-171.

⁷³ Saule Baycaun, "Özbekistan Cumhuriyeti Ülke Raporu 2001 Yılı", *Avrasya Dosyası*, Özbekistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 3, Sonbahar 2001, ss.6-7.

⁷⁴ Raşid, a.g.e., s.99.

⁷⁵ Hasan Ali Karasar, *National Identity and Regional Integration in Central Asia: Turkestan Reunion*, Bilkent University Institute of Economics and Social Sciences, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2002, p.237.

⁷⁶ Raşid, a.g.e., ss.49, 118.

⁷⁷ Karasar, a.g.e., p.238.

zaman Karakalpakistan Özerk SSC de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunu engellemek isteyen Taşkent yönetimi, Karakalpakistan'ın hayati önemdeki su kaynaklarını kesme tehdidinde bulununca, bağımsızlık ilanı geri alınmıştır. Taşkent yönetimi bu tarihten beri, olası ayrılıkçılık eğilimi halinde Karakalpakistan'ın Sovyet federal sistemindeki özerklik statüsünün korunması yönünde bir tepkinin verilmeye devam edilmesi konusunda karalıdır⁷⁸.

Özbekistan, nüfusunun çoğunluğu Tacik olan Buhara (%90'ı Tacik) ve Semerkant (%70'i Tacik) konusunda Tacikistan ile sorun yaşamaktadır ve bu iki kentte yaşayan halk kendisini Tacikistan'a bağlı hissetmektedir. Tacik kültürünün iki önemli merkezi olan Buhara ve Semerkant Tacikistan'ın oluşturuluşu sırasında Özbekistan'a verilmiş, fakat kültür merkezlerinin kaybının Tacik kimliği üzerindeki olumsuz etkileri günümüze kadar devam etmiştir. Bu nedenle burada yaşayan Tacik halk Tacikistan'a bağlanmak istemekte, Tacikistan da bu iki kent üzerinde iddiada bulunmaktadır. Nitekim bu şehirlerdeki Tacik halk bağımsızlıktan sonra başlattığı kampanyayla Farsça için resmi dil statüsü elde etmek istemekte, diğer yandan da daha önce bu şehirlerden Tacikistan'a göç etmek zorunda kalmış olan milliyetçi kişiler bu iki Tacik şehri üzerindeki iddialarını her fırsatta dile getirmekte ve bu yönde kamuoyu oluşturmaktadırlar. Taşkent ise bu tür irridentist taleplerden büyük kaygı duymaktadır⁷⁹.

Özbekistan'da, bazı Orta Asya cumhuriyetlerine oranla daha az sayıda Rus azınlık yaşamaktadır. Ruslar dillerini kullanmakta bir engelle karşılaşmamakta, ayrıca herkese çalışma hakkı veren çalışma kanunu da etnik grupları korumaktadır⁸⁰. Fakat 1988'den bu yana her yıl yaklaşık 200 bin kadar Rus bürokraside Özbekleri kayıran ayrımcılık ve dini radikalizmin yükselmesi nedeniyle ülkeyi terk etmiş, bu durum ekonomiye ağır bir darbe indirmiştir⁸¹. Genel olarak bakıldığında ise, Özbekistan'daki Rus azınlık ülkenin ulusal bütünlüğü açısından bir tehdit oluşturmamaktadır.

⁷⁸ Anthony Hyman, "Post-Soviet Central Asia", **Challenges for the Former Soviet Union**, ed. Roy Allison, Washington: Brookings Institution Press, 1996, p.60.

⁷⁹ Hyman, a.g.m., p.59.

⁸⁰ Bahtiyar Şahnazarov, "Özbekistan'da Kültürel Çoğulculuk", **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 3, Sayı: 4, Kış 1996/97, s.104.

⁸¹ Raşid, a.g.e., s.115.

2.2.2. Kazakistan

Nüfusunun %53.4'ü Kazaklar, %30'u Ruslar, %3.7'si Ukraynalılar, %2.4'ü Almanlar ve %2.5'i de Özbeklerden oluşan⁸² ve bu nedenle kırılgan bir iç yapıya sahip olan Kazakistan'da, etnik sorunlar ilk kez 17-18 Aralık 1986'da meydana gelen Alma Ata olayları ile ciddi bir biçimde kendini göstermiştir. Olayların ilk anda görünen sebebi 1964'ten beri Kazakistan KP Genel Sekreterliği görevini yürüten Kazak asıllı Kunayev'in yerine Rus asıllı Kolbin'in atanması iken, asıl sebebi Rus emperyalizmi ile hızı gittikçe artırılarak yürütülen dil, din ve milli geleneklerden mahrum bırakarak Ruslaştırmayı hedefleyen politikaya karşı direniş oluşturmaktadır. Moskova yönetimi aleyhindeki bu gösteriler, SSCB'nin yetmiş yıllık tarihindeki en önemli milli ayaklanma ve Kazakistan'daki milli uyanışın ilk belirtisi olarak nitelendirilmektedir⁸³.

Kazakistan'ın en önemli sorunu, sınırları içinde barındırdığı Rus azınlığın talepleri ve Rusya ile olan sınır sorunlarıdır. Sovyet döneminde Moskova'nın koruyuculuğunda oldukları için hayatlarından gayet memnun olan Ruslar, bağımsızlıktan sonra Kazak milliyetçiliğinin güçlenmesi, bürokratik kadrolara Kazakların yerleştirilmeye başlanması ve Kazakça'nın resmi dil olmasıyla zor durumda kalmış ve örgütlenmeye gitmişlerdir. Kazakistan'ın gerçek sahipleri olarak Rusları gören Rus milliyetçisi parti ve gruplar "Yedinstvo" adlı altında örgütlenmiş ve 1993 yılında Rusça'nın Kazakça'nın yanında resmi dil olması, çifte vatandaşlık hakkının tanınması ve kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi hakkının verilmesi gibi talepleri dile getirdikleri toplantılar düzenlemişlerdir⁸⁴. Bir kısım Ruslar ise karşılaştıkları zorluklar ve gelecek endişesi nedeniyle Rusya'ya göç etmeyi tercih etmiş, göçler sonucunda Kazakistan'da yaşayan Rus nüfus 1991-1998 yılları arasında % 26.1 oranında azalmıştır. Göçler 1990'ların ikinci yarısından itibaren hızını kesmiştir⁸⁵.

Rus ve Slav göçü Kazakistan'da nüfus dengesini olumlu etkilemekle beraber, ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiş, bir anda çok sayıda kalifiye elemanın ülkeden göç etmesi ciddi sorunlara yol açmıştır. Ayrıca Moskova da, hem yoğun göçün ekonomisi

⁸² Erol ve Baycaun, "Kazakistan Cumhuriyeti Ülke Profili...", a.g.m., ss.8-9.

⁸³ Ölçekçi, a.g.m., ss.65-66.

⁸⁴ Baycaun, "Bağımsızlıktan Günümüze Kazakistan...", a.g.m., s.79.

⁸⁵ Sinan Oğan, "Demografinin Gölgesi Altında Rusya-Kazakistan İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, s.135.

üzerindeki olumsuz etkileri hem de komşu ülkelerde daha fazla Rus'un yaşamasının dış politikada etkili bir araç olması nedeniyle, göçlerin engellenmesi için Astana'ya baskı yapmıştır. Bu baskılar sonucunda Rusça'nın devlet organlarında, resmi kurumlarda ve yerel yazışmalarda Kazakça ile eşit statüde kullanılmasına Anayasada müsaade edilmiştir⁸⁶.

Kazakistan'ın daha çok kuzeyinde yaşayan ve burada çoğunluğu oluşturan Ruslar, yaşadıkları coğrafya itibariyle Rusya ile yakın ilişki içindedirler ve bulundukları bölgeleri Rusya'nın bir uzantısı olarak görmektedirler. Ayrıca Sovyet döneminde ayrıcalıklı bir konumda oldukları için asimile olmamışlar ve ulusal kimliklerini koruyabilmişlerdir. Bağımsızlıktan sonra Sovyet dönemindeki ayrıcalıklı konumlarını kaybettikleri için Rusya'yı bir kurtarıcı olarak görmektedirler. Bu nedenle kuzey Kazakistan'da yaşayan milliyetçi Ruslar, çoğunluk oluşturdıkları bölgelerin Rusya'ya bağlanmasını istemektedirler. Nazarbayev ise, böyle bir olasılığın gerçekleşmesine engel olmak için dengeli bir iç politika izleyerek Rus azınlığın çıkarlarını da göz önüne almakta ve Rusya ile iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmaktadır.

Bu konunun diğer boyutu ise, Rusya'daki bazı milliyetçi çevrelerin de Kazakistan'ın kuzeyindeki bölgeler üzerinde toprak taleplerinde bulunmalarıdır. Aleksandr Soljenistin gibi Rus milliyetçilerinin başını çektiği bu grup, Kazakistan'ın kuzey kısmının Rusya'nın topraklarının devamı olduğunu ve Kazakların gelişinden önce Rusların bu topraklarda yaşıyor olduklarını savunmakta⁸⁷, Kazakistan ise bu tür taleplere büyük tepki vermektedir. Nitekim 1999 yılında başkentin Alma Ata'dan kuzeydeki Astana'ya taşınması bu nedenle olmuştur⁸⁸. Başkentin Rus nüfusun yoğun yaşadığı kuzey bölgesindeki Astana'ya taşınmasıyla, bu bölgedeki ayrılıkçı taleplerin bu şekilde engellenmesi ve bölgenin nüfus yapısının Kazaklar lehine değiştirilmesi amaçlanmaktadır.

Bu konuyla ilişkili başka bir boyut ise, Rusya ile olan sınır sorunlarıdır. Kazakistan'ın Rusya ile 6.740 km uzunluğunda kara sınırı vardır ve bu hat üzerinde

⁸⁶ Oğan, a.g.m., s.140.

⁸⁷ Alain Giroux, "Kazakistan: Asya Devinin Potansiyeli ve Ekonomik Modeli", **Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, haz. Semih Vaner, çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yay., 1997, ss.319, 323.

⁸⁸ Baycaun, "Bağımsızlıktan Günümüze Kazakistan...", a.g.m., s.80.

birçok sorun mevcuttur. Sınır sorunlarının çözümüne ilişkin birçok görüşme yapılmasına rağmen, müzakereler sonucunda 23 Aralık 2001’de yapılan anlaşma ile sınırların ancak 4.500 km.’lik bölümü üzerinde uzlaşmaya varılabilmektedir⁸⁹. Kazakistan, Rusya ile ortak sınıra sahip olan tek Orta Asya ülkesi olması nedeniyle, Moskova’nın doğrudan baskısı altındadır. Kazakistan’ın verimli topraklara sahip olması ve Rusların talepleri Moskova’yı bu konuda cesaretlendirirken, Astana’nın tepkileri ve karşı önlemler alması Rusların toprak taleplerinin başarıyla neticelenmesi ihtimalini düşürmektedir.

Kazakistan’daki bir diğer etnik sorun da Alman azınlık meselesidir. Stalin II. Dünya Savaşı sırasında Volgaboyu Özerk Cumhuriyeti’ni lağvetmiş ve Almanlar kitle halinde Orta Asya’ya sürülmüş, sürgün edilen Almanların çoğu Bakır Topraklar projesi çerçevesinde Kazakistan’a yerleştirilmişti. Fakat özerkliklerinin fiili anlamda ortadan kaldırılması Almanları tarihi vatanlarına göçe itmiş, bu bağlamda 1960’lardan itibaren Kazakistan Almanlarının Almanya’ya göçü hızlanmış, 1989-1992 arasında da 400 bin kadar Alman Almanya’ya göç etmiştir. Bazı Almanlar göç ederken bazıları da SSCB topraklarında yaşayan tüm Almanların siyasi ve hukuki haklarının geri verilmesi ve Volgaboyu Özerk Cumhuriyeti’nin tekrar kurulması yönünde faaliyetlere başlamışlardır. Fakat tüm çabalara rağmen Rusya bu cumhuriyetin eski yerinde kurulması fikrine yanaşmamıştır. Mülteci akımından endişelenen Almanya ise Sovyet Almanlarının talepleri konusunda baskı yapmaktadır⁹⁰. Bağımsızlıktan sonra ülke içinde Kazak kimliğinin ön plana çıkması ve Kazakça’nın resmi dil olması tüm azınlıklar gibi Almanları da rahatsız etmiş ve göçe zorlamıştır. Çoğunluğu kalifiye eleman olan Almanların göçü Kazakistan’da yetişmiş eleman sıkıntısı yaratırken, Almanya’da da yoğun göç dalgası nedeniyle sosyal ve ekonomik sorunlara yol açmıştır⁹¹.

⁸⁹ Oğan, a.g.m., s.157.

⁹⁰ Nermin Güler, “Kazakistan’da Alman Azınlığı”, *Avrasya Dosyası*, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss. 162-172; Raşid, a.g.e., s.157.

⁹¹ Güler, “Kazakistan’da Alman...”, a.g.m., ss.172-175.

2.2.3. Türkmenistan

Türkmenistan nüfusunun %81'ini Türkmenler, %9'unu Özbekler, %3'ünü Ruslar, %2'sini Kazaklar ve %2'sini de Tatarlar oluşturmaktadır⁹². Rus nüfusun diğer Orta Asya cumhuriyetlerine oranla daha az olması Türkmenistan'a Rusya karşısında manevra alanı sağlarken, Özbekler dışında önemli miktarda azınlık bulunmaması da Niyazov'a otoriter bir iç politika ve bağımsız bir dış politika izleme imkanı vermektedir.

Sovyet döneminde Türkmenistan'a yoğun Rus göçü yaşanmış, bağımsızlıktan sonra ise Ruslar Rusya'ya geri dönme eğilimine girmişlerdir. 1920'lerde yönetim kadrosundaki Türkmenlere karşı geniş çaplı bir tasfiye hareketine girişilmiş, bu tasfiyeler sonucunda Moskova'nın politikalarını uygulayacak çok az yerel kadro kaldığı için devlet on yıllar boyunca Ruslar tarafından yönetilmiştir. Bu nedenle Türkmenistan, Sovyet döneminde yönetim kadrosunda Rusların en çok olduğu cumhuriyetlerden biri olmuştur⁹³. Bağımsızlıktan sonra ise Türkmenistan Rus azınlık konusunda Rusya ile en yakın işbirliğine giren ülke olmuş, bu bağlamda Aralık 1993'te çifte vatandaşlık anlaşması, Mayıs 1995'te de Rus vatandaşlarına Rusça eğitim alma hakkıyla beraber birçok hak tanıyan bir anlaşma imzalanmıştır. Fakat bu anlaşmalara rağmen Rus azınlığın bazı hakları anayasaya yansıtılmamaktadır. Ayrıca yürürlüğe giren vize rejimi ve gerçekleştirilmesi düşünülen Latin alfabesine geçiş projesi, ülkede sadece bir tane Rusça eğitim veren okul bulunması ve Türkmen etnik bilincinin Rusları "öteki" olarak algılaması, Türkmenistan'daki Rus azınlığı marjinalleştirmekte ve göçe zorlamaktadır⁹⁴.

Türkmenistan'da ülkenin milli politikasını belirleyen Niyazov bir yandan devlete sadakati her şeyden önce tutarken, diğer yandan da azınlıkların haklarını teminat altına alacaklarının sinyallerini vermektedir. Azınlıklar kendi dillerinde eğitim alabilmekte, gazeteler çıkarabilmekte, kendi kültürlerini rahatça yaşatabilmekte ve dini inançlarını yerine getirebilmekte⁹⁵, bu nedenle Türkmenistan'da ciddi anlamda bir etnik sorun yaşanmamakta ve en büyük azınlık olan Özbekler arasında bile etnik hareketlenme bulunmamaktadır. Fakat gerek Orta Asya cumhuriyetlerinin hepsinde olduğu gibi

⁹² Erol ve Baycaun, "Türkmenistan Cumhuriyeti Ülke Raporu...", a.g.m., ss.7-8.

⁹³ Raşid, a.g.e., ss.228-229.

⁹⁴ Soltan, "Türkmenistan ve Rusya...", a.g.m., ss.203-204.

⁹⁵ Süleyman Sırrı Terzioğlu, "Türkmenistan'ın Azınlıklar Konusundaki Siyaseti", *Avrasya Dosyası*, Türkmenistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 2, Yaz 2001, ss.113, 122.

bağımsızlık sonrasında yaşanan milli bilinçlenme, gerekse de Niyazov'un muhalif hareketlere yaşam şansı tanımayan otoriter yönetiminden kaynaklanan baskı ortamı nedeniyle azınlıklar bazı ufak tefek sorunlar yaşamaktadır.

2.2.4. Kırgızistan

Kırgızistan nüfusunun %52.4'ünü Kırgızlar, %18'ini Ruslar, %12.9'unu Özbekler, %2.5'ini Ukraynalılar ve %2.4'ünü Almanlar oluşturmaktadır⁹⁶. Bu demografik yapısıyla Kazakistan'dan sonra en fazla Rus nüfusa sahip Orta Asya cumhuriyeti olan Kırgızistan, barındırdığı önemli orandaki Özbek nüfus nedeniyle de sorunlar yaşamaktadır.

10.5 milyon nüfusuyla Orta Asya nüfusunun beşte birini oluşturan ve Kırgızistan nüfusunun yarısını, Özbekistan nüfusunun %27'sini ve Tacikistan nüfusunun da üçte birini bünyesinde barındıran Fergana Vadisi, gerek sınır tartışmalarında gerekse de etnik konularda hayati bir öneme sahiptir⁹⁷. Vadide en önemli sorunlar Kırgızistan ve Özbekistan arasındadır. Kırgızistan ile Özbekistan şimdiye kadar 1.400 km.'lik ortak sınırın sadece 40 km.'lik kısmında uzlaşmaya varabilmiştir. İki devlet arasında sorunun çözümüne ilişkin birçok kez görüşme yapılmasına rağmen, Sovyet döneminde sınırlarda pek çok değişiklik yapılmış olduğu için, halen olumlu bir sonuca varılamamıştır. Bugün Özbekistan 1924'teki sınır düzenlemesini savunurken, Kırgızistan 1955'te imzalanan anlaşmanın geçerli olduğunu savunmaktadır⁹⁸. İki ülke arasındaki sınır sorunları, 1999'da bazı Kırgız parlamenterlerin ilk kez ciddi anlamda dile getirmesiyle şiddetlenmeye başlamıştır. Özbekistan, teröristlerin Kırgız topraklarından ülkesine sızdığı gerekçesiyle Şubat 1999'da sınırlarını tamamen kapattığını ilan etmiştir. Ağustos ayında da, Özbekistan İslam Hareketi'nin (ÖİH) saldırılarından sonra ise, Taşkent terörizmi bahane ederek sınırlarda tek taraflı düzenlemelere gitmeye başlamış,

⁹⁶ Nermin Güler, "Kırgızistan Cumhuriyeti Ülke Raporu 2001 Yılı", **Avrasya Dosyası**, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss.22-23.

⁹⁷ Zamira Eshanova, "Central Asia: Border Issues an 80-Years-Old Headache for Region", <http://www.uzbekistanerk.org/uzen2en211002.htm>, 10 Eylül 2004.

⁹⁸ Saule Baycaun, "Orta Asya'da Bitmeyen Sınır Sorunları: Kırgızistan-Özbekistan Gerginliği", **Stratejik Analiz**, Cilt: 4, Sayı: 43, Kasım 2003, s.67.

Bişkek'in bu duruma tepki vermesiyle sorun tırmanmıştır⁹⁹. Sorunun büyümesinin asıl nedeni ise, bölgesel liderliğe oynayan Özbekistan'ın ağırlığını artırmak istemesi ve tek taraflı eylemlerle üstünlüğünü kabul ettirmeye çalışmasıdır. Taşkent, 11 Eylül sonrasında ABD ile girdiği işbirliğinden aldığı gücü de bu yönde kullanmaya çalışmaktadır.

Bölgedeki Kırgız-Özbek sorunlarının bir diğer boyutu da etnik yönüdür. Orta Asya'nın her tarafına dağılmış olan Özbekler, yaşadıkları bölgelerde ekonomik bakımdan diğer etnik gruplara nazaran daha iyi bir düzeyde bulunmaktadır. Fergana Vadisi'nde bulunan Kırgızistan'ın Oş bölgesi Özbeklerin çoğunlukta olduğu ve Özbekistan'ın hak iddia ettiği bir bölgedir. Bu bölgede Özbeklerin ekonomik bakımdan ayrıcalıklı konumuna karşı duyulan kin ve öfke 1990'da çatışmalara yol açmıştır¹⁰⁰. Milliyetçi duyguların yönlendirmesiyle çıkan bu çatışmalarda 50 Kırgız ve yüzün üzerinde Özbek hayatını kaybetmiş, binden fazla kişi yaralanmış ve yaklaşık 5 bin kişi de tutuklanmıştır¹⁰¹. Çatışmalardan sonra ise, Özbekler Bişkek yönetiminden özerklik statüsü verilmesini istemişler, bu bölgenin aslında Özbekistan'a ait olduğunu ve Stalin tarafından 1936'da Kırgızistan'a verildiğini iddia ederek¹⁰², ileride Özbekistan'a bağlanma yönünde talepte bulunabileceklerinin sinyallerini vermişlerdir.

Kırgızistan'ın taraf olduğu sorunlardan çatışmaya yol açan bir tanesi de Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki sınır sorunlarıdır. Kırgızistan-Tacikistan sınırında toprak ve su konularında uzun süredir varolan bazı sorunlar 1989 yazında Batken Kırgız-Tacik çatışması olarak bilinen çatışmaya yol açmıştır. Güvenlik güçlerinin devreye girmesiyle ve kanlı bir şekilde ancak sona erdirilebilen çatışmalarda bir kişi hayatını kaybetmiş ve 18 kişi de yaralanmıştır¹⁰³.

Kırgızistan'da Özbeklerin yanında Rus azınlık da zaman zaman sorun yaratmaktadır. Bağımsızlık sonrasında uygulamaya konulan ekonomik reformların

⁹⁹ Aslan Sydykov, *The Ferghana Valley as a Factor of Instability*, Bilkent University Institute of Economics and Social Sciences, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: 2000, pp.55-57.

¹⁰⁰ Devlet, a.g.m., p.111.

¹⁰¹ Douglas Goudie, "An Overview of the Fergana Valley", *Perspectives on Central Asia*, Vol: 1, No: 8, April 1996, <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/OtherPubs/Goudie.htm>, 7 Ekim 2003.

¹⁰² Devlet, a.g.m., p.112.

¹⁰³ Sydykov, a.g.e., p.54.

olumsuz etkileri Ruslara da yansımış, buna yükselen milliyetçilik ve yaşanan dil sorunu da eklenince Kırgızistan'dan Rusya'ya yoğun göç yaşanmıştır. Bu durum ülke ekonomisi üzerinde olumsuz etkilere neden olduğu gibi, göçe maruz kalan Rusya'yı da rahatsız etmiştir. Bu nedenle Devlet Başkanı Akayev Rus azınlık konusunda olumlu çabalar içine girişmiş, 25 Mayıs 2000'de çıkarılan yasayla Rusça'ya Kırgızca ile beraber resmi dil statüsü verilmiştir. Ayrıca Kırgızistan'daki Rus azınlığa ve Rusya'daki Kırgız azınlığa geniş yasal haklar tanıyan anlaşmayı hem Bişkek hem de Moskova imzalamıştır¹⁰⁴.

2.2.5. Tacikistan

Tacikistan nüfusunun %62.3'ünü Tacikler, %23.5'ini Özbekler, %7.6'sını Ruslar, %1.4'ünü Tatarlar ve %1.3'ünü Kırgızlar oluşturmaktadır¹⁰⁵. Ayrıca 4 milyondan fazla Tacik Afganistan'ın kuzeyinde ve 1.5 milyon kadar Tacik Özbekistan'da yaşamaktadır. Sahip olduğu Özbek azınlık Tacikistan'ı Özbekistan karşısında zayıf bir duruma sokmakta ve denge unsuru olarak Rusya'ya yanaşmaya zorlamakta, önemli oranda Tacik'in Afganistan'da yaşaması da oradaki sorunların Tacikistan'a yansımaya yol açmaktadır. Bu iki durum Tacikistan'ın güvenliğini olumsuz yönde etkileyen en önemli faktörlerdir.

Tacikistan, birçok uzman tarafından komünist kadroların Orta Asya'yı bölüp yönetmek amacıyla yapay olarak oluşturdukları bir ülke olarak görülmektedir. Nitekim yüzyıllarca birlikte yaşayan ve ortak kültüre sahip olan Tacikler ile Özbekler, Stalin'in rasgele çizdiği sınırlarla birbirlerinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu sınır düzenlemeleriyle, Fergana'daki Tacikistan topraklarının Özbeklerin çoğunlukta olduğu bir kesimi Özbekistan'ın içine doğru uzanmakta, hem Tacik hem de Özbeklerin yaşadığı Kırgız toprağının bir parçası da Tacikistan'ın batısını bölmektedir. Ayrıca Moskova Tacik kültürünün iki önemli merkezi olan Buhara ve Semerkant'ı Özbekistan'a, Duşanbe'yi de teselli olarak Tacikistan'a vermiş, iki önemli merkezden eksik olan Tacikistan, doğal kaynakları ve verimli tarım arazisi bulunmayan dağlık

¹⁰⁴ Soltan, "Rusya ve Kırgızistan...", a.g.m., ss. 194-196.

¹⁰⁵ Ralph S. Clem, "The New Central Asia: Prospects for Development", *Geography and Transition in the Post-Soviet Republics*, ed. Michael J. Bradshaw, Chichester: John Wiley & Sons Ltd., 1997, p.171.

bölgelerden oluşan bir coğrafyayla yetinmiştir. Aynı zamanda nüfusunun çoğunluğunu Özbeklerin oluşturduğu Hocent bölgesi de Tacikistan'a verilmiştir¹⁰⁶. Tacikistan bu şekilde yapay olarak ve ileride Özbekistan ile sorunlar yaşayacak şekilde oluşturulmuştur. Yani Tacikistan, Türklerin çoğunlukta olduğu Orta Asya'da, Türklerin birlikteliğine karşı farklı bir unsur olarak bilinçli bir şekilde oluşturulmuştur.

Tacikistan'ın toprak bütünlüğüne yönelik en büyük tehdit, Fergana Vadisi'nde Tacikistan-Özbekistan sınırında bulunan ve nüfusunun çoğunluğu Özbeklerden oluşan Hocent'ten gelmektedir. Sovyet idaresi tarafından Tacikistan'a bağlanan Hocent, bu cumhuriyetin ekonomik ağırlık merkezi haline getirilmiştir¹⁰⁷. Tacikistan'ın ikinci büyük şehri olan Hocent, ülke topraklarının dörtte birini oluştururken, nüfusun da üçte biri burada yaşamaktadır. Tarımsal üretimin dörtte üçünü ve milli gelirin üçte birini sağlayan bu bölge Tacikistan'ın en çok sanayileşmiş bölgesidir¹⁰⁸. Ülke ekonomisi için bu derece hayati öneme sahip olan bu bölge 1940'lardan bağımsızlığa kadar iktidarı elinde bulundurmuş, 1992'de Kulyab bölgesinden İmamali Rahmanov'un Devlet Başkanı olmasıyla Hocent bölgesinin iktidardaki egemenliği de sona ermiştir¹⁰⁹. Hocent bölgesinde güçlü bir Özbek ayrılıkçılık hareketi bulunmakta olup, zaman zaman çatışmalar yaşanmaktadır. Öncülüğünü Tacik ordusunda Özbek asıllı bir Albay olan Hudaberdiyev'in yaptığı ilk çatışmalar Haziran 1997'de yaşanmış ve Tacikistan-Özbekistan ilişkilerinde gerginliklere yol açmıştır. Nitekim Hudaberdiyev Kasım 1998'de Hocent'e tekrar saldırı, tüm hükümet binalarına el koymuş ve iki ülke arasında tekrar krize neden olmuştur. Bu olayda Kerimov Rahmanov'a tam destek verdiğini belirtse de, basında Hudaberdiyev'in Taşkent'ten destek aldığı yönünde haberler çıkmıştır. Kerimov ise olayların Moskova'nın provokasyonu ile çıktığını iddia etmiştir. Tacik hükümetinin de basında çıkan iddialara destek vermesi üzerine sorun bir hükümetler arası krize dönüşmüş ve Özbekistan Tacikistan'a verdiği gazı kesmiştir¹¹⁰. Bu sorundan dolayı iki devlet arasında ortaya çıkan kriz daha sonra sona ermiş, fakat Hocent bölgesindeki ayrılıkçılık eğilimi tamamen kaybolmamıştır.

¹⁰⁶ Raşid, a.g.e., s.191.

¹⁰⁷ Raşid, a.g.e., ss.191-192.

¹⁰⁸ Sydykov, a.g.e., p.14.

¹⁰⁹ Sürücü, a.g.m., ss.441-442.

¹¹⁰ Karasar, a.g.e., pp.275, 293-294.

2.3. Sınırlardaki Belirsizliklerin Yerel Halk Üzerindeki Olumsuz Yansımaları

Sovyet döneminde oluşturulmuş olan hayali idari sınırlar bağımsızlıkla birlikte gerçek siyasal sınırlar haline gelmiştir. Fakat ulusal sınırların bir kısmının belirsiz olması ve bunlar üzerinde ihtilafların söz konusu olması sınırlar ötesi geçişleri, ticareti ve işgücü akışını engellemektedir. Ulusal sınırların ortaya çıkması ve hükümetlerin katı sınır politikaları uygulamasıyla birlikte sınırlar arası ticarete, seyahate ve iletişime kısıtlamalar getirilmiş ve bu durum bir çok ekonomik ve sosyal soruna yol açmıştır. Özellikle 11 Eylül sonrasında terörizme karşı uygulanan yeni güvenlik önlemleri çerçevesinde bu politikaların yoğunluğunda yaşanan artış, sınır bölgelerinde yaşayan vatandaşları yeni sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır¹¹¹.

Yerel halk üzerinde en büyük olumsuz etkide bulunan şey vize rejimleri olmuştur. Orta Asya cumhuriyetleri 1992 yılında BDT'ye girmiş ve tüm BDT vatandaşlarının üye ülkeler arasında vize rejimine tabi olmadan serbestçe dolaşabilmelerine imkan veren bir anlaşma imzalamışlardı. Fakat bir süre sonra bazı üye devletler serbest dolaşıma imkan veren hükümleri geçici olarak durdurmuştur. 1999'da önce Türkmenistan ve Özbekistan, 2000'de de Rusya ve Kazakistan BDT vize rejiminden ayrıldıklarını ve bu konuda ikili düzenlemelere gideceklerini açıklamıştır. Bu durum zaten mevcut sınırların belirsizliğinden zarar gören yerel halkları vize rejiminin getirdiği yeni kısıtlamalarla karşı karşıya bırakmıştır¹¹². 1999'dan bu yan vize rejimi uygulanmaya başlanması sınırların iki ayrı yakasında kalan aynı etnik gruba mensup insanların ilişkiye geçebilmelerine engel oluşturmuş, girintili çıkıntılı bir şekilde çizilmiş olan sınırlar ise bir ülke sınırları içindeki yerel halkın ekonomik açıdan sınırın öbür tarafına bağımlı olmasına neden olmuştur. Yerel halkın ekonomik ve sosyal aktivitelerinde oluşan bu yeni engeller mevcut sıkıntılara yenilerini eklemiştir.

Vize rejimi konusunda en katı tutum sergileyen devlet Özbekistan'dır. Taşkent yönetimini vize rejimi uygulamaya iten en önemli faktör ÖİH'nin terörist saldırılarıdır. Sınırlardaki belirsizlikler terörist grupların sızmalarına olanak tanıdığı gibi, uyuşturucu

¹¹¹ Anara Tabyshalieva, "Central Asia: Imaginary and Real Borders", http://www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=54, 15 Kasım 2004.

¹¹² Shukhrat Khurramov, "Building Borders", <http://archive.tol.cz/jul99/specr06007.html>, 15 Kasım 2004.

ve silah kaçakçıları ile diğer suç örgütleri için de uygun ortam yaratmaktadır. Bunlarla mücadele etmek isteyen Özbekistan sınırlarda sıkı güvenlik önlemleri alarak geçişlere kısıtlamalar getirmekte, sınır görevlileri terörist gruplara operasyon adı altında sınırlar ötesinde müdahalelerde bulunmaktadır. 11 Eylül sonrasında ABD ile girdiği işbirliği ile konumunu güçlendiren Taşkent bu durumu kullanarak sınırlar ötesi etkinliğini artırmaya çalışmakta, bu durum ise komşu devletlerin tepkisine neden olmaktadır. Sınır boylarında yaşayan vatandaşlar artık Özbekistan'ın sınırlar ötesi anti-terörist operasyonlarından endişe duyar hale gelmişlerdir¹¹³.

2.4. Sınır Sorunlarında Çözüm Yönelik Adımlar

Orta Asya cumhuriyetleri arasında sınır sorunlarının ele alındığı birçok görüşme yapılmış, özellikle Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) bu konu için iyi bir zemin olmuştur. Sınırlarda yaşanan belirsizlikler teröristlerin ve diğer suç örgütlerinin faaliyetlerine kolaylık sağladığı için ve birçoğunun nihai statüsünün tespit edilmiş olmamasından dolayı hükümetler sızmalara karşı etkili önlemler alamadığı için, sınır sorunlarının çözümü konusu son yıllarda terörizme karşı mücadele ile birlikte değerlendirilmekte ve bu nedenle ABD'nin terörizme karşı başlattığı operasyondan sonra Orta Asya liderlerinin çözüme ilişkin adımları hızlanmaktadır¹¹⁴. Terörizmden en büyük tehdit algılayan ülke olduğu için, çözüm yönünde en güçlü iradeyi Özbekistan göstermektedir.

Sınır sorunlarının çözümüne ilişkin en somut adımlardan birisini bölgenin iki büyük ülkesi Özbekistan ve Kazakistan atmıştır. Sınırlarda yaşanan sorunlardan yine kendilerinin zarar gördüklerini farkederek iki ülke liderleri güçlü bir irade ortaya koyarak iki tarafı da tatmin eden bir sonuca varmış, 9 Eylül 2002'de imzaladıkları anlaşmayla iki ülke arasındaki 2.100 km'lik sınırı yeniden düzenlenmişlerdir¹¹⁵. İki ülkenin sınırlar konusunda bir anlaşmaya varması ise en çok ABD'nin işine gelmiştir. Özbekistan ABD'nin bölgedeki politikalarında en büyük destekçisi olması açısından, Kazakistan ise sahip olduğu enerji kaynakları açısından Washington için büyük öneme sahip olduğu için, bu iki ülkenin barışçı bir çözüme varmaları, hem Hazar enerji projelerinin hem de

¹¹³ Tabyshalieva, a.g.m.

¹¹⁴ "Border Problems Still Crucial in Central Asia", <http://www.eurasianet.org/resource/tajikistan/hypermail/200208/0000/shtml>, 20 Aralık 2004.

¹¹⁵ Khurramov, a.g.m.

ABD'nin Orta Asya'dan Afganistan'a ulaşabilmesinin güvenliğine katkıda bulunacaktır¹¹⁶.

Özbekistan, komşusu Tacikistan ile de bir sınır anlaşması imzalamıştır. İki ülke liderleri 5-6 Ekim 2002'de Duşanbe'de toplanan Orta Asya İşbirliği Örgütü toplantısı sırasında imzaladıkları anlaşmayla, iki ülke arasındaki 1.283 km uzunluğundaki sınırın %86'sını oluşturan 1.100 km'sinde mutabakata varmışlardır. Özbekistan lideri Kerimov, anlaşmayla iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkileyen önemli bir sorunun halledildiğini ve ilişkilerin artık normalleşeceğini ifade etmiştir. Fakat sorunun devletler arasındaki boyutunun bu şekilde çözülmesine rağmen, sınırların iki yakasında yaşayan ve iç içe geçmiş olan halkın yeni düzenlemeye uyum sağlaması kolay olmayacaktır¹¹⁷. Aslında Özbekistan en çok Özbek-Tacik sınırlarında yaşanan ihtilaflardan zarar görmekteydi. İki ülke sınırı teröristlerin ve yasadışı örgütlerin cirit attığı mekanlar haline gelmişti ve ÖİH düzenlediği saldırılarda Tacikistan sınırlarından zorlanmadan geçmekteydi. Bu nedenle iki ülke sınırını düzenleyen anlaşmanın önemi büyüktür.

Sınır sorunlarına yönelik Özbekistan ile Türkmenistan arasında da bir düzenleme yapılmıştır. İki ülke liderleri sınırlara ilişkin düzenlemelerin yapılması, su kaynaklarının ortak kullanımı ve Afganistan'daki durumu görüşmek üzere 20 Kasım 2004'te Buhara'da bir toplantı gerçekleştirmiştir. Toplantı sonunda sınır sorunlarıyla ilgili olarak, sınır bölgelerinde yaşan vatandaşlara uygulanacak geçiş rejiminin düzenlenmesine ilişkin ve sınırların diğer yakasında çalışan vatandaşların geçişlerinin kolaylaştırılmasına ilişkin olmak üzere iki anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalar sınırların çizimine ilişkin bir değişiklik getirmeyip, tamamen sınırların iki yakasında yerleşmiş bulunan halkın yaşamını ve günlük aktivitelerini kolaylaştırmak amacıyla yapılan düzenlemelerdir¹¹⁸.

¹¹⁶ Brenda Shaffer, "A Border Conflict Resolved – Without War", http://www.ksg.harvard.edu/news/opeds/2002/shaffer_centralasia_csm_101102.htm, 20 Aralık 2004.

¹¹⁷ Rashid Abdullo, "Tajik-Uzbek Border Progress", http://www.iwpr.net/index.pl?archive/rca/rca_200210_152_1_eng.txt, 20 Aralık 2004; "Tashkent Signed Document on Delimitation of Border", <http://news.somoni.com/bycat.php?viewCat=4&id=601>, 20 Aralık 2004.

¹¹⁸ "Intergovernmental Treaty Signed Between Uzbekistan, Turkmenistan", http://ino.uzpak.uz/eng/report_eng/report_eng_2011.html, 1 Ocak 2005; Maral Madi, "Turkmenistan and Uzbekistan - Friends Indeed or Friends in Need?", *Central Asia-Caucasus Analyst*, December 01, 2004, http://www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=2875, 1 Ocak 2005.

3. SU SORUNU

Orta Asya ekonomisinin temelini oluşturan tarım sektörü için büyük önem arz eden su üzerine yaşanan sorunlar tarımsal faaliyetleri sekteye uğrattığı gibi, siyasal bir nitelik kazanarak devletler arasında ihtilaf kaynağı da olmaktadır. Zaten bağımsızlık sonrası geçiş sürecinin getirdiği bir takım sorunlarla meşgul olan ve bunun yanında kendi aralarında da bazı ihtilaflarla uğraşan Orta Asya cumhuriyetleri, bunlara ek olarak önemli bir sorunla daha karşı karşıya kalmış olmaktadır. Orta Asya’da su ile ilgili ihtilafa yol açan konular, Aral Gölü’nün kuruması ve yarattığı çevre sorunları ile su kaynaklarının paylaşımında yaşanan anlaşmazlıklar ve bunun devletler arasında yarattığı gerginlikler şeklinde iki başlık altında incelenebilir.

3.1. Aral Gölü’nün Uğradığı Tahribat ve Yarattığı Sorunlar

Orta Asya nüfusunun yaklaşık %75’inin yaşadığı Aral Gölü havzası, bölgenin yüzey sularının %90’ını içermekte, Aral’a dökülen ve onu besleyen Amu Derya ve Sri Derya nehirleri bunların en önemli iki tanesini oluşturmaktadır. 2.540 km uzunluğundaki Amu Derya nehri Tacikistan’dan doğup Türkmenistan ve Özbekistan’dan geçerek Aral Gölü’ne dökülürken, 3.019 km uzunluğundaki Orta Asya’nın en uzun nehri olan Sri Derya nehri ise Kırgızistan’dan doğup Özbekistan ve Kazakistan’dan geçerek Aral’a ulaşır. Yıllık 125 km³ su taşıyan bu iki nehir, Aral havzasının toplam su kaynaklarının %90’ını oluşturmaktadır¹¹⁹.

Aral Gölü tarihi süreç içerisinde her zaman öncelikli bir konumda bulunmuş, özellikle Sovyet yönetimi Aral’a büyük önem vermiş ve gölden maksimum ekonomik çıkar elde etmeyi amaçlamıştır. Nitekim Amu Derya ve Sri Derya nehirlerinin sulama, hidroelektrik santralleri, sanayi ve kentlerin su ihtiyacının karşılanması gibi nedenlerle yoğun şekilde kullanılması Orta Asya’da su kaynaklarının azalmasına neden olmuştur. Aral Gölü’nde ilk defa 1930’lu yıllarda Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan’daki

¹¹⁹ “Central Asia: Water and Conflict”, <http://www.reliefweb.int/w/rwb.nsf/s/7/BB5CB3539D928DA85256BC9006F79A1>, 10 Haziran 2004; Sarah L. O’Hara, “Lessons from the Past: Water Management in Central Asia”, *Water Policy*, No: 2, 2000, p.368.

pamuk ekim alanlarını sulamak amacıyla büyük sulama projelerine başlanmıştır¹²⁰. Gerçekleştirilen projelerle sulama alanlarında 1950'li yıllardan itibaren yaşanan hızlı artış Aral Gölü'ne akan su miktarını %90 oranında azaltmıştır. 1960-1998 yılları arasında Aral'ın su hacminde ve kapladığı alanda tahminen %60-80 oranında bir azalma yaşanmış¹²¹, kıyısı da 60-80 km içeriye doğru çekilmiş, önceden göl kıyısı olan geniş bir alan çöle dönmüş ve bu çöl de tamamen tuz bulutlarıyla kaplanmıştır. Bunlar sonucunda Aral Gölü kuzeyde Küçük Göl ve güneyde Büyük Göl olmak üzere iki göle bölünmüştür¹²².

Aral havzasında yaklaşık 8 milyon hektar alan sulanmakta ve bunun yarısı Özbek topraklarından oluştuğu için, Aral'dan ve onu besleyen iki nehirden en fazla bu ülke yararlanmaktadır. Pamuğun temel ekin olarak üretildiği Aral havzasında, bölgenin Sovyet egemenliğinden çıktığı 1991 yılından beri sulama sorunu yüzünden hem pamuk hem de tahıl üretiminde önemli bir düşüş yaşanmıştır. Sulama yapılan tarım alanlarının artmasından dolayı küçülen Aral Gölü, ayrıca iç ve endüstriyel tüketimin de hızla artması sonucu da büyük zarar görmektedir¹²³. Aral Gölü'nde yaşanan bu duruma ilişkin yeterli önlem alınamaması durumunda gölün 2015 yılında tamamen yok olacağı tahmin edilmektedir¹²⁴.

Orta Asya bugün pamuk tarlalarını sulamak için harcanan su yüzünden sıkıntı çekmektedir. Sulama kanallarıyla tarlalara sevk edilen suyun önemli bir bölümü çeşitli nedenlerle kaybolup gitmekte, bu durum sulama sorununun yanında büyük kentlerde şiddetli içme suyu sıkıntılarına yol açmaktadır. Bir yandan su kıtlıkları tarlaların çölleşmesine neden olurken, diğer yandan da pamuk tarlalarında aşırı suni gübre kullanılmasıyla ve sınai atıklarla akarsular kirlenmektedir¹²⁵. Topraktan daha fazla ürün elde etmek için suni gübre ve kimyevi maddelerin aşırı kullanımı sonucunda toprak ve

¹²⁰ Mustafa Ökmen, "Çevre Sorunlarının Sistemler-Üstü Niteliği ve Orta Asya", **Bilig**, Sayı: 14, Yaz 2000, s.25.

¹²¹ Stuart Horsman, "Environmental Security in Central Asia", The Royal Institute of International Affairs Russia and Eurasia Programme Briefing Paper, No: 17, January 2001, p.2.

¹²² Salih Yılmaz, "Aral Gölü Çevre Felaketi ve Orta Asya", **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 18, Sonbahar-Kış 2000, s.99.

¹²³ Horsman, a.g.m., p.2.

¹²⁴ Daphne Biliouri, "Orta Asya'da Çevre Sorunları: Retorik ve Eylem Arasındaki Farklılıkları Gidermek", **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 19, İlkbahar-Yaz 2001, s.20.

¹²⁵ Raşid, a.g.e., s.76.

su kirlenerek sağlığı tehdit edecek noktaya gelmiş ve Aral Gölü'nü kuruma aşamasına getirmiştir. Aral Gölü'nün su seviyesinin azalmasıyla suyun çekildiği alanda yumuşak kumlar ve tuzlar oluşmuş, bunlar rüzgarın da etkisiyle çevreye saçılmaya bařlamıřtır¹²⁶. Türkmenistan'ın ekili arazisinin yarıya yakını, Özbekistan ve Kırgızistan'ınkinin ise yaklaşık %15'i bugün aşırı tuzlanmadan zarar görmekte, bu durum pamuk rekoltesinde düşüşlere yol açmaktadır¹²⁷. Ayrıca doğal dengenin bozulması sonucunda Aral Gölü havzasında iklim de değişmiş, ortalama hava sıcaklığı 2°C artmış ve kışlar daha uzun, soğuk ve kuru, yazlar ise son derece sıcak ve kurak geçmeye bařlamıřtır¹²⁸.

Moskova, Sovyet döneminde Orta Asya'nın tüm yer altı ve yer üstü zenginliklerini sömürmekte, Amerikan ekonomisiyle rekabet edebilme uğruna doğal kaynakları en yüksek getiriyi sağlayacak şekilde sorumsuzca kullanmaktaydı. Orta Asya'daki büyük su ambarı Aral Gölü'nün büyük bir bölümünün kuruması yetmiş yıllık Sovyet döneminin bir ürünüdür. Aral Gölü'nü kurutan Sovyet döneminin merkezi ve tek ürüne dayanan ekonomi politikası bölgede öyle yerleşmiş ve ölke ekonomilerini pamuk tarımına bağımlı hale getirmiştir ki, şimdi bağımsız olan Orta Asya cumhuriyetleri bu ekonomi politikasını bırakarak Amu Derya ve Sri Derya'nın sularının Aral Gölü'ne akışına izin verilmesi yoluna gitmeye yanařmamaktadır¹²⁹. Bu durum bugün Orta Asya'da bir su sorununun varlığının en önemli nedenidir.

Aral Gölü'nin kurtarılması için 1980'lerin sonlarından itibaren çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu doğrultuda 1987 yılının Nisan ayında Aral Gölü ile ilgili bir komisyon kurulmuş, çalışmalarda bulunarak çözüme ilişkin tavsiyelerde bulunmuřtur¹³⁰. SSCB tarafından 10 Eylül 1988'de Aral Gölü'ne 1990'dan başlayarak 8.7 milyon m³ su gönderilmesi karalaştırılmıştır, fakat gölün ihtiyaç duyduğu miktar bunun çok üzerindedir. Bunların yanında sorunun çözümüne ilişkin çeşitli merkezler kurulmuş, fakat işlevsel olmamıřtır¹³¹. 1992 yılında Orta Asya cumhuriyetleri arasında

¹²⁶ Yılmaz, a.g.m., ss.95-96.

¹²⁷ Raşid, a.g.e., ss.76-77.

¹²⁸ Yılmaz, a.g.m., s.96.

¹²⁹ Timur Kocaoğlu, "Özbekistan ile Türkistan'daki Diğer Bağımsız Devletlerin Siyasi Durumu", **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, der. Alaeddin Yalçınkaya, İstanbul: Bağlam Yay., 1998, s.83.

¹³⁰ Munis Ahmer, "Orta Asya'da Su Kaynaklarının Kullanımı: Güney Asya Ülkeleri İçin Dersler", **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 15, Yaz 1999, s.106.

¹³¹ Yılmaz, a.g.m., ss.103-104.

bölgede su dağıtımından sorumlu olacak olan Devletlerarası Su Koordinasyon Komisyonu kurulmuş, Dünya Bankası'nın ve diğer uluslararası örgütlerin katılımıyla Aral Gölü'ne ilişkin bir anlaşma imzalanmış, bu anlaşmanın uygulanması için bir Devletlerarası Konsey kurulmuş, fakat bu girişimler ve tahsis edilen fonlar yetersiz kalmıştır¹³². 1994 yılında Orta Asya cumhuriyetleri Devlet Başkanlarının katıldığı toplantıda konuya ilişkin çeşitli komisyonlar kurulmuştur¹³³. Bunun yanında bölge ülkeleri arasında çözüme ilişkin birçok görüşme yapılmış, anlaşmalar imzalanmış, fakat uygulama konusunda somut adımlar atılamamıştır. Sorun BM bünyesine de taşınmış, BM'nin öncülüğünde çeşitli konferanslar düzenlenmiş ve bu çerçevede deklarasyonlar imzalanmıştır. Bütün bu çabalar ya göstermelik kalmış ya da ekonomik ve siyasal nedenlerden dolayı uygulanamamıştır. Havza ülkelerinin sorunun üstesinden gelebilecek kadar güçlü bir ekonomiye sahip olmamaları ve kısa vadeli ekonomik ve siyasal çıkarların ağır basması, kalıcı bir çözüme varılmasını engellemiştir¹³⁴.

3.2. Alternatifsiz Bir Jeoekonomik Kaynak Olarak Su ve Kullanımında Karşılaşılan Sorunlar

3.2.1. Su kaynakları üzerinde yaşanan ihtilafların nedenleri

Sovyet rejimi Orta Asya'nın geniş bozkır alanlarıyla çevrili olan doğal coğrafyasını pamuk ve tahıl tarımı için sulayarak değiştirmiştir. İklim açısından yeryüzünün en kurak bölgelerinden biri olan ve su kaynaklarının dağılımının elverişsiz olduğu Orta Asya'da, bu ikilemi gidermek ve tarımsal üretimi artırmak amacıyla birçok kanal açılmıştır. Son yetmiş yılda ekili alan büyük oranda genişlemiş, bununla beraber su ihtiyacı ve kullanımı da büyük artış göstermiştir. Başlangıçta çok başarılı olan bu proje, kısa vadeli çıkarların üstün tutulması ve uzun vadeli planlamanın yapılmaması nedeniyle etkileri bağımsızlık sonrasında su yüzüne çıkmaya başlayan büyük sorunlara neden olmuştur. Büyük su sıkıntıları, çevre kirlenmesi, göllerin ve iç denizlerin kurumması ve çölleşme gibi birçok sorun bu projenin bıraktığı mirastır¹³⁵.

¹³² Biliouri, a.g.m., s.22.

¹³³ Yılmaz, a.g.m., s.105.

¹³⁴ Horsman, a.g.m., p.4.

¹³⁵ Raşid, a.g.e., ss.16, 76.

Tarım Orta Asya ekonomisi için büyük öneme sahiptir. Orta Asya'da pamuk tarımının en geniş alan kapladığı ülke olan Özbekistan eski SSCB topraklarındaki pamuk ekim alanlarının %65'ine sahipken, bu oran Türkmenistan'da %9.5, Tacikistan'da %8.2, Kazakistan'da %5.5 ve Kırgızistan'da %3.6'dır¹³⁶. Kazakistan dışındaki Orta Asya cumhuriyetleri tarımsal açıdan kendi kendine yetecek durumda olmadığı için tarımsal üretimlerini artırmak istemektedirler. Fakat Sovyet döneminden itibaren tarımsal üretimi artırmak amacıyla girişilen dev sulama projeleriyle suyun israfkar bir şekilde kullanımı, kanallarla çekilen suyun bir kısmının bu esnada buharlaşması ve toprağa sızması gibi nedenlerle Aral Gölü'nün hacmi üçte iki oranında daralmıştır. Türkmenistan, az nüfusa sahip olmasına rağmen, suyun bir kısmının geniş çöl alanlarındaki kanallardan geçerken buharlaşması nedeniyle Orta Asya cumhuriyetleri arasında en fazla su kullanan ülkedir. Türkmenistan'ı Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan takip etmektedir¹³⁷.

Bölgede üretilen tarım ürünleri arasında pamuk ve tahıl en önemlileridir. Fakat bu iki ürünün, özellikle de pamuğun yetişmesi tamamen suya bağımlıdır. Su kullanımı Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsız olmalarından bu yana hızla artmaktadır ve günümüzde sürdürülmesi zor bir noktaya gelmiştir. Sovyet yıllarının eski sulama sistemi nedeniyle suyun yarısı ekine ulaşamamakta, ayrıca son yıllarda yaşanan kuraklık kullanılabilir su miktarının azalmasına yol açmaktadır. Yani sorun artan talep ve azalan su arzının oluşturduğu çelişkiden kaynaklanmaktadır. Buna bir de bölge ülkelerinin sorunun çözümüne yönelik olarak ortak hareket etmesinde karşılaşılan güçlükler eklenince, iş daha içinden çıkılmaz bir hale gelmektedir¹³⁸.

Su kaynakları üzerine yaşanan gerginlik Aral Gölü'ne dökülen ve onu besleyen Amu Derya ve Sri Derya nehirleri üzerinde odaklanmakta, bu iki nehrin sularının paylaşılabilmesinden kaynaklanmaktadır. Artan pamuk üretimi nedeniyle suya ihtiyaç duyan ve bu iki nehrin topraklarından geçtiği aşağı akıntı ülkeleri (Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan) büyüyen tarım sektörleri ve artan nüfusları için daha fazla

¹³⁶ Yılmaz, a.g.m., s.95.

¹³⁷ Geoffrey J. Jukes, Kirill Nourzhanov ve Mikhail Alexandrov, "Race, Religion, Ethnicity and Economics in Central Asia", <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/97summer/jukes.html>, 15 Eylül 2003.

¹³⁸ "Central Asia: Water...", a.g.m.

suya ihtiyaç duyarken, nehirlerin topraklarından doğduğu ve ekonomik açıdan daha zayıf olan yukarı akıntı ülkeleri (Kırgızistan ve Tacikistan) ise kendi su kaynakları üzerinde daha fazla kontrol elde etmek ve fazla suyu elektrik üretiminde ve çiftçilikte kullanmak istemektedirler¹³⁹. Amu Derya ve Sri Derya nehirlerinden aktarılan suların %70'inden Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan yararlanırken, bu nehirlerin doğdukları ülkeler olan ve bölgedeki kullanılabilir suların %25.3'üne sahip olan Kırgızistan ve %55'ine sahip olan Tacikistan ise sırasıyla %0.4'ünden ve %11'inden yararlanmaktadır¹⁴⁰. Orta Asya cumhuriyetleri arasında karşılıklı bağımlılık oluşturmayı ilke edinen Moskova, pamuk ve tahıl tarımını su kaynaklarının az olduğu üç cumhuriyette geliştirerek suya ihtiyaç duyan ülkelerle enerji kaynaklarından yoksun ülkeleri karşı karşıya getirmiş ve bu şekilde bölge ülkeleri arasında karşılıklı bağımlılığın tohumlarını atmıştır.

Sovyet döneminde üretim kararları ile enerji kaynakları ve suyun tahsisine ilişkin kararlar Moskova'dan alınıyordu. Uygulama merkezin çıkarlarına göre yapıldığı için bu konularda birlik cumhuriyetlerinin farklı çıkarlarına göre bir sistemin oluşturulmasından kaçınılmıştır. Bağımsızlıklarını elde ettikten sonra ise tüm Orta Asya cumhuriyetleri kendi yer altı ve yer üstü kaynaklarını kontrol etme çabasına girişmiştir. Özbekistan ve Türkmenistan pamuk tarımının ekonomilerinde önemli yer tutması nedeniyle su kaynaklarından en az maliyetle faydalanarak tarımsal üretimlerini artırmak isterken, Kırgızistan ve Tacikistan hidroelektrik enerjisi üretimini bu iki nehrin sularıyla sağlamaktadır¹⁴¹. Yeraltı kaynakları fakiri Kırgızistan ve Tacikistan, hidroelektrik enerjisi üreterek diğer Orta Asya cumhuriyetlerinin yanında görece zayıf ekonomilerini güçlendirmek ve sahip oldukları kaynaklara sahip çıkarak bölgede ağırlık kazanmak istemektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde, Türkmenistan ve Özbekistan'ın doğalgaz kaynaklarına ve Kazakistan'ın da petrolüne sahip çıkması ve en uygun fiyatla satmak istemesi ne kadar doğal bir durum ise, Kırgızistan ve Tacikistan'ın da sahip olduğu su kaynakları üzerinde tam kontrol tesis etmek istemesi ve bunun ekonomik getirisinden

¹³⁹ "Central Asia: Water...", a.g.m.

¹⁴⁰ Horsman, a.g.m., pp.2-3.

¹⁴¹ Horsman, a.g.m., p.3.

yararlanmak istemesi de o kadar doğal bir durumdur. Her devletin kendi ulusal çıkarlarını üstün tutması, su ihtilafının temelini oluşturmaktadır.

Su sorununu tırmandıran bir unsur da sulama kanallarının bakım masraflarının finansmanı konusudur. Sovyet döneminde sulamayla elde edilen tarımsal üretimin getirisi merkeze aktarıldığı için sulama kanallarının yapım ve bakım maliyetleri de Moskova tarafından karşılanıyordu. Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarından sonra ise hiçbir ülke bu yüksek maliyetleri üstlenmek istememektedir. Su kaynaklarının çoğunluğuna sahip olan ülkeler ile sudan ağırlıklı olarak yararlanan ülkelerin farklı olması ve yararlananların da faydalanma oranları arasındaki farklar, bakım maliyetlerinin karşılanmasında anlaşmazlığa neden olmaktadır¹⁴².

Bölgede yaşanan sınır sorunları da su sorununu olumsuz yönde etkilemektedir. İhtilafli toprakların bulunması bu bölgelerdeki su kaynaklarının kullanımı konusunda anlaşmazlıklara yol açmaktadır. Aynı şekilde ihtilafli bölgelerdeki farklı etnik gruplardan topluluklar arasında da su kullanım anlaşmazlıkları çıkabilmektedir. Ayrıca hükümetlerin ihtilafli bölgelerdeki vatandaşlar arasındaki kullanım sorununa müdahale etmesi devletler arasında gerginliklere yol açabilmektedir.

3.2.2. Suyun kullanımı konusunda yaşanan devletlerarası gerginlikler

Su konusundaki en ciddi anlaşmazlık Kırgızistan ile Özbekistan arasındadır. Sovyet döneminde Devlet Planlama Komisyonu maksimum pamuk üretimine ulaşılabilmesi için Kırgızistan'ın zengin su kaynaklarının büyük çoğunluğundan Özbekistan'daki pamuk çiftliklerinin faydalanacağı bir düzenlemeye gitmişti. Elde edilen ürünün geliri Moskova'nın kasasına girerken, bu ürünü üreten Özbekistan bundan pay alamamakta, Kırgızistan ise verdiği suyun karşılığının kendisine hizmet olarak geri döneceği şeklindeki bir vaatle yetinmek zorunda kalmaktaydı. Bağımsızlıkların elde edilmesinden sonra da eski sistem devam ettirilmeye çalışıldığı için, Sri Derya nehrinin sularından en fazla yararlanan Özbekistan bunun karşılığında hiçbir bedel ödemiştir. Kırgızistan, Özbekistan'ın ürettiği pamuktan elde edilen geliri eskisi gibi Moskova'ya vermediği ve suyun karşılığında bir bedel ödemediği için gittikçe zenginleşirken kendisinin ekonomik

¹⁴² O'Hara, a.g.m., p.367.

sorunlar içinde bulunmasının normal bir durum olmadığını görerek, Taşkent'ten verdiği suyun karşılığı olan bedeli ödemesini talep etmiştir¹⁴³. Bişkek, Özbekistan'ın suya olan ihtiyacının bilinciyle suyu ekonomik ve siyasal bir araç olarak kullanmak isteyerek verdiği su miktarını azaltırken ve ücret talep ederken, dünyanın beşinci büyük pamuk üreticisi olan Özbekistan'ın tarımı bu sorundan büyük zarar görmektedir. İki ülke arasındaki sorun 2000 kışında tırmanmış, Taşkent yönetimi Bişkek'i kendi isteği doğrultusunda uzlaşmaya ikna etmek için Kırgızistan'a doğalgaz akışını kesmiştir. Bişkek ise soğuk geçen kışın misillemesi olarak hidroelektrik enerjisi üretme bahanesiyle Özbekistan'a su akışını kesmiş, böylece sorun tamamen siyasallaşarak enerji savaşına dönüşmüştür. Taşkent'in güç yoluyla uzlaşma sağlama politikası Bişkek'in bu sert tepkisiyle geri tepmiş, daha sonra Kerimov'un önerisiyle gaz karşılığı su alışverişine dayanan yeni bir takas anlaşması imzalanmıştır¹⁴⁴.

İki ülke arasındaki sorun 11 Eylül sonrasında da devam etmiş, Taşkent'in ABD'den aldığı destekle bölgede otoritesini kabul ettirmeye yönelik politikaları gerginliği tekrar artırmıştır. Bişkek'in aşağı akıntı ülkelerinin bakım ve onarım masraflarına katılmasına yönelik bir proje hazırlama çabasına girişmesi Taşkent'in tepkisine neden olmuş, Özbekistan daha öncekine benzer şekilde Bişkek'in doğalgaz borcunu ödememesini gerekçe göstererek Ekim 2003'de Kırgızistan'a doğalgaz akışını tekrar kesmiştir¹⁴⁵. İki ülke arasında bu tür misillemelerin gelecekte de yaşanması muhtemeldir. Her gerginlikten sonra bundan zarar gördüklerini anlayan Bişkek ve Taşkent geri adım atarak aralarında anlaşmakta, fakat kalıcı çözümler yerine geçici düzenlemelere gidildiği için aynı olaylar tekrarlanmaktadır.

Özbekistan, bir diğer yukarı akıntı ülkesi olan Tacikistan ile de gerginlik yaşamaktadır. Tacikistan kendi topraklarından akan suyun tümünün gerçek sahibi olduğuna inanmakta, bu bağlamda iç savaş sonrasında zor durumda bulunan ekonomisine kaynak yaratmak amacıyla hidroelektrik enerjisi üretimi için barajlarda fazla su toplamakta, Özbekistan'dan kullandığı su için sürekli olarak ücret talep

¹⁴³ Jeremy Bransten, "Kyrgyzstan/Uzbekistan: The Politics of Water", <http://www.rferl.org/nca/features/1997/10/F.RU.971014134935.html>, 18 Şubat 2004.

¹⁴⁴ "Kyrgyzstan, Tajikistan: The Water Gambit (April, 2001)", <http://www.fergana-valley.net/Intel/Stratfor/Fergana-Valley-Intelligence-Reports.htm>, 18 Şubat 2004.

¹⁴⁵ Alisher Khamidov, "Water Continues to be Source of Tension in Central Asia", <http://www.eurasianet.org/departments/enviromet/articles/eav/102301.shtml>, 9 Kasım 2004.

etmektedir. Taşkent ise bir yandan Duşanbe'nin bu taleplerini reddederken, bir yandan da Duşanbe'yi suya sanayi ve tarımsal kirleticilerin yanı sıra kanalizasyon karıştırarak Özbekistan'da hastalıklara sebep olmakla suçlamaktadır¹⁴⁶. Taşkent'in Duşanbe ile yaşadığı sorunlar da zaman zaman tırmanmakta ve gerginliklere yol açmaktadır. Duşanbe ile Taşkent arasında yapılan takas anlaşması çerçevesinde Tacikistan Özbekistan'dan su karşılığında doğalgaz almaktadır¹⁴⁷. Fakat daha önceki takas anlaşmalarının uygulanmadığı göz önüne alındığında, bu anlaşmanın ne zamana kadar uygulanabileceği konusu belirsizliğini korumaktadır.

Su ihtilafı sadece yukarı akıntı ülkeleri ile aşağı akıntı ülkeleri arasında yaşanmamakta, iki yukarı akıntı ülkesi olan Kırgızistan ile Tacikistan arasında da anlaşmazlıklar çıkmaktadır. Bu sorun sınır sorunlarıyla ilişkili bir nitelik arz etmekte ve Kırgız-Tacik sınırında, Kırgızistan'ın Batken ve Tacikistan'ın Hocent bölgesinde cereyan etmektedir. Kırgız görüşüne göre, Tacikler Khodja-Bakyrkan Kanalı ile fazla su çekerek su konusunda yapılmış olan anlaşmaları ihlal etmektedir. Aynı zamanda Kırgızlar, Taciklerin söz konusu bölgede sınırları ihlal eden davranışlar içinde olduklarını da iddia etmektedirler. Tacikler ise, bu bölgelerin aslında kendilerine ait olduğunu ve Kırgızların buradaki su kaynaklarından faydalanma haklarının olmadığını ileri sürmektedirler¹⁴⁸. Bu bölgede bu tür sorunlar sık sık yaşanmaktadır. Yapılmış olan anlaşmalar karşılıklı su ve elektrik alışverişini gerektirmekte, fakat karşılıklı iddialar nedeniyle üstlenilen yükümlülüklerin gerçekleştirilememesi gerginliklere yol açmaktadır.

Aynı şekilde iki aşağı akıntı ülkesi olan Özbekistan ile Türkmenistan arasında da sorunlar söz konusudur. Türkmenistan'ın Amu Derya nehrinin sularını toplayarak bir yapay deniz yapma kararı alması, kendisine ulaşan su miktarını azaltacağı için Özbekistan'ın tepkisini çekmiştir¹⁴⁹. Tacikistan'dan doğan Amu Derya nehri Türkmenistan'dan geçerek Özbekistan'a ulaşmakta olduğu için, Türkmenistan'ın nehrin

¹⁴⁶ Ahmer, a.g.m., s.107.

¹⁴⁷ Gregory Gleason, "Upstream-Downstream: The Difficulties of Central Asia's Water and Energy Swaps", <http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav/020601.shtml>, 9 Kasım 2004.

¹⁴⁸ "Early Warning Report on the Ferghana Valley", Osh: Forum on Early Warning and Early Response, December 2001, p.10.

¹⁴⁹ Sabit Madaliev, "Central Asia Faces Growing Divisions", <http://www.reliefweb.int/w/rwb.nsf/s/D5AAE3FBEC4E9746C1256CC5003ADC3E>, 18 Şubat 2004.

sularını bir yapay denizde toplamayı zaten sudan yeterince faydalanamayan Özbekistan'a daha az su ulaşması anlamına geleceği için Taşkent'in tepkisine neden olmaktadır.

Orta Asya liderleri bölgede su kaynaklarının ortak kullanımı konusundaki anlaşmazlıkları çözmek ve suyla ilgili sorunlara ortak çözümler bulmak amacıyla birçok kez bir araya gelmişler, fakat uygulanabilir bir anlaşmaya varamamışlardır. Özellikle Kırgızistan'ın suyu etkili bir dış politika aracı olarak kullanmak istemesi ve nehirler üzerindeki barajlarla su akışını zaman zaman kesmesi tarımı pamuğa dayanan Özbekistan'da su sıkıntısı meydana getirmektedir. İslam Kerimov, Rusya ve Çin ile iyi ilişkiler içinde olan Askar Akayev'e güvenmemekte, bunları kasıtlı olarak yaptığını inanmakta ve bu konuyu gerekirse zor kullanarak çözeceğini ifade etmektedir¹⁵⁰. Suyun kullanımı konusunda ortak bir mutabakata varılamadığı gibi, bazı ülkelerin bu boşluktan yararlanarak tek taraflı eylemlere girişmesi de gerginliği tırmandırmaktadır. Örneğin, Türkmenistan'ın Amu Derya nehrinin sularını toplayarak bir yapay deniz yapma kararı alması Taşkent'in¹⁵¹, aynı şekilde Tacikistan'ın barajlarında fazla su toplamayı hem ülkelere ulaşan su miktarında azalttığı için hem Taşkent'in hem de Aşkabat'ın tepkisini çekmektedir. Ayrıca Kırgızistan'ın Sri Derya nehri üzerinde tek taraflı tasarrufta bulunması ve barajlarda daha fazla su toplamayı hem Özbekistan hem de Kazakistan tarafından tepkiyle karşılanmaktadır. Bu örnekler dikkate alındığında konunun vahameti daha iyi anlaşılmaktadır.

Su konusundaki anlaşmazlıklar aynı zamanda bölgede militarizme de neden olmaktadır. Sorun siyasal bir nitelik kazanıp sahip olunan kaynaklar üzerinde kontrol sağlama ve bölgede egemenlik mücadelesine dönüşmüş olduğu için bölgede devletlerarası krizler yaratmakta, karşılıklı güvensizliğe neden olmakta, gerginlik arttıkça devletlerin silahlanma eğilimi de artmakta, böylece bölgesel güvenlik risk altına girmektedir¹⁵².

¹⁵⁰ İrfan Ülkü, *Moskova'yla İslam Arasında Orta Asya*, İstanbul: Kum Saati Yay., 2002, s.181.

¹⁵¹ Madaliev, a.g.m.

¹⁵² "Early Warning Report...", a.g.m., p.3.

4. RADİKAL DİNİ HAREKETLERİN YÜKSELİŞİ VE TERÖR

4.1. Orta Asya'da Din

SSCB, etnik grupların çeşitliliğinden oluşan ve sınıfsız olduğu varsayılan bir toplumun ideolojik ve idari mekanı olarak rol oynamaktaydı. Fakat bu gruplara kendi ulusal, siyasal ve dinsel bilinçliliklerini ifade etme imkanı verilmiyordu. Sovyet rejimi düşsel ve ideal bir kavram olan ümmeti, yani bütünsel bir İslami toplumu parçalamak amacıyla Müslüman cumhuriyetlere yönelik milliyetler politikası uygulamakta, özellikle bu ümmetin eski sözcüleri olan Türkiye ve İran'dan endişe duymaktaydı. Bu bağlamda bu ümmetin bölgesel birliğini bozmak amacıyla Orta Asya 1924-1936 arasında çeşitli idari birimlere bölünmüştür¹⁵³.

Sovyet yöneticiler, Orta Asya halkının kültüründe (İslam bunun bir unsuruydu) kendi kimliklerinin kökenlerini arayışını muhtemelen İran ya da Mısır tarafından desteklenen bir tür Müslüman fundamentalizm olarak görmekte¹⁵⁴, bu nedenle halkın dinini özgürce yaşamasına sınırlamalar getirilmekteydi. Sovyet dönemindeki baskı yönetimi süresince milli kimliklerini ve dini inançlarını muhafaza etmeye çalışan halkta bu baskı nedeniyle bağımsızlık sonrasında büyük bir dinsel uyanış meydana gelmiş, İslam dini muhalefet hareketlerini bünyesinde toplayan büyük bir şemsiye halini almıştır. Yani Orta Asya cumhuriyetlerinde dinin yükselişi, bu yönüyle tarihsel gelişmelerin etkisiyle gerçekleşen inanca ait bir uyanıştır¹⁵⁵. Ayrıca bağımsızlıktan sonra Müslüman ülkeler ile ilişkilerin geliştirilmesi ve Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) ile İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) gibi Müslüman ülkelerin oluşturduğu örgütlere üye olunması İslam kimliğinin bu ülkelerde tekrar önem kazanmasına yardımcı olan gelişmelerdir¹⁵⁶. İslam Orta Asya cumhuriyetlerini, başta Türkiye ve İran olmak üzere dünyadaki diğer Müslüman ülkelere bağlayan kültürel bağın kurulmasını sağlamıştır¹⁵⁷.

¹⁵³ Kemal H. Karpat, *Türkiye ve Orta Asya*, çev. Hakan Gür, Ankara: İmge Kitabevi Yay., 2003, ss.246-247.

¹⁵⁴ Karpat, a.g.e., s.279.

¹⁵⁵ Bacık, "Türk Cumhuriyetleri'nde...", a.g.m., s.107.

¹⁵⁶ İdris Bal, "Türk Cumhuriyetlerinde Milletleşme Süreci ve İç ve Dış Politikaya Etkisi", *Avrasya Etüdleri*, Sayı: 20, Yaz 2001, s.23.

¹⁵⁷ Karpat, a.g.e., s.283.

Bağımsızlıkların elde edilmesinden sonra hemen hemen her Orta Asya cumhuriyetinde pek çok İslami parti ve dernek açılmıştır. Kazakistan ve Kırgızistan'da genellikle Özbek azınlıklar tarafından desteklenen İslamcı partiler halkın genelinden büyük destek bulamadıkları için marjinal kalmış, Türkmenistan'daki Tevbe hareketi ise çok kısa bir süre sonra yer altına çekilmek zorunda kalmıştır. Dini faaliyetler özellikle Özbekistan ve Tacikistan'da güç kazanmış, etnik Özbekler aracılığıyla da diğer cumhuriyetlere yayılmıştır¹⁵⁸.

Orta Asya cumhuriyetlerinde liderlerin iç bütünlüğü sağlamak amacıyla demokratik içerikten yoksun ve otoriter bir politika izlemeleri, radikal hareketlerin destek bulmasının en önemli nedenlerinden biridir¹⁵⁹. Orta Asya cumhuriyetlerinin hepsinde siyasal güç büyük ölçüde devlet başkanının elinde toplanmaktadır. Aşırı uçların; milliyetçilerin, komünistlerin ve dini radikallerin güç kazanmasının önüne geçmek için devletin benimsediği ideoloji çerçevesinde devlet eliyle bir kimlik oluşturulmasına çalışılmaktadır. Demokratik kurumlar yeterince gelişmemiştir ve halkın siyasal sisteme katılımı ya sınırlıdır ya da yok denecek kadar azdır. Fakat iç bütünlüğü ve istikrarı sağlamak amacıyla yürütülen otoriter yönetim tarzı çoğunlukla ters tepki vermekte, sosyal huzursuzluklara, yöneticilere olan güvensizliğe, etnik rahatsızlıklara ve halkın aşırı uçlara olan sempatisinin artmasına neden olmaktadır. Radikal dini akımların güçlenmesini de bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Baskı ortamından bunalan ve siyasal katılım yolları kısıtlanmış bulunan halk, bu demokratik boşluk ortamında kendisine kucak açan radikal akımlara yönelmekte ve siyasal ve ekonomik konulardaki taleplerini bu yolla dile getirmeyi tercih etmektedir.

Orta Asya radikal İslam'ın global ölçekteki iki önemli merkezi ile, İran ve Afganistan ile sınırdaştır. Dinin çok güçlü olduğu Şii İran ve Sünni Afganistan, farklı inançları benimsemeleri nedeniyle İslam'ın iki zıt kutbunu oluşturmalarına rağmen, 1990 sonrası dönemde İslami radikalizmin iki önemli merkezi olmuşlardır¹⁶⁰. Bağımsızlık sonrası karşılaşılan ekonomik ve sosyal sorunların yanında, radikal

¹⁵⁸ Hasan Ali Karasar, "Bağımsızlıklar Sonrası Türkistan'da Rus Siyaseti", *Avrasya Dosyası*, Rusya Özel, Cilt: 6, Sayı: 4, Kış 2001, s.228.

¹⁵⁹ Borys Parakhonsky, "Central Asia: Geostrategic Survey", *Central Asia and the Caucasus*, <http://www.ca-c.org/dataeng/parakhonsky.shtml>, 20 Eylül 2003.

¹⁶⁰ Svante E. Cornell ve Regine A. Spector, "Central Asia: More than Islamic Extremist", *The Washington Quarterly*, Vol: 25, No: 1, Winter 2002, p.194.

akımların güç kazanmasında İran ve Afganistan faktörünün de rolü olmuştur. 1979 yılından beri Şii devrim ihracını temel dış politika ilkesi haline getirmiş olan İran'ın Orta Asya'da etkili olması ihtimali bölge ülkelerini ve bölge dışı aktörleri endişeye sokmuş, İran etkisine karşı önlemler alınmaya çalışılmıştır. Fakat aradan geçen zaman İran'ın bölgeye yönelik ciddi anlamda bir devrim ihracı çabasına girmediğini ve genel olarak pragmatist bir politika izlediğini göstermiştir.

Afganistan faktörü ise daha olumsuz etkilerde bulunmuştur. Bunun nedenleri, Afganistan'ın İran'ın aksine çalkantılı bir iç yapıya sahip olması, bir iç savaş yaşaması, iç savaş sonunda radikal İslami ideolojiyi benimseyen Taliban'ın iktidarı ele geçirmesi ve Afganistan'da önemli miktarda Orta Asyalı azınlığın yaşaması nedeniyle buradaki sorunların Orta Asya cumhuriyetlerine daha kolay yansımalarıdır. Ortak sınıra sahip olmalarının yanında, Afganistan'da önemli oranda Tacik ve Özbek azınlığın yaşaması ve ülke siyasetinde etkili bir konumda bulunmaları, Orta Asya cumhuriyetleri ile Afganistan arasında bir karşılıklı etki bağı yaratmıştır. İslam Kerimov'un Özbek asıllı Afgan general Raşid Dostum aracılığıyla Afganistan içinde etkili olmak istemesi, aynı şekilde radikal bir tutum takınan Tacik asıllı Ahmed Şah Mesud'un Tacikistan'daki yandaşları ile olan bağları, bunun yanında bölgeyi büyük tehdit altına sokan Tacik iç savaşında iktidara karşı mücadele eden İYDP'nin Afganistan'dan aktif destek almış olması, Orta Asya'daki ve Afganistan'daki gelişmelerin karşılıklı etkilerde bulunduğunu göstermektedir.

Orta Asya cumhuriyetlerinin BDT bünyesinde 1992 yılında imzalanan Kollektif Güvenlik Antlaşması'na katılırken en önemli amaçlarından birisi, Rusya'nın katılım yönündeki baskılarının dindirilmesinin yanında, o dönemde Tacikistan ve Afganistan'daki çatışma ortamının kendi ülkelerine sıçraması ihtimaline karşı Moskova'nın öncülüğünde bir güvenlik kuşağı oluşturmaktı. Bağımsızlıklarına daha yeni kavuşan ve uzun süre Rusların koruyuculuğu altında yaşamış olan Orta Asya cumhuriyetleri birçok bakımdan olduğu gibi güvenlik açısından da Rusya'ya bağımlı durumdaydılar. Dini boyutu da bulunan Tacikistan ve Afganistan'daki çatışmalar bölgedeki radikal dini uyanışa dair belirtilerle birleşince hem bölge ülkeleri hem de

Rusya için büyük bir tehdit ortaya çıkmıştır¹⁶¹. Moskova ve Taşkent'in Tacik iç savaşının bölgeye yayılmaması için müdahalede bulunmaları, Taşkent'in Afganistan'daki iç savaşta Raşid Dostum aracılığıyla etkili olmak istemesi, Afganistan'daki çatışmaların Orta Asya'ya sıçramaması için Tacikistan-Afganistan sınırının Rus birlikleri tarafından korunması, bu tehdit karşısındaki savunma nitelikli eylemlerdir.

Orta Asya'da İslamiyet ile laiklik arasında var olduğu söylenen çatışma, aslında Orta Asya'nın ve bütün dünyanın çoğunluğunda hakim olan geleneksel, hoşgörülü ve ılımlı İslam inancı ile daha radikal, devrimci ve daha az destek bulan İslam inancı arasında söz konudur¹⁶². Yani sorun, Orta Asya toplumunun kültüründe varolan halk İslamının (geleneksel İslam) siyasal İslam'a dönüşmesi tehlikesidir¹⁶³. Geleneksel İslam ile radikal İslam arasındaki fark, radikal İslam'ın bireysel inanç boyutunu aşarak siyasal bir nitelik kazanmış olmasıdır. Orta Asya cumhuriyetlerinde dinsel alan ile siyasal alan ayrılmış olduğu için ve din genellikle bireysel inanç ve kimlik unsuru olma boyutundan öteye gitmediği için, İslam siyasal bir unsur niteliği kazanmamıştır¹⁶⁴. İslamiyet ile laiklik arasında var olduğu söylenen çatışma, bu dini canlanışın dış faktörlerin de etkisiyle bölgeyi bir maceraya sürükleyebilecek boyuta ulaşması tehlikesine karşı, ılımlı nitelikteki geleneksel İslam'ın desteklendiği bir mücadeledir. Bu nedenle liderler, Orta Asya halkının kimliğinin ayrılmaz bir unsuru olan İslam dininin kontrollü bir şekilde gelişmesini sağlamak için radikal akımlar üzerinde baskı uygulama politikası izlemişlerdir.

Yetmiş yıllık Sovyet politikaları Orta Asya halkının dini duygularında karışıklığa yol açmıştır. Bu karışıklık bölgede İslam'ın Sovyet sonrası dönemdeki gelişimini de etkilemektedir. Orta Asya cumhuriyetlerindeki yönetici elitin büyük bir bölümü ateist bir eğitim gördüğü ve İslam karşıtı bir propaganda ile yetiştigi için her türlü dine karşı kişisel açıdan yansız olma eğilimindedirler. Bununla beraber, tüm liderler İslam'ın tarihlerinin ve kültürlerinin ayrılmaz bir parçası olduğunu kabul etmektedir. Çünkü Orta

¹⁶¹ Parakhonsky, a.g.m.

¹⁶² Cornell ve Spector, a.g.m., p.195.

¹⁶³ Kaushik, a.g.m., s.19.

¹⁶⁴ Shahram Akbarzadeh, "The Political Shape of Central Asia", **Central Asian Survey**, Vol: 16, No: 4, December 1997, p.525.

Asya cumhuriyetlerinde ulusal kimlik ile din birbirinden ayrılmaz bir hale gelmiş olduğu için, din unsuru olmaksızın liderlerin halk ile bütünleşebilmesi mümkün değildir. Bu gerçeğin farkında olan muhalefet partileri liderleri her fırsatta ateist olmakla suçlarken, liderler de kendilerinin iyi birer Müslüman olduklarını kanıtlamaya çalışmaktadırlar¹⁶⁵. Orta Asya cumhuriyetlerinden sadece Türkmenistan ve Kazakistan anayasaları devletin laik olduğunu açıkça ifade etmekte, ama her iki ülke de İslam faktörünü bir kimlik unsuru ve dış politika aracı olarak kullanmaktan çekinmemektedir. Bütün cumhuriyetlerde liderler bir yandan halkın zihninde belli bir meşruiyet elde etmek istiyor ve İslam'ın ağırlığını kabul ediyorken, diğer yandan da dini gelişmeleri denetim altına almaya ve radikal akımları bastırmaya çalışmaktadırlar¹⁶⁶.

Orta Asya'da dini duyguların en güçlü olduğu bölge Fergana Vadisi'dir. Üç ülke sınırları içinde bulunan bu bölge birçok sorunun kaynağı olduğu gibi, radikal hareketlerin de çıkış noktasıdır. Büyük nüfusuna rağmen ekonomik ve sosyal sorunların yoğun olduğu bu bölge, dini duyguların radikal akımlarca sömürülmesi için uygun nitelikler arz etmektedir. Hükümetlerin bu bölgede daha yoğun olarak hissedilen bu sorunlara çözüm bulamaması radikal hareketlerin halk arasında destek bulmasına neden olmaktadır. Ayrıca zayıf hükümetlerin bölge üzerindeki kontrollerinin güçlü olmaması da radikal hareketlerin faaliyetlerini kolaylaştırmaktadır¹⁶⁷. Fergana Vadisi'nde gerçekleşmesinden en çok korkulan gelişmelerden biri ise, üç cumhuriyetin vadideki topraklarını içine alan bir İslami entegrasyona gidilmesi ihtimalidir. Her ne kadar bölge halkının dini duyguları çok güçlü ve radikal akımlar çok etkin olsa da, bunun gerçekleşebilmesi için bu üç cumhuriyetin çok ciddi ekonomik, sosyal ve siyasal bir krizin içine düşmeleri gerekmektedir¹⁶⁸. Ayrıca böyle bir duruma doğru gidilmesi durumunda gerek Rusya gerekse de 11 Eylül sonrasında terörizmle mücadele kapsamında bölgeye yerleşen ABD müdahalede bulunmaktan çekinmeyecektir.

¹⁶⁵ Karpas, a.g.e., ss.279-281.

¹⁶⁶ Roy, a.g.e., s.216.

¹⁶⁷ "Early Warning Report...", a.g.m., pp.6-7.

¹⁶⁸ Olimov, a.g.m.

4.2. Sovyet Sonrası Orta Asya’da Radikal Dini Örgütlerin Yükselişi ve Terör Hareketleri

SSCB’nin dağılmasından sonra, uzun yıllar dini inançları bastırılmış olan ve son olarak da Afgan mücahitlerin dini duygularından etkilenen kişiler Sovyet egemenliğinin sona ermesinin de verdiği rahatlıkla sahneye çıkmışlar ve ilk olarak Tacik iç savaşında kendilerini göstermişlerdir. Bunlara rağmen, dünyada genel olarak algılanan biçimiyle fundamentalizm Orta Asya’da mevcut değildir. Fundamentalizmin sık sık dile getiriliyor olması ise İslam’ın yanlış anlaşılmasından ve kötü bir imaja sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca fundamentalizm tehdidi bölgedeki otoriter rejimlerin muhaliflerini susturmaları için uygun bir araç olmaktadır. Fundamentalizm kavramı İslam’ın siyasal ilkeleriyle yönlendirilen bir yönetimin kurulması anlamını taşıyorsa, İslam’ın muhafazakar biçimi fundamentalizm ile bir tutulmamalıdır¹⁶⁹. Bu nedenle Orta Asya’daki dini eğilimlerin hepsini radikal ve köktendinci olarak nitelendirmek doğru olmayacaktır.

4.2.1. Özbekistan İslam Hareketi

ÖİH, başta Özbekistan olmak üzere tüm Orta Asya cumhuriyetlerinden militanlardan oluşan ve bugünkü Özbekistan rejimini devirerek bir İslam devleti kurmayı amaçlayan bir örgüttür. Kökenleri SSCB’nin dağılmasından sonra dinin görece bir özgürlük kazandığı 1990’ların başlarına kadar geri giden ÖİH, Tahir Yuldaşev (örgütün siyasi lideri) ve Cuma Namagani (örgütün askeri lideri) tarafından 1998 yılında İslam Kerimov yönetimine karşı cihat çağrısıyla kurulmuştur¹⁷⁰.

1992-1997 yılları arasında, Tacik iç savaşı sırasında, Tacik İslami muhalefet güçleri kendileri için güvenli bir sığınak bulmuş ve Afganistan sınırı boyunca yerleşmişti. Bunların bir kısmı iç savaşın sonunda yeni Tacik yönetimine katılmayı reddemiş ve Afganistan’da kalarak Tacik ağırlıklı olan Kuzey İttifakı’na girmiş, diğerleri ise ÖİH’ye katılmıştı. Örgütün iki kurucusu, Pakistan, Suudi Arabistan, İran, Birleşik Arap Emirlikleri ve Çeçenistan gibi Müslüman ülkeleri dolaşarak oralarındaki İslami

¹⁶⁹ Karpat, a.g.e., s.282.

¹⁷⁰ Poonam Mann, “Islamic Movement of Uzbekistan: Will it Strike Back?”, **Strategic Analysis: A Monthly Journal of the IDSA**, Vol: XXVI, No: 2, Apr-Jun 2002, http://www.ciaonet.org/olj/sa/sa_apr02map01.html, 5 Nisan 2003.

hareketlerle, finansal kaynaklarla ve haber servisleriyle bağlantı kurmuştur. Yuldaşev ve Namagani, Taliban'ın 1996 yılında Afganistan yönetimini ele geçirmesinden sonra Taliban yönetimi ile yakın ilişkiler kurmuş ve Usame bin Ladin'den ÖİH'nin oluşumunda mali destek sağlamıştır¹⁷¹.

ÖİH, her ne kadar Taliban yönetimi ve Ladin ile güçlü bağlantıları olsa da, aslında Tacikistan ile daha yoğun ilişki içinde bulunan bir örgüttür. Duşanbe yönetimi aksini iddia etse de, ÖİH Tacik iç savaşındaki etkinliğinden dolayı Tacikistan içinde daha rahat hareket etmektedir. Çünkü iç savaşın sona ermesinden sonra bir kısım muhalefet güçlerinin hükümete katılmasıyla ÖİH'nin Tacik yönetiminin en üst kademeleriyle bağlantısı olmuş oldu. Bu durum örgüte büyük hareket serbestisi sağlamaktadır. Ayrıca iç savaş sonrasındaki zayıf Tacik yönetiminin ülke genelinde etkili bir kontrol sağlayamaması da ÖİH'ye Tacikistan topraklarında nispi bir özgürlük içinde hareket etme imkanı sağlamaktadır¹⁷².

ÖİH çok geniş bir desteğe sahiptir. Örgütün en önemli destek kaynağı, mali yardım ve askeri eğitim desteği sağlayan Taliban yönetimi ve Ladin idi. Örgütün askeri lideri Namagani, daha önce uzun süre bulunduğu Pakistan'daki İslami örgütlerden de destek almaktadır. Ayrıca İslam adına savaş temelinde diğer Müslüman ülkelerden de yardımlar gelmektedir. Özbek merkezli bir örgüt olarak kurulan ÖİH, yerli Özbek halktan olduğu kadar diğer ülkelerdeki Özbek diasporadan da destek almaktadır¹⁷³. ÖİH'nin en önemli gelir kaynaklarından bir tanesi de uyuşturucu ticaretidir. Afganistan'dan Orta Asya'ya giren uyuşturucunun önemli bir bölümünü ÖİH kontrol etmekte, uyuşturucu ticaretinden önemli gelir elde eden Taliban yönetimi ve Ladin ile ÖİH arasında bu şekilde bir çıkar birliği söz konusu olmaktadır¹⁷⁴.

ÖİH, Tacikistan toprakları içinde yerleştiği 1997-2001 döneminde adam kaçırmaya, suikast olayları, Kırgızistan ve Özbekistan topraklarına sızarak silahlı saldırılarda bulunma gibi birçok eylemde bulunmuş, daha sonra yer değiştirerek yeniden Afganistan topraklarına yerleşmiştir. Bu sırada ismi Türkistan İslam Partisi olarak değiştirilmiş,

¹⁷¹ Fiona Hill, "Central Asia: Terrorism, Religious Extremism, and Regional Stability", Brookings Institute: Testimony before the House Committee on International Relations Subcommittee on the Middle East and Central Asia, 23 July 2003, p.2.

¹⁷² Cornell ve Spector, a.g.m., pp.196-197.

¹⁷³ Mann, a.g.m.

¹⁷⁴ Cornell ve Spector, a.g.m., pp.197-198.

böylece kuruluş yıllarında Özbek yönetimini devirmek olan amacında bir genişleme olmuş ve tüm bölge yönetimlerini devirme gibi daha büyük bir hedef belirlenmiştir¹⁷⁵. Önceleri sadece bir etnik Özbek örgütü olan ve Özbekistan ile sınırlı bir saikle hareket eden ÖİH'nin Türkistan İslam Partisi haline gelmesiyle, tehdit alanında öncelikle Fergana Vadisi'nde toprakları bulunan Kırgızistan ve Tacikistan olmak üzere, Hazar Denizi'nden Doğu Türkistan'a kadar tüm Türkistan bölgesini kapsayacak şekilde bir genişleme olmuştur. Her ne kadar önceden Özbekistan dışında da saldırılarda bulunuyorduyse da, hedef alanda yaşanan diğer Orta Asya cumhuriyetlerinin rejimlerini de devirme gibi bir genişleme örgütün oluşturduğu tehdit potansiyelini ve bölge ülkeleri için yarattığı güvenlik sorununu artırmış ve daha etkin tedbirlerin alınmasını gerekli kılmıştır.

ÖİH sesini ilk kez 16 Şubat 1999'da, Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te, beş farklı yerde bombalama olayı gerçekleştirerek duyurmuştur. Bombalardan biri Devlet Başkanı Kerimov'un konvoyuna 200 m mesafede bulunan bir arabada patlatılmış, Kerimov bombalamalardan İslami militanları sorumlu tutmuştur. Patlamalarda toplam 16 kişi hayatını kaybetmiş, 124 kişi de yaralanmıştır. Bu patlamaların asıl önemi, bölgedeki tehdit algılamasının farklılaşması ve Özbekistan'ın iç ve dış politikasında köklü değişikliklere yol açmasıdır¹⁷⁶. Bombalama olaylarından sonra, terörizm başta Özbekistan olmak üzere bölge ülkeleri için öncelikli tehdit haline gelmiş, militanların sızmalarının önüne geçmek için sınırlarda sıkı güvenlik önlemleri alınmaya başlanmıştır. Ayrıca Kerimov yönetimi, olaylara Türk gruplarının da katıldığını öne sürmüş ve Özbekistan-Türkiye ilişkilerinde bir gerginlik yaşanmış, patlamalar Özbek yönetiminin Türkiye ve İslam karşıtı politikasının başlangıcını oluşturmuştur. Taşkent yönetimi ayrıca, terör olaylarını bahane ederek zaten sınırlı hareket imkanı olan muhalefete baskı uygulamaya ve otoriter yönetimini daha da sertleştirmeye başlamıştır¹⁷⁷. Bombalama olayları Özbekistan'ın dış politikasında da değişikliklere neden olmuş, terörizmin önlenmesi Özbek dış politikasının temel unsuru haline gelmiştir. Bu

¹⁷⁵ Hill, a.g.m., p.2.

¹⁷⁶ William D. Shinglenton ve John McConnell, "From Tamerlane to Terrorism: The Shiftig Basis of Uzbek Foreign Policy", **Harvard Asia Quarterly**, <http://www.fas.harvard.edu/~asiactr/haq/200101/0101a004.htm>, 12 Ağustos 2003.

¹⁷⁷ Karasar, National Identity and Regional Integration..., a.g.e., pp.296-299.

olaylardan sonra Kerimov yönetimi, terörizme ve ÖİH'ye verdiği desteği kesmesi için Taliban yönetimiyle diyaloga girmeye başlamış ve ilişkileri yumuşatmaya çalışmıştır. Taşkent ayrıca, terörizm konusunda Moskova'nın yardımını istemiş ve işbirliği çağrısında bulunmuştur. Özbekistan'ın diğer Orta Asya cumhuriyetleri ile ilişkilerine de terör konusu damgasını vurmuş, Taşkent'in terör örgütleriyle mücadele bağlamında bölgede aktif politikalar izlemesi ve sınırlar ötesi operasyonlar düzenlemesi bölge ülkelerinin tepkisini çekmiş, Özbekistan'ın bölgesel lider olma yönündeki adımları olarak algılanmıştır¹⁷⁸. ABD'ye Afganistan operasyonu sırasında en büyük destek veren Orta Asya ülkesinin Özbekistan olması, Taşkent'in dış politikasındaki bu değişim bağlamında değerlendirilmelidir.

ÖİH en büyük eylemini Ağustos 1999'da gerçekleştirmiştir. Tacikistan'dan gruplar halinde Kırgızistan'a sızan Cuma Namagani önderliğindeki yaklaşık 1.500 kişilik silahlı bir grup Kırgızistan'ın Batken bölgesini dokuz hafta boyunca işgal altında tutmuş, Japon mühendisler ve üst düzey Kırgız subaylardan oluşan birçok kişiyi rehin almıştır. Japon mühendisler fidye karşılığında serbest bırakılırken, basında Kırgız hükümetinin de subaylar için fidye ödediği iddiaları yer almıştır. Militanlar amaçlarının Kırgızistan'ı işgal etmek olmadığını, Fergana'ya geçerek bir İslam Emirliği kurmak istediklerini ilan ederlerken, Özbek uçakları Kırgızistan ve Tacikistan'daki bazı hedefleri bombalamış, Bişkek yönetimi ise militanlara karşı Rusya'nın yardımını talep etmiştir. Özbekistan'ın sınırlarda aldığı önlemler ve dağ yollarına ilk karın düşmesi neticesinde militanlar eylemlerini sona erdirmek zorunda kalmışlar ve geri çekilmişlerdir. Saldırıları sonucunda askeri güçlerinin yetersizliğinin farkına varan Kırgızistan ve Özbekistan eylemden sonra ordularında reform çabalarına girişmiştir¹⁷⁹.

ÖİH bu saldırıdan tam bir yıl sonra, Ağustos 2000 başında bir eylem daha gerçekleştirmiştir. Özbekistan'a giren ÖİH militanları Surhanderya bölgesi ve Taşkent yakınlarındaki Bostanlıq bölgelerinde Özbek güvenlik güçleriyle çatışmaya girerek 12 Özbek askerinin ölümüne sebep olmuş, bu sırada dağlık geçitlerden 11 Ağustos'ta Kırgızistan'a geçen yüzden fazla militan bir hafta içinde 24 Kırgız askerini öldürmüştür. Bölge ülkeleri bu saldırılar sırasında eşgüdümü sağlayarak bir yıl önceki olaylardan ders

¹⁷⁸ Shinglenton ve McConnell, a.g.m.

¹⁷⁹ Karasar, "Bağımsızlıklar Sonrası Türkistan'da...", a.g.m., ss.236-237.

aldıklarını göstermiştir. ÖİH militanları ile Kırgızistan ve Özbekistan arasında Ağustos 2000’de başlayan çatışmalar yaklaşık iki ay sürmüş, bu süre içinde militanlar birçok yere saldırı düzenlemiş, daha sonra da geri çekilmiştir¹⁸⁰. Militanların Afganistan ve Tacikistan topraklarından rahatlıkla geçerek Kırgızistan ve Özbekistan’a saldırılarda bulunmaları, ÖİH’nin Afganistan ve Tacikistan içinde sahip olduğu desteği ortaya koymaktadır.

Orta Asya hükümetlerinin ÖİH’nin oluşturduğu bu tehdide karşı cevapları çok sert olmuş, örgütün tamamen etkisiz hale getirilebilmesi için operasyonlar düzenlemişlerdir. Destek çağrıları üzerine Amerikan yönetimi de 2000 Eylülünde ÖİH’yi terörist örgütler listesine almış ve örgüte karşı girişilen askeri eylemleri destekleyeceğini belirtmiştir¹⁸¹. 11 Eylül saldırılarından sonra ABD’nin Afganistan’a operasyon düzenlemesi ve terörizmle mücadele bağlamında Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan ile işbirliğine giderek bu ülkelere asker yerleştirmesi ise ÖİH için sonun başlangıcını oluşturmuştur. ABD’nin teröristlere karşı düzenlediği geniş çaplı operasyonlar sırasında ÖİH büyük darbe yemiştir, örgütün askeri lideri Cuma Namagani’nin operasyonlar sırasında öldürüldüğü haberleri gelmiştir. Operasyonlar sırasında birçok ÖİH militanı öldürülmüş, örgüt Taliban ve Ladin desteğinden mahrum kalmıştır. Fakat ÖİH’nin tamamen çöktüğüne dair bir belirti bulunmamaktadır. Militanların bir kısmının öldürülmesine rağmen, önemli oranda militan varlığını sürdürmektedir. Namagani’nin ölümüne rağmen, siyasi lider Tahir Yuldaşev’in örgütü tekrar ayağa kaldırması ihtimal dahilindedir. Taliban ve Ladin desteğinden mahrum kalan örgüt, mali kaynak sağlamak için uyuşturucu ticaretine ağırlık vermektedir. Ayrıca örgütün Tacikistan’da el altında faaliyet gösterdiği ve Tacikistan İslam Hareketi’ni kurma yolunda ilerlediğine dair duyurular gelmektedir¹⁸². ÖİH’nin yeniden toparlanması durumunda Orta Asya cumhuriyetleri yeniden kanlı saldırılara maruz kalabilecektir.

¹⁸⁰ Karasar, “Bağımsızlıklar Sonrası Türkistan’da...”, a.g.m., ss.245-247.

¹⁸¹ Alisher Khamidov, “Countering the Call: The U.S., Hizb-ut-Tahrir, and Religious Extremism in Central Asia”, Brookings Institution: Saban Center for Middle East Policy, Analysis Paper, No: 4, July 2003, p.9.

¹⁸² Mann, a.g.m.

4.2.2. Hizb-u Tahrir

Orta Asya genelinde en aktif ve en güçlü dini grup olan Hizb-u Tahrir 1953 yılında Siyonizm ile savaşmak amacıyla kurulmuş, Orta Asya'daki etkinliği ise 1990'lardan itibaren başlamıştır. Uluslararası düzeyde anti-Batı, anti-Amerikan ve anti-semitik bir söylem geliştiren Hizb-u Tahrir, Orta Asya'da daha çok yerel söylemlerle hareket etmektedir¹⁸³. Aynı zamanda anti-Şii bir yönelime sahip olan Hizb-u Tahrir hareketinin Orta Asya'daki üç önemli amacından bahsetmek mümkündür: İran'ın bölgeden uzak tutulması, bölgenin Yahudilerden temizlenmesi ve bir İslam Halifeliğinin kurulması¹⁸⁴.

Genellikle amaçlarını ve iddialarını içeren broşür ve kitapçıkların halka dağıtılması ve küçük çaplı toplantıların gerçekleştirilmesi yoluyla faaliyet gösteren örgüt, demokratik kurumların yetersizliğinden devlet yapısındaki yozlaşmaya, ekonomik sıkıntılardan sosyal sorunlara kadar halkın rahatsızlık duyduğu her sorunu dile getirmektedir¹⁸⁵. Nitekim çoğu işsiz kişilerden ve eğitimsiz gençlerden oluşan Hizb-u Tahrir üyelerinin ortak özelliği, adaletin yetersizliğinden, hükümetlerin ekonomik ve sosyal sorunlarla etkili bir şekilde mücadele edememelerinden ve güvenlik güçlerinin toplumsal düzeni sağlama adına baskı ve şiddete başvurmalarından duydukları rahatsızlıktır. Orta Asya cumhuriyetleri içinde yaşayan etnik gruplar arasında ayrımcı uygulamalar da Hizb-u Tahrir'e desteği artıran önemli bir sorun kaynağıdır¹⁸⁶. ABD'nin Irak savaşından sonra örgütün anti-Amerikan ve anti-semitik söylemlerinde artışlar olmuş, bu bağlamda ABD ile Özbekistan arasındaki yoğun işbirliği eleştirilmiş, fakat genel olarak Orta Asya'ya özgü sorunlar üzerinde durulmaya devam edilmiştir¹⁸⁷.

Müslüman ülkeler arasında bir uluslararası İslami dayanışmanın gerekliliği üzerinde duran Hizb-u Tahrir, Şeriata dayanan bir İslam devleti kurulmasını amaçlamaktadır. Örgüt, Marksizm-Leninizm'in ve Orta Asya milliyetçiliğinin amaçlanan başarıyı elde edememesi sonucunda ortaya çıkan boşluğu doldurmak için harekete geçmiş, bağımsızlıkların elde edilmesinden sonra başlayan kimlik oluşumu süreci ise Hizb-u Tahrir'in işini kolaylaştırmıştır. Yetmiş yıllık baskı yönetiminden sonra başlayan kimlik

¹⁸³ Hill, a.g.m., p.3.

¹⁸⁴ Karasar, "Bağımsızlıklar Sonrası Türkistan'da...", a.g.m., ss.229-230.

¹⁸⁵ Hill, a.g.m., p.3.

¹⁸⁶ Khamidov, "Countering the Call...", a.g.m., p.7.

¹⁸⁷ Hill, a.g.m., p.3.

oluşumu sürecinde milyonlarca Orta Asyalı İslami köklerine geri dönmüş, dini duyguların dorukta olduğu bu ortamdan yararlanan örgüt İslami değerlere atıfta bulunarak büyük destek bulmuştur¹⁸⁸.

Orta Asya'da son yıllarda hızla güçlenen Hizb-u Tahrir'i bu kadar cazip kılan şey nedir? Öncelikle, Hizb-u Tahrir sadece dinsel bir hareket olmaktan ziyade bölge halkı için alternatif bir siyasal hareket olma yolunda ilerlemektedir. Hizb-u Tahrir'e katılan kişilerden çoğu örgütü, hükümetlerden siyasal ve ekonomik reformların yapılması konusundaki taleplerini dile getirebilecekleri bir forum, siyasal bir araç olarak görmektedir. Halkın çıkarlarını yansıtan etkili siyasal partilerin olmadığı bu ortamda, Hizb-u Tahrir gibi örgütler ve radikal gruplar bu boşluğu doldurmaktadır¹⁸⁹. Örgüt, adli yapının çok zayıf olduğu ve toplumsal yozlaşmanın had safhada olduğu Orta Asya'da adaletin tesis edilmesinin gerekliliği üzerinde durmakta ve bunun için Şeriatın hakim kılınmasını öngörmektedir. İslami değerlere geri dönüşü vurgulayan ve Ortadoğu'dan Orta ve Güney Asya'ya kadar olan bölgede birleşik bir İslam Halifeliği kurma amacıyla yola çıkan Hizb-u Tahrir, bütün sosyal sorunların İslami değerlerden uzaklaşılmasından kaynaklandığını söyleyerek, toplumda varolan ahlaki boşluğu doldurmaya yönelmektedir. Hizb-u Tahrir'i cazip kılan belki de en önemli faktör ise, ÖİH'nden farklı olarak, siyasi anlamda şiddete karşı olması ve amaçlarını barışçıl yollarla gerçekleştirmek istemesidir. Bölgede yaşanan terör eylemleri nedeniyle şiddete karşı büyük bir antipatinin söz konusu olduğu bir ortamda, uluslar üstü İslam kimliğinin üzerinde durması ve bütün Müslümanların işbirliğine gitmesi gerektiğini vurgulaması Hizb-u Tahrir'e sempati duyulmasına neden olmaktadır¹⁹⁰. Bu ortamda şiddet kullanan yaklaşımıyla ÖİH'nin kamuoyu nezdindeki popülaritesi düşerken, şiddeti reddeden yaklaşımıyla Hizb-u Tahrir alternatif bir muhalefet hareketi olarak yerini almaktadır¹⁹¹.

Hizb-u Tahrir'in örgüt yapısı, aralarında yatay bağ bulunmayan küçük birimler ile merkez arasında sıkı bir hiyerarşiye dayanmaktadır. Hizb-u Tahrir'in kitapçık ve broşürler yayınlama, küçük çaplı toplantılar düzenleme gibi büyük yankı uyandırmayan metotlarla faaliyette bulunması, faaliyetlerini devletin koyduğu sınırlamalardan

¹⁸⁸ Khamidov, "Countering the Call...", a.g.m., pp.1-2.

¹⁸⁹ Hill, a.g.m., p.4.

¹⁹⁰ Khamidov, "Countering the Call...", a.g.m., p.5.

¹⁹¹ Cornell ve Spector, a.g.m., p.200.

sıyrılarak sürdürebilmesine olanak vermektedir. Hizb-u Tahrir'in faaliyette bulunmasına olanak sağlayan gelirlerin bir kısmı dışarıdan gelmesine rağmen, asıl finansman kaynağını yerel halk ve örgüt üyelerinden toplanan bağışlar oluşturmaktadır. Devletlerin bireyler düzeyinde bir sınırlamaya gidebilmesi mümkün olmadığı için, Hizb-u Tahrir'in finansman kaynakları üzerinde denetim kurması çok zordur¹⁹².

Özbekistan güvenlik organları Hizb-u Tahrir'in Şubat 1999'da Taşkent'te gerçekleştirilen bombalama eylemlerine karıştığını ve patlamalarda Hizbullah ile işbirliği yaptığını açıklamışlardır. Fakat uzmanlar Hizb-u Tahrir'in hiçbir şekilde silahlı eylemlere girişmediğini, terörist faaliyetlerde bulunmadığını ve hiçbir zaman bu yönde hareket etmediğini belirtmektedirler. Örgütün silahlı eylemlere girişmemesi ise hükümetlerden duyduğu korkudan değil, İslam devleti kurma yolunda zulmün yerinin olmadığına inanmasından kaynaklanmaktadır¹⁹³.

Hizb-u Tahrir'in gittikçe artan popüleritesi Orta Asya liderlerini endişeye sokmaktadır. Liderlerin korkusu, hareketin desteğinin daha da artması ve bu büyük desteğin verdiği cesaretle şiddet eylemlerine başvurmasıdır. Bu nedenle Hizb-u Tahrir'e de terörist örgüt bağlamında yaklaşmakta ve etkinliğini sınırlandırmak için baskı politikasına gitmektedirler. Hizb-u Tahrir'in en aktif olduğu ülkelerden Özbekistan ve Tacikistan örgüte yönelik baskıcı bir politika izlerken, nispeten daha demokratik bir ülke olan Kırgızistan ise daha az baskı içeren bir politika takip etmektedir. Fakat bu farklı yaklaşımlara rağmen, her üç ülkenin de amacı örgütün sınırlandırılması ve hatta uzun vadede bölgeden çıkarılmasıdır¹⁹⁴.

Orta Asya cumhuriyetlerinin bütün uğraşlarına rağmen, ABD Hizb-u Tahrir ile ÖİH arasında bir ayrıma gitmekte ve örgütü terör örgütleri listesine dahil etmemektedir. Washington, baskıcı politikalarla bu sorunun önüne geçilemeyeceğini, örgütün halkın içinde bulunduğu siyasal, ekonomik ve sosyal sorunlardan dolayı güç kazandığını ve bu nedenle demokratik katılım yollarının açılarak radikal grupların sistem içine çekilmesi

¹⁹² Hill, a.g.m., p.4.

¹⁹³ Baycaun, "Orta Asya ve Özbekistan'da...", a.g.m., s.99.

¹⁹⁴ Khamidov, "Countering the Call...", a.g.m., p.11.

gerektiğini, bu şekilde bu grupların yer altında faaliyet göstermelerinin engellenerek devletin denetiminde hareket etmelerinin sağlanacağını ifade etmektedir¹⁹⁵.

5. HAZAR'IN STATÜSÜ SORUNU

Hazar'ın statüsü sorunu, Sovyet döneminde önemli bir ihtilafa yol açmayan, SSCB'nin dağılıp yerini kıyıdaş üç cumhuriyet ile Rusya'nın almasıyla ortaya çıkan ve diğer birçok sorun gibi Sovyet mirası olarak değerlendirilebilecek olan bir konudur. 1991 öncesinde Hazar SSCB ve İran'ın kıyıdaş olduğu bir denizdi ve bu iki devlet Hazar'ın kullanımı konusunda konsensüs sergilemiş oldukları için bir sorun yaşanmamaktaydı. Bu dönemde gerek kıyıdaş devletlerin sayısının çok olmaması, gerekse de Tahran'ın Moskova'yla bir çıkar çatışmasına girmek istememesi nedeniyle Hazar'ın ve kaynaklarının kullanımına ilişkin bir sorun yaşanmamıştı. SSCB'nin dağılıp onun Hazar'a olan kıyısında dört bağımsız devletin ortaya çıkması sorunun başlangıcını oluşturmuştur. SSCB'nin dağılmasıyla güç dengesinde İran lehine bir değişim olmuş, bu da Tahran'a hak iddia edebilme imkanı vermiştir. Ayrıca yeni bağımsız olan Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın enerji kaynakları yoluyla ekonomik ve siyasal bağımsızlıklarını elde etme amacı gütmeleri ve Moskova'nın bu amacın başarıya ulaşmasını stratejik çıkarları açısından sakıncalı görmesi, konuyu bir sorun haline dönüştüren temel gelişme olmuştur.

5.1. Jeopolitik Teoriler Işığında Hazar'ın Enerji Potansiyeli ve Dünya Açısından Önemi

Dünyanın en büyük gölü olan ve büyüklüğünden dolayı deniz olarak anılan Hazar, denizlerle ve okyanuslarla nehir ve kanal şebekesi dışında herhangi bir doğal bağlantısı bulunmayan bir su kitlesidir. Hazar'ın sahillerinin toplam uzunluğu 7.010 km olup, Kazakistan'ın 2.340 km, Rusya'nın 1.930 km, Türkmenistan'ın 1.200 km, Azerbaycan'ın 800 km ve İran'ın 740 km uzunluğunda kıyısı bulunmaktadır¹⁹⁶.

¹⁹⁵ Hill, a.g.m., pp.5-6.

¹⁹⁶ Sinan Oğan, "Hazar'da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılamayan Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı", *Avrasya Dosyası*, Türkmenistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 1, Yaz 2001, ss.145-146.

Hazar Denizi zengin hidrokarbon yataklarına sahiptir. Bu konuda tam bir rakam ileri sürülememekle birlikte, ortalama 163 milyar varil petrol rezervi olduğu düşünülmektedir. Dünyanın en büyük petrol rezervlerine sahip olan Suudi Arabistan'da 200 milyar varil petrol bulunduğu dikkate alındığında, Hazar'ın sahip olduğu potansiyelin oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca 136-337 trilyon m³'lük doğalgaz rezervine sahip olan Hazar, bu şekilde Orta Asya doğalgaz rezervlerinin üçte ikisini barındırmaktadır. Hazar'daki petrol rezervleri genellikle kıyı şeridinden uzakta iken, doğalgaz rezervleri ise kıyıya yakın bölgelerdedir. Petrol alanlarının kıyıya uzak olması işletme maliyetlerini artırdığı gibi, paylaşım ve statü sorununu da çözülmesi zor bir duruma sokmaktadır¹⁹⁷.

Sahip olduğu zengin rezervlerle dünyanın ikinci büyük petrol bölgesi olan Hazar, Sovyet döneminde Batı için ulaşılması mümkün olmayan bir alandı. SSCB'nin dağılması ve beş kıyıdaş devletin ortaya çıkmasıyla Hazar enerji kaynakları Batı için önemli bir potansiyel olarak ortaya çıkmıştır. Kıyıdaş devletlerin sahip oldukları kaynakları çıkarma ve Batı piyasalarına ulaştırma yönündeki iradelerini ortaya koymalarıyla birlikte bölgede yeni bir rekabet ortamı oluşmuş ve bu da statü sorununa doğrudan yansımıştır. Hazar'ın statüsünün bir sorun olarak 1994 yılında Azerbaycan petrollerinin işletilmesi ve taşınmasına ilişkin anlaşmanın imzalanmasından sonra ortaya çıkmış olması, bu anlamda dikkate alınması gereken bir unsurdur.

Hazar Havzası enerji kaynakları jeopolitik teorilerin de üzerinde durduğu konulardan biri olmuştur. Klasik jeopolitik teoride doğal kaynaklar üzerinde özellikle Mackinder tarafından durulmuştur. Mackinder, Hazar Havzası'nın da içinde bulunduğu mihver bölgenin önemini vurgularken, bu bölgenin doğal kaynak potansiyelinin de üzerinde durmuş ve mihver bölgeyi eline geçiren gücün bölgenin stratejik konumunun yanı sıra ekonomik potansiyelinin de verdiği güçle dünya hakimiyetini tesis edeceğini belirtmiştir¹⁹⁸. Eleştirel jeopolitik yaklaşım ise olaya daha çok güncel gelişmelerin ışığında bakmakta ve konuyu globalleşme ile ilişkilendirmektedir. Eleştirel jeopolitik yaklaşıma göre, 1980'li yıllardan itibaren hızını artıran globalleşme sürecinin etkisiyle

¹⁹⁷ Bahram Rajace, "Regional Geopolitics and Legal Regimes: The Caspian Sea and US Policy", *International Politics*, Vol: 37, No: 1, March 2000, pp.81-82.

¹⁹⁸ Artashes Pkhrikyan, "Geopolitics and the Caspian Oil", http://news.artsakhworld.com/Pkhrikyan_Artashes/index.html, 8 Mart 2005.

dünya ekonomisi devasa bir boyut almış ve ekonomik rekabet devletlerin dış politikalarının yönlendirir olmuştur. Bu rekabette avantajlı konuma geçmek için enerji kaynaklarına sahip olmanın veya bu kaynakların kontrolünü elinde bulundurmanın büyük önemi vardır. Bu nedenle Hazar Havzası enerji kaynakları global üstünlük mücadelesinde kilit öneme sahiptir¹⁹⁹. Özellikle 1994 yılından bugüne kadar Hazar enerji kaynakları üzerinde yaşanan hakimiyet mücadelesi jeopolitik teorilerin öngörülerini haklı çıkarmakta ve bu öngörüler yaşanan mücadelenin açıklanmasında ışık tutmaktadır.

5.2. 1991 Öncesi Hazar

Hazar Denizi, 19. yüzyılın ortalarına kadar dünyanın en iyi bilinen petrol bölgelerinden biriydi. Nitekim bölge petroleri Rusya'ya çok büyük stratejik avantajlar sağlamıştır. O dönemde Hazar petroleri o kadar cazipti ki, II. Dünya Savaşı sırasında Hitler Bakü petrollerini ele geçirmek için yoğun uğraş vermiştir. Bolşevik Devrimi'nin ardından 1927'de Moskova Hazar petrollerinin üretiminin denetimini tamamen merkezin kontrolüne almış ve her şey buradan idare edilmiştir²⁰⁰. 1991'e kadar Hazar ile ilgili konularda taraflar SSCB ve İran idi. Bu dönemde Hazar zaman zaman müzakerelere konu olmuş, imzalanan ikili antlaşmaların içinde bu konuyla ilgili hükümler yer almıştır. Bu antlaşmalardaki hükümler doğrudan statü sorunuyla ilgili olmayıp, daha çok balıkçılık ve seyrüsefer konularını düzenlemekteydi.

Bu antlaşmalardan 1813 Gülistan Antlaşması ve 1828 Türkmençay Antlaşması, 19. yüzyılın başlarındaki Rus-İran savaşlarında İran'ın yenilmesi sonucu imzalanmıştır. Gülistan Antlaşması ile Rusya Hazar'da savaş gemisi bulundurma hakkı elde etmiştir²⁰¹. "1828 Türkmençay Antlaşması ile ise Hazar Denizi St. Petersburg ve Tahran arasında bölünmüş ve bölünmeyle Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne ilk defa bir antlaşma

¹⁹⁹ Gearo'id O'Tuathail, "Geopolitical Structures and Cultures: Towards Conceptual Clarity in the Critical Study of Geopolitics", **Geopolitics: Global Problems and Regional Concerns**, ed. Lasha Tchaturidze, Winnipeg: Center for Defence and Security Studies, 2004, pp.77-78; Mehdi Parvizi Amineh, "Towards Rethinking Geopolitics", **Central Eurasian Studies Review**, Vol: 3, No: 1, Winter 2004, p.7.

²⁰⁰ Bülent Gökay, "Caspian Uncertainties: Regional Rivalries and Pipelines", **Perceptions: Journal of International Affairs**, Vol: III, No: 1, March-May 1998, pp.50-51.

²⁰¹ Rajae, a.g.m., p.82.

metninde yer verilmiştir. İran ile Çarlık Rusyası'nın Hazar'da sınırlarının çizildiği Türkmençay Antlaşması ile, İran'a Hazar'da donanma bulundurma yasağı getirilmişti ve deniz Rusya dışındaki ülkelerin deniz gücüne kapatılmıştı²⁰². Böylece 1920'lere kadar Hazar denizi Rus egemenliği altındaydı.

Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları gerek yeterli açıklamalar getirmemesi, gerekse de günümüzün koşullarına uymaması nedeniyle Hazar'ın statüsüyle ilgili analizlerde genellikle dikkate alınmamaktadır. Zaten bu iki antlaşma Rusya ve İran arasında 1921 de imzalanan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması ile iptal edilmiş, böylece Tahran'ın Hazar'da donanma bulundurmasını yasaklayan Türkmençay Antlaşması ortadan kalkmıştır. Yeni antlaşmayla her iki ülkeye de seyrüsefer serbestisi getirilmiş ve İran bu konuda Rusya ile eşit haklara sahip olmuştur²⁰³. “Bu antlaşmadan sonra kurulan SSCB 1927’de İran ile yeni bir antlaşma daha imzalamış ve Hazar Denizi resmen “Sovyet-İran Denizi” olarak kaydedilmiştir. SSCB ve İran arasında bölünen Hazar denizinin bu bölünmüşlüğü böylece hukuki bir kimlik kazanmıştır²⁰⁴.

1935’de imzalanan Ticaret, Denizcilik ve Meskunlaşma Hakkında Antlaşma’nın 14. ve 15. maddelerinde Sovyet ve İran gemileri için serbest seyrüsefer hakkı ile 10 millik bir münhasır balıkçılık alanı kurulması öngörülmüş, fakat resmi sınır tayin edilmemiştir. Bu antlaşmada da, 1927 antlaşmasında olduğu gibi, Hazar bir “Sovyet-İran Denizi” olarak zikredilmiştir²⁰⁵. Büyük ölçüde 1935 Antlaşması’nın hükümlerini teyit eden 1940 Ticaret ve Seyrüsefer Antlaşması’nda ise, iki ülke bayrağını taşıyan gemilerin bu iki ülke tarafından eşit muameleye tabi tutulması, Hazar’ın SSCB ve İran dışındaki ülkelerin gemilerine kapalı bulunması, kıyıdaş ülkelerin 10 millik alanda münhasır balıkçılık yapabilmesi hükümleri yer almıştır²⁰⁶. Böylece bu antlaşmalarla 1940-1991 arası dönemde iki tarafa eşit bir şekilde seyrüsefer hakkı tanınmış ve üçüncü ülkelerin gemilerini Hazar’da bulunmasına ve balıkçılık yapmasına yasak konulmuştur.

Bugün Hazar’ın statüsü sorunu analiz ederken kullanılabilecek tek hukuki doküman bu antlaşmalar olmasına rağmen, yapılan antlaşmalarda denizin statüsü ve iki

²⁰² Oğan, “Hazar’da Tehlikeli Oyunlar...”, a.g.m., s.147.

²⁰³ Selçuk Çolakoglu, “Uluslararası Hukukta Hazar’ın Statüsü Sorunu”, **A.Ü. SBF Dergisi**, Cilt: 53, No: 1-4, Ocak-Aralık 1998, <http://scolakoglu.homestead.com/files/hazarm.htm>, 20 Mart 2003.

²⁰⁴ Oğan, “Hazar’da Tehlikeli Oyunlar...”, a.g.m., s.147.

²⁰⁵ Çolakoglu, a.g.m.

²⁰⁶ Rajace, a.g.m., p.83.

ülke sınırlarına ilişkin bir düzenleme getirilmemiş, sadece dış müdahalelerin önlenmesi amacıyla Hazar'ın iki ülkeye ait olduğu vurgulanmıştır. Fakat sınırların belirsizliği iki ülke ilişkilerinde karışıklıklara neden olmuştur. Bu nedenle 1935'de Stalin gizli bir emir vererek Hazar'da Sovyet-İran sınırının belirlenmesini istemiş, yapılan çalışmalar sonucunda SSCB'nin güneyde İran sınırındaki en uç noktaları olan Astara (Azerbaycan) ve Hasan Kuli (Türkmenistan) arasında bir hat çekilerek İran ile Hazar'daki sınır oluşturulmuştur. Böylece Hazar'ın %88'lik bir kısmı SSCB'nin ulusal sektörü olarak kabul edilmiş ve bu yapılırken İran'ın görüşü dahi alınmamıştır. %12'lik kesimle yetinmek zorunda kalan İran ise buna itiraz edememiş, Hazar'ın kendisine ayrılan sektöründe ekonomik anlamda önemli bir çalışmada bulunmamıştır²⁰⁷. Bu haliyle Hazar bir Sovyet gölü görüntüsündeydi.

1970 yılına gelindiğinde, Moskova, petrol üretiminin artmasından dolayı bu faaliyetlerin bir düzene sokulması amacıyla, Hazar'ın kendisine ait olan % 88'lik kesimini Rusya, Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan arasında bölmüştür. Uluslararası uygulamada geçerli esaslar göz önünde tutularak yapılan bu bölüşüm, denizin ortasından adı geçen ülkelerin sınırlarının birleştiği noktalara uzatılan hatların içinde kalan alanların denize kıyısı olan cumhuriyetlerin kullanımına tahsis edilmesi şeklinde yapılmıştır²⁰⁸. Bu düzenleme Hazar ile ilgili son düzenleme olmuştur. SSCB'nin 1991'de dağılması ve eski Sovyet cumhuriyetlerinin Alma Ata Deklarasyonu'nu imzalayarak kendilerini SSCB'nin mirasçısı saymalarıyla, 1970'deki düzenlemeye göre kendi ulusal sektörleri üzerinde hak iddia etmeye başlamışlardır. Ayrıca İran da, SSCB'ye kıyasla daha zayıf devletlerin ortaya çıkmasından dolayı hak iddia etmeye başlamıştır.

5.3. Hazar'a Kıyıdaş Devletlerin Statü Sorununa İlişkin Tezleri

5.3.1. Rusya

Rusya'nın Hazar'ın statüsüne ilişkin politikası, genel anlamda enerji kaynaklarının kullanımı ve taşınmasına ilişkin izlediği pragmatist politikanın bir yansımasıdır.

²⁰⁷ Oğan, "Hazar'da Tehlikeli Oyunlar...", a.g.m., ss.148-149.

²⁰⁸ Orta Asya-Hazar-Ceyhan Boru Hattı ve Milli Güce Etkileri, İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yay., 1999, s.72.

Moskova, Hazar'ın 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi hükümlerine göre ulusal sektörlere bölünmesine karşıdır. Çünkü böyle bir bölünme karşısında Hazar enerji rezervlerinin %80'ni Azerbaycan ve Kazakistan sektörlerinde olacak, kendi payına ise çok az bir miktar düşecektir. Bu nedenle Hazar'ın bir göl mü yoksa deniz mi olduğu tartışmasında Moskova, zengin rezervlerinin olduğu alanları kaybetmemek için Hazar'ın bir göl olduğunu, ulusal sektörlere bölünemeyeceğini ve kıyıdaş devletlerin ortak kullanımında olması gerektiğini savunmaktadır²⁰⁹. Moskova bu iddiasıyla 1970'den beri uygulanan fiili düzeni bozmuş olmaktadır. Rusya bir yandan ortak mülkiyet esasına göre kullanımı öne sürerek, diğer yandan da SSCB ile İran arasında yapılan antlaşmaların geçerli olduğunu savunarak Hazar Denizi'nde yapılmasını istemediği hiçbir davranışı onaylamayacağını dolaylı olarak anlatmak istemektedir. Kremlin ile aynı görüşü paylaşan çevreler (Rus petrol ve doğalgaz şirketleri), Hazar'ın uluslararası petrol şirketlerinin işletmesine açılmasının Rusya'nın siyasi ve ekonomik etkisini sınırlayacağını ve bölgesel dengeleri aleyhinde değiştireceğini düşünmektedirler²¹⁰.

Rusya, Hazar'ın statüsü konusunu ilk kez 1993'de gündeme getirmiştir. Bu dönemdeki yaklaşımı, Hazar'ın bir iç deniz olduğu, ulusal sektörlere bölünemeyeceği ve diğer denizlerle doğal bağlantısı olmadığı için 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin uygulanamayacağı yönündeydi²¹¹. Moskova'ya göre halen yürürlükte olan 1921 ve 1940 Antlaşmalarında münhasır egemenlik alanı 10 millik kıyı şeridinden ibarettir ve bunun dışında kalan bölgelerdeki sular ortak kullanıma açıktır. Fakat 1996 yılında Kremlin'in bu politikasında bir değişiklik yaşanmış ve 40-45 millik kıyı şeridi dışındaki alanlarda ortak kullanım şeklini almıştır²¹². Rusya'nın politikasındaki asıl değişiklik ise 1998 yılında olmuş, Azerbaycan ve Kazakistan ile birer anlaşma imzalayan Moskova, Hazar'ın deniz dibinin paylaşarak ulusal sektörlere bölünmesi, fakat deniz yüzeyinin ortak kullanılması konusunda anlaşmıştır²¹³. Bu anlaşmayla Rusya'nın Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesi tezine yaklaştığı görülmektedir. Petrol

²⁰⁹ Timothy L. Thomas ve John Shull, "Russian National Interests and the Caspian Sea", **Perceptions: Journal of International Affairs**, Vol: IV, No: 4, December 1999-February 2000, p.81.

²¹⁰ Orta Asya, Hazar, Ceyhan..., a.g.e., s.74.

²¹¹ Oğan, "Hazar'da Tehlikeli Oyunlar...", a.g.m., s.155.

²¹² Çolakoğlu, a.g.m.

²¹³ Thomas ve Shull, a.g.m., p.82.

rezervlerinin deniz dibinden fazla derinde olması ve Moskova'nın bu derinlikteki bir alandan petrol çıkarabilecek teknolojiye sahip olmaması bu tavır değişikliğinin arkasındaki en önemli nedendir. Bu şekilde Rus savaş gemilerinin Hazar'da serbest dolaşma hakkı olacak, yani denizin stratejik kontrolü yine Rusya'da olacaktır.

Hazar'ın statüsüne ilişkin tartışma aslında Rusya'nın Azerbaycan petrollerinin işletilmesine ilişkin anlaşmanın 1994 yılında imzalanmasından duyduğu rahatsızlık sonucu başlamıştır. Bu çerçevede tartışmayı başlatan ilk adım Rusya'nın 5 Ekim 1994'de BM'ye konuya ilişkin görüşlerini içeren bir nota vermesidir. Bu şekilde başlayan tartışma günümüze kadar gelmiştir²¹⁴. Nihai bir çözüm bulunamamış olmasına rağmen, Rusya'nın Kazakistan ve Azerbaycan'ın görüşlerine yaklaşması olumlu bir gelişmedir.

5.3.2. Kazakistan

Hazarın statüsü tartışmalarında en hassas ülke Kazakistan'dır. Çünkü Hazar denizinde en uzun kıyıya sahiptir ve denizin ulusal sektörlere bölünmesi durumunda en zengin rezervlere sahip olacağı tahmin edilmektedir. Eğer ortak kullanım ilkesi geçerli olursa bundan en çok zarar görecektir olan da Kazakistan'dır. Bu nedenle Rusya'nın ortak kullanım önerisini reddetmiştir. Ayrıca büyük oranda Rus azınlığının bulunması da Kazakistan'ı Rusya karşısında hassas bir duruma sokmaktadır²¹⁵. Bu hassasiyetinden dolayı Astana Hazar tartışmalarının mümkün olduğunca dışında kalmaya çalışmaktadır.

Kazakistan 1994 yılından beri Hazar'ın bir deniz olduğunu, her kıyıdaş ülkeye 12 millik kara suları verilmesi ve denizin kalan kısmının münhasır ekonomik bölge olarak kıyıdaş devletler arasında ulusal sektörlere bölünmesi gerektiğini savunmaktadır. Bununla beraber Astana, Hazar'ın biyolojik kaynakları ile su ve hava sahasının ortak kullanılmasından, sadece deniz dibinin paylaşılmasından yanadır²¹⁶. Bu noktada Kazakistan ile Azerbaycan arasında bir görüş ayrılığı söz konusudur. Bakü ulusal sektörler üzerinde tam egemenlik hakkını savunurken, Astana sadece deniz dibinin

²¹⁴ Savaş Yanar, *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yay., 2002, s.197.

²¹⁵ Gülnar Nugman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", *Avrasya Etüdleri*, Sayı: 13, İlkbahar 1998, s.87.

²¹⁶ Dosım Satpayev, "Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Dinamizmi: On Yıllık Deneyim", çev. Saule Baycaun, *Avrasya Dosyası*, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, s.118.

paylaşılması görüşünü savunmaktadır. Astana'nın bu tavrında Moskova ile fazla polemige girmek istememesinin belirleyici olduğu görülmektedir. Nitekim bu politikanın pratiğe yansması Rusya ile 1998 de imzalanan anlaşmayla olmuştur. Bu anlaşmada Astana, statü sorununu Moskova ile ciddi bir çatışmaya girmeden çözmüştür.

Rusya ve Kazakistan arasında 2000 yılında Hazar'da işbirliği konusunda bir deklarasyon imzalanmıştır. Buna göre, Rusya ile Kazakistan Hazar'ın statüsünü belirlenmesinde ortay hat prensibini benimsemişler, deniz dibinin ulusal sektörlere bölünürken su yüzeyinin ortak kullanıma açılmasını kabul etmişlerdir. Kazakistan ayrıca bu anlaşmanın bir benzerini 2001 de Azerbaycan ile imzalamıştır. Böylece Hazar'ın kuzeyinde Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan arasında anlaşma sağlanmıştır²¹⁷.

5.3.3. Türkmenistan

Diğer dört kıyıdaş ülkenin aksine, Türkmenistan'ın Hazar ile ilgili tutumu daha belirsiz ve esnek olmuştur. Rusya ve İran'ın baskıları nedeniyle 1997'ye kadar bu ülkelerin iddialarına yakın bir görüş benimsemiş ve 45 millik münhasır yetki alanı dışında ortak kullanıma açık bir alan tesis edilmesi gerektiğini savunmuştur. Daha sonra bu görüşünü değiştiren Türkmenistan, idari paylaşımın ortay hat esasına göre yapılması, ayrıca kıyıdaş ülkelerin kendi sektörlerinde münhasır egemenlik hakkına sahip olması gerektiği görüşünü savunmaya başlamıştır. Fakat son zamanlarda Aşkabat'ın tekrar tutum değiştirdiği gözlenmektedir²¹⁸. Son duruma göre, her kıyıdaş ülkenin 12 millik ulusal karasularının ve 35 millik münhasır ekonomik bölgesinin olması ve geri kalan bölgenin ise ortak kullanıma tahsis edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca Türkmenistan ikili anlaşmalara karşı çıkararak sorunun ancak beş kıyıdaş devletin katılımı ve konsensüsü ile çözülebileceğini belirtmektedir. Türkmenistan bu konuda İran ile beraber hareket ederek, ikili anlaşmaları tanımadığını, ortak bir çözüme varılıncaya kadar ikili anlaşmalara dayanarak petrol çıkarılması faaliyetlerinde bulunulmaması gerektiğini savunmaktadır²¹⁹. Aşkabat'ın ikili anlaşmalara tepki

²¹⁷ Sinan Oğan, "Demografinin Gölgesi Altında...", a.g.m., ss.154-155.

²¹⁸ Çolakoğlu, a.g.m.

²¹⁹ Oğan, "Hazar'da Tehlikeli Oyunlar...", a.g.m., ss.161-162.

göstermesinin en önemli nedeni, Azerbaycan ile arasındaki tartışmalı petrol alanları sorunu çözümlenmeden petrol çıkarılmasına engel olma isteğidir.

Türkmenistan ile Azerbaycan arasında Azeri ve Çırac petro alanlarının mülkiyeti konusunda bir ihtilaf söz konusudur. Her iki devlet de bu iki petrol alanının kendi sektörlerinde bulunduğunu iddia etmektedir. Fakat bu iki alan 45 millik kıyı şeridinden uzakta olduğu için, Türkmenistan'ın bu konuda hak iddia ederek fiilen Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesi görüşüne yaklaştığı söylenebilir. Devlet Başkanı Niyazov 1997 yılında bu iki alana Azerilerce verilen isimleri değiştirdiklerini açıklamıştır²²⁰. Bu konuda henüz bir anlaşmaya varılamamıştır.

5.3.4. Azerbaycan

Dünyanın en eski petrol üreten ülkelerinden birisi olan Azerbaycan'ın petrol rezervleri 40 milyar varil olarak hesaplanmaktadır. Bakü 1994'de 11 uluslararası şirket ile 7.4 milyar dolarlık petrol anlaşması imzalamış, fakat statü sorunu bu anlaşmanın uygulanmasının önüne engel olarak çıkmıştır. Azerbaycan bu çerçevede Rusya'nın 45 millik kıyı şeridinin ötesindeki kaynaklarının ortak kullanımı önerisini reddetmiştir. Çünkü sahip olduğu petrol rezervleri ortak kullanıma tahsis edilecek alanda bulunmaktadır. Ayrıca Bakü, 1921 ve 1940 Antlaşmalarının geçerliliğini, birlik cumhuriyetlerinin söz hakkı olmadan Moskova tarafından imzalanmış olduğu gerekçesiyle reddetmektedir²²¹.

Azerbaycan, ilk başlarda Hazar'ın bir uluslararası göl olduğu, kıyıdaş devletler arasında ulusal sektörlere bölünmesini ve her devletin sahip olduğu sektörde tam egemenlik hakkına sahip olması gerektiğini savunmaktaydı. Bu şekilde bir paylaşım olması durumunda bundan en karlı çıkacak ülkelere biri Azerbaycan olacaktı. Fakat Rusya ve İran'ın 1994'den itibaren ortak kullanım tezini ileri sürmelerinden sonra Bakü tavrı değiştirmiştir. Bu yeni politikada da Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesini savunmakla birlikte, bu sefer Hazar'ın bir deniz olduğunu ve 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi hükümlerinin uygulanmasını gerektiğini savunmaya başlamıştır²²².

²²⁰ Çolakoğlu, a.g.m.; Oğan, "Hazar'da Tehlikeli Oyunlar...", a.g.m., s.163.

²²¹ Nugman, a.g.m., ss.84-85.

²²² Gökay, a.g.m., p.57.

Hazar'ın statüsü konusunda en büyük çatışma Rusya ile Azerbaycan arasında yaşanmış olmasına rağmen, 1998'de Rusya ve Azerbaycan arasında daha önce sayılan nedenlerle Hazar'ın deniz dibinin ulusal sektörlere bölünmesi, deniz yüzeninin ise ortak kullanımda kalmasına ilişkin anlaşmanın imzalanmasından sonra kısmi bir mutabakata varılmıştır. Bu şekilde Bakü'nün kendi ulusal sektöründe petrol çıkarabilmesinin önünde bir engel kalmamıştır.

5.3.5. İran

“Rusya gibi İran da Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesine karşı çıkmaktadır. İran, Hazar'ın bir göl olduğunu ve beş kıyıdaş devlet tarafından ortaklaşa kullanılması gerektiğini söylemekte ve üçüncü devletlerin Hazar'dan yararlanmasına karşı çıkmaktadır. Kazakistan ve Azerbaycan'ın Hazar kaynaklarını tek taraflı olarak işletmesini de eleştirmektedir. İran'a göre, 1940 Antlaşması 10 millik kıyı şeridi dışında ortak kullanım ilkesini benimsemiştir. Tahran, ortak kullanıma ilişkin olarak Hazar'ın 12 sektöre bölünmesini önermektedir”²²³.

İran'ın Hazar'a ilişkin politikası tamamen pragmatiktir. Zaten önemli miktarda petrol ve doğalgaz rezervine sahip olan İran, Hazar rezervleri üzerinde bölgesel dengelerin korunması açısından hak iddia etmektedir. İran bir bölgesel güç olmayı amaçlamaktadır ve Hazar havzasında etkili olmak istemektedir. Bu nedenle bölgede güç dengesinin aleyhinde değişmesinden endişe eden İran, Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın Hazar enerji kaynakları sayesinde güçlenerek bölgede sivrilmesinden endişe duymaktadır.

İran'ın Hazar'a ilişkin politikasının ikinci önemli nedeni ise, bölgede Amerikan etkisinin giderek artmasıdır. 1994'de imzalanan petrol anlaşmasıyla ABD bölge ekonomik kaynakları üzerinde söz sahibi olmuş, aynı zamanda İran'ı bu anlaşmadan dışlamıştır. Washington aynı zamanda Tahran'ın içinde olduğu hiçbir boru hattı projesine olumlu bakmamaktadır. Bu şekilde gittikçe artan Amerikan etkisiyle İran bir siyasal izolasyonla karşı karşıya kalmaktadır²²⁴. Bu nedenle İran kendisi aleyhinde seyreden gelişmelere engel olmak için statü sorununu bir araç olarak kullanmakta ve

²²³ Çolakoğlu, a.g.m.

²²⁴ Gökay, a.g.m., p.82.

Rusya ile işbirliğine giderek artan Amerikan etkisini dengelemek istemektedir. Fakat Rusya'nın Kazakistan ve Azerbaycan ile bir mutabakata varması Tahran ile Moskova'nın yollarını ayırmaktadır.

5.4. Sorunun Çözümüne İlişkin Bir Değerlendirme

Sorunun ciddi anlamda ilk ortaya çıktığı 1993 yılından bugüne kadar yaşananlar Hazar'ın nihai statüsünün tespiti konusunda müşterek bir çözüme ulaşılmamasının zor olduğunu göstermektedir. Çözüme yardımcı olabilecek nitelikte hukuki argümanlar mevcut değildir. Geçmişte yapılan antlaşmalar konuya ilişkin net düzenlemeler içermemekteydi. O halde statü tespitinde geçmiş uygulamalar elimizde olan en önemli veridir. Teamüllerin uluslararası hukukun asli kaynaklarından biri olduğu göz önüne alındığında, bu şekilde varılacak bir çözümün hukuki niteliğinden şüphe duyulmamalıdır. Hazar'ın kullanımı konusunda son uygulama denizin ulusal sektörlere bölünmesi olduğuna göre, teamül hukuku gereği Hazar'ın kıyıdaş devletler arasında ulusal sektörlere bölünmesi en adil çözüm olacaktır.

6. BİR İSTİKRARSIZLIK FAKTÖRÜ OLARAK AFGANİSTAN

6.1. Soğuk Savaş Sonrası Afganistan'da İç Gelişmeler

Afganistan'ın bir türlü istikrara kavuşamamasının ve bir ulus-devlet yapısı içerisinde bütünlük oluşturmamasının en önemli nedeni, çok sayıda etnik grubun bulunması ve bunların etnik bilinçlerinin çok güçlü olması nedeniyle ülkenin parçalı bir iç yapıya sahip olmasıdır. Bir yandan tarihi Peştun hakimiyetine karşı özellikle ülkenin kuzeyinde yerleşmiş olan Özbekler, Tacikler ve Türkmenler ile İran sınırına yakın bölgelerde yaşayan Şiilerin bir rahatsızlığı söz konusu iken, diğer taraftan etnik farklılıkların dışında mezhep, kabile ve bölge temelli ayrılıklar da merkezi bir otoritenin oluşmasına engel teşkil etmekte ve istikrarı bozmaktadır²²⁵.

Toprak meselelerinden dolayı bağımsız bir devlet oluşundan beri Pakistan ile ilişkileri gergin olan Afganistan'ın SSCB ile yakınlaşması ve Moskova'nın Kabil'i

²²⁵ Bu konuda bilgi için Bkz: Mehmet Atay, "Avrasya'nın Balkanlar'ı Afganistan'da İç Çatışma Dinamikleri", *Avrasya Dosyası*, Afganistan ve Pakistan Özel, Cilt: 4, Sayı: 3-4, Sonbahar-Kış 1998-99, ss.14-15.

desteklemesine karşılık olarak ABD'nin İslamabad'ı desteklemeyi tercih etmesi ve Afgan hükümetinin yardım taleplerini reddetmesi Afganistan'ı Moskova'ya itmiş ve bu durum 1979'da on yıl sürecek Rus işgaliyle sonuçlanmıştır²²⁶. Necibullah hükümetinin 1992'de devrilmesinden kısa bir süre sonra, on yıllık işgal döneminde SSCB'ye ve Sovyet işgalinden sonra 1992 yılına kadar Moskova güdümündeki uydu hükümete karşı savaşmış olan mücahit gruplar arasında Sovyet karşıtlığı dışında hiçbir konuda görüş birliği olmadığı gerçeği su yüzüne çıkmıştır. Uydu rejiminin devrilmesinin ardından, Cemaat-i İslami lideri Burhaneddin Rabbani'nin başkanlığında ve Hizb-i İslami lideri Gülbettin Hikmetyar'ın Başbakanlığında tüm mücahit grupların temsil edildiği bir hükümet kurulmuş, fakat kurulduktan kısa bir süre sonra koalisyon ortakları arasında, özellikle de Rabbani ile Hikmetyar arasında derin görüş ayrılıkları belirmiş, tartışmalar zamanla çatışmaya dönüşmüştür²²⁷. Yeni yönetimin oluşturulmasından kısa bir süre sonra Rabbani ile Hikmetyar arasındaki anlaşmazlık tırmanmış ve Hikmetyar, Rabbani yönetimini tanımadığını belirterek hükümete karşı saldırı başlatmıştır. Böylece Taliban'ın iktidarı ele geçirmesine kadar sürecek olan iç savaş başlamıştır²²⁸.

Taliban hareketi, iç savaş nedeniyle Pakistan'ın batı bölgelerine giderek medreselerde eğitim gören İslami din adamları ve öğrenciler tarafından 1993'te kurulmuştur. Çoğunlukla Peştunlardan oluşan Talibanlar, Sünni İslam'ın aşırı bir kolunu benimsemektedirler. Rabbani yönetimini devam eden iç savaşın ve kargaşa ortamının sorumlusu olarak gören Taliban, iç savaş ortamından sıyrılarak ülkedeki kontrolünü giderek genişletmiş ve Eylül 1996'da Kabil'i ele geçirmiştir²²⁹. Taliban iç savaş ve kargaşa ortamını sona erdirdiği için yönetime geldiği ilk zamanlarda özellikle Peştunlar tarafından memnuniyetle karşılanmış, fakat sonradan iç savaşın sorumlusu olarak gördüğü gruplara (Taciklerin ağırlıkta bulunduğu bu gruplar daha sonra Kuzey İttifakı olarak örgütlenecektir) karşı sert politikalar izleyerek ülkeyi Peştunlar ve Peştun

²²⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz: Süleyman Gündüz, "Taliban, Ladin ve Amerikan Kışkacında Afganistan", **Afganistan, Taliban ve Ladin**, İstanbul: Birey Yay., 2001, ss.22-23.

²²⁷ İrfan Kaya Ülger, "Taliban: Afganistan'da "Pax American"nın İslamcı Militanı", **Avrasya Dosyası**, Afganistan ve Pakistan Özel, Cilt: 4, Sayı: 3-4, Sonbahar-Kış 1998-99, ss.100-101.

²²⁸ Esedullah Oğuz, **Hedef Ülke Afganistan**, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2001, ss.288-289.

²²⁹ Kenneth Katzman, "Afghanistan: Current Issue and US Policy", Washington: Congressional Research Service Report RL 30588, April 1, 2003, pp.3-4.

olmayanlar şeklinde bir kutuplaşmaya götürmüştür²³⁰. Yönetimi ele geçirmesinde Pakistan ve ABD'den aldığı desteğin büyük etkisi olan Taliban, ülkede istikrarı sağlayamaması, radikal politikalar uygulaması ve bu politikalarıyla komşu ülkeler için de tehdit kaynağı olması gibi nedenlerle zamanla Washington'un desteğini kaybetmiştir. Taliban'ın uyguladığı iç politikayla ülke içinde bir kutuplaşmaya yol açması diğer güç merkezlerini Kuzey İttifakı adı altında ortak hareket etmeye yöneltmiş²³¹, bu nedenle Taliban rejiminin başkent Kabil dışındaki bölgelerde kontrolü daha gevşek olmuş ve aşiretler kendi bölgelerinde söz sahibi olmaya devam etmişlerdir.

11 Eylül 2001 saldırıları ise Taliban rejimi için sonun başlangıcı olmuştur. Washington yönetiminin saldırılardan sorumlu tuttuğu El-Kaide'nin Afganistan'da bulunan lideri Usame bin Ladin'in iadesini istemesi ve ABD'nin tüm ısrarlarına rağmen Taliban'ın Ladin'i teslim etmemesiyle başlayan kriz, Kabil yönetimini bir anda terörizmin savunucusu konumuna getirmiş ve 7 Ekim 2001'de ABD'nin Afganistan'a müdahalesiyle sonuçlanmıştır. Washington'un savaş sırasında işbirliği yaptığı Kuzey İttifakı'nın 12 Kasım'da Kabil'e girmesi²³² ve Taliban yönetiminin düşmesi ile Afganistan halkının geleceği bir anda değişmiş oluyordu. Demokrasi kültürüne sahip olmayan, üniter bir yapı arz etmeyen, etnik bilincin ve aşiret kimliğinin ön planda olduğu ve dinin etkisinin çok güçlü olduğu bir ülkeye ABD eliyle istikrar kazandırılmaya çalışılması, doğal olarak bazı sorunlar getirmiştir.

Taliban'ın düşürülmesinin hemen ardından Afganistan'da istikrar arayışları başlamış, BM Güvenlik Konseyi'nin bu yöndeki kararından sonra, 5 Aralık 2001'de Bonn'da toplanan konferansın sonunda imzalanan anlaşma ile Hamit Karzai başkanlığında bir geçici hükümet oluşturulmuştur²³³. Altı ay süreyle faaliyette bulunan bu geçici hükümetin ardından, yine Karzai liderliğinde ülkeyi 2004 yılındaki seçimlere hazırlayacak olan bir Kurucu Hükümet oluşturulmuş, bu süre içinde her şey önceden planlandığı gibi gitmiş, seçimler yapılmış ve Hamit Karzai halk tarafından Devlet Başkanı seçilmiştir. Karzai yönetiminin karşısında, bazı aşiretlerin ve etnik güç

²³⁰ Richard P. Cronin, "Afghanistan: Challenges and Options for Reconstructing a Stable and Moderate States", Washington: Congressional Research Service Report RL 31389, April 24, 2002, p.16.

²³¹ Katzman, a.g.m., p.4.

²³² Katzman, a.g.m., p.6.

²³³ Katzman, a.g.m., pp.8-9.

unsurlarının birbiriyle çatışan güç arzuları, siyasal gücün hakim grup Peştunlardan Taciklere ve diğer azınlıklara doğru kayması, Kabil yönetiminin ülkenin diğer bölgelerinde kontrolü sağlamakta zorlanması, ekonomik kaos, uyuşturucu ticaretinin artması ve bunu kontrol etmek isteyen gruplar arasındaki mücadeleler, siyasallaşmış İslami akımların yeniden canlanması ihtimali gibi çözüm bekleyen birçok sorun vardır²³⁴. Güvenlik Kabil'in karşısındaki en önemli sorundur ve ulusal ordu oluşturulana kadar güvenliği Bonn Anlaşması'na göre oluşturulan Uluslararası Güvenlik Destek Gücü (ISAF) sağlamaktadır. Afgan güvenlik güçleri ile beraber hareket eden ISAF önce BM'ye bağlı olarak oluşturulmuş, daha sonra NATO'nun denetimine girmiştir²³⁵. Gerek Taliban ve El-Kaide güçlerinin gerçekleştirdiği saldırılar, gerekse de diğer aşiret gruplarının merkezi yönetime karşı saldırıları ve kendi aralarındaki çatışmalar, Afganistan'da istikrarın sağlanmasının ve ülkenin yeniden yapılandırılmasının önündeki en önemli engeldir. Taliban'ın düşmesi ve Karzai yönetiminin işbaşına gelmesinden bu yana uzun zaman geçmiş olmasına rağmen, iç güvenlik halen tamamiyle sağlanamamıştır ve merkezi yönetimin başarısını engellemeye yönelik saldırılar devam etmektedir.

6.2. Afganistan'daki İstikrarsızlıkların Orta Asya'ya Etkileri

Afganistan sadece üç Orta Asya cumhuriyeti (Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan) ile ortak sınırı paylaşmamakta, aynı zamanda ülkenin kuzeyinde yaşayan halkın büyük çoğunluğu Orta Asyalı etnik gruplardan oluşmaktadır. Afganistan ile Orta Asya arasındaki sınırlar 19. yüzyılın sonlarında İngiliz ve Rus otoritelerince çizilmiş, bu sırada aynı etnik gruba mensup insanlar sınırlarla bölünmüştür. Afganistan'da 4 milyon Tacik, 1.7 milyon Özbek, yarım milyon Türkmen yaşamaktadır ve bunların toplamı ülke nüfusunun beşte birini oluşturmaktadır. Aynı devletler arasında bölünmeleri sınırın iki tarafı arasındaki bağı koparamamış, geleneksel aile bağları ve sınır ticareti yıllar boyu devam etmiştir²³⁶.

²³⁴ Z. Kabulov, "Afghanistan: The Difficult Road to Recovery", **International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy and International Relations**, Vol: 49, No: 4, 2003, pp.80-81.

²³⁵ Katzman, a.g.m., p.11.

²³⁶ K. Warikoo, "Cockpit of Central Asia: Afghanistan Factor in Tajikistan's Crisis", **Central Asia. Emerging New Order**, Chirag Delhi: Has-Anand Publications, 1996, pp.193-194.

Afganistan'da tarihi süreç içerisinde genellikle Peştun egemenliğinde olan merkezi yönetimin otoritesi Orta Asyalı etnik grupların yaşadığı bölgelerde yüzeysel kamıştır. Aralarındaki kabile farklılıklarına ve Peştunların çoğunlukta olduğu bir ülkede yaşamalarına rağmen, Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Orta Asyalı nüfusun grup kimliği yok olmamış, aksine bir bilinçlenme yaşanmıştır. Bu durum Sovyet işgali sonrası iç savaş dönemine de yansımış ve General Abdül Raşit Dostum ve Ahmet Şah Mesud önderliğindeki Özbek ve Tacik grupların siyasal süreçte iddiada bulunmalarıyla somut bir niteliğe bürünmüştür²³⁷.

İran, Pakistan ve Türkiye tarafından ekonomik, ticari, finansal ve teknolojik konularda işbirliği amacıyla kurulmuş olan ECO'ya SSCB'nin dağılmasından sonra Orta Asya cumhuriyetleri ve Afganistan da üye olmuş, bu örgüt Orta Asya cumhuriyetleri ile Afganistan arasında ekonomik konularda bir işbirliği kanalı oluşturmuştur²³⁸. Bağımsızlık sonrasında özellikle Tacikistan ile Afganistan arasında çok yönlü ilişkiler gelişmiş, teknik, akademik, eğitim ve kültürel konularda işbirliğine yönelik anlaşmalar imzalanmıştır²³⁹. Afganistan ile sınırdaş bir diğer Orta Asya ülkesi olan Türkmenistan da Kabil ile iyi ilişkiler geliştirmiş, Taliban rejimi ile işbirliği konusunda diğer bölge ülkelerinden daha istekli olmuştur. Türkmenistan'ın asıl amacı, sahip olduğu doğalgazın dünya pazarlarına ulaştırılmasında coğrafi kolaylıkları ve ucuz maliyeti nedeniyle en uygun güzergah olan Afganistan üzerinden geçen Pakistan yolunun kullanılmasıydı²⁴⁰. Yakın ilişkiler o kadar büyük boyutlara ulaşmıştır ki, güvenilir haber kaynaklarından üst düzey Türkmen yetkililerinin Afgan uyuşturucu ticaretine karıştığı, Amerikan operasyonundan sonra bazı Taliban militanlarının Türkmenistan'a sığındığı yönünde haberler gelmiştir²⁴¹.

Orta Asya cumhuriyetlerine yönelen en büyük dış tehditlerden biri de Afganistan'da yaşanan iç savaşın olumsuz etkileriydi. Büyük oranda Orta Asyalı nüfusun yaşaması Afganistan ile Orta Asya'yı birbirine bağladığı için, Afganistan'da yaşanan

²³⁷ Warikoo, a.g.m., p.194.

²³⁸ Rasul Bakhsh Rais, "Afghanistan and the Regional Powers", *Asian Survey*, Vol: XXXIII, No: 9, September 1993, p.921.

²³⁹ Warikoo, a.g.m., p.194.

²⁴⁰ Murad Esenov, "Turkmenistan and Central Asian Regional Security", <http://www.cac.org/dataeng/oxford.shtml>, 5 Ekim 2003.

²⁴¹ Hill, a.g.m., p.9.

istikrarsızlıkların bu ülke ile sınırdış olan üç Orta Asya cumhuriyetine sıçraması ihtimali sadece bu ülkeleri bir tehdit algılaması içine sokmamış, bölgenin etnik kompozisyonu yaşanan sorunların bölgenin tümünü olumsuz etkilemesine neden olabileceği için diğer Orta Asya cumhuriyetlerini de endişelendirmiştir²⁴². Ayrıca kabile bağlarının çok güçlü olduğu ve tarih boyunca bir ulus-devlet olmayı başaramamış olan Afganistan'ın iç savaşın sonunda parçalanması ihtimali az da olsa söz konusuydu ve böyle bir ihtimalin gerçekleşmesi bölgeyi büyük bir çatışma ortamına sokacaktı. Bu nedenle Orta Asya cumhuriyetleri Afganistan'ın toprak bütünlüğünün korunmasını zaruri görerek işbirliğine gitmişlerdir²⁴³.

Bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan Orta Asya cumhuriyetlerinde yeni bir kimlik oluşumu süreci söz konusu olduğu için, komşu Afganistan'daki İslami hareketlenmeden büyük endişe duyulmuştur. Orta Asya halkının kültüründe var olan İslam inancında bir uyanış söz konusu olmuş, halkın siyasal katılım ve özgürlük yönündeki talepleri gittikçe artmış ve muhalefet hareketleri dini değerlere atıfta bulunmuştur. Ayrıca Tacikistan'da İslami muhalefetin iktidara gelmesinden endişe edilmiş ve bazı İslami partiler kapatılmıştır. Bu ortamda, statükoyu korumak isteyen liderler sınırlar ötesinden, özellikle de Afganistan'dan gelebilecek dini etkilerden korkmuştur²⁴⁴. Bunun yanında, Afganistan dine atıfta bulunan terör hareketlerinin barındığı ve eğitim aldığı bir merkez niteliğinde olmuş ve Taliban yönetimi ÖİH'ye destek vermiştir. Bu nedenle Afganistan, Orta Asya için sürekli olarak sorun üreten bir kaynak durumundadır.

1992 yılında başa gelen Rabbani yönetimi Orta Asya cumhuriyetlerine yönelik bir tehdit oluşturmayacaklarına ve muhalefet hareketlerine destek vermeyeceklerine dair teminat vermişse de, liderlerin buna inanması mümkün değildi. Bu sırada Tacikistan'da başlayan iç savaş Afganistan'ın kuzeydoğusunda bir hareketlenmeye neden olmuştu. Karışıklıklar sırasında 70.000 Tacik sınırları geçerek Afganistan'a akın etmişti ve Afgan yönetimi mülteci sorunundan rahatsızlık duymuştu. Tacikistan'daki çatışmalar etnik, kabilesel ve dini nitelik taşıyordu ve sınırlar ötesine yayılma tehlikesi arz ediyordu.

²⁴² Hooman Peimani, **Regional Security of Central Asia: The Competition of Iran, Turkey and Russia**, London: Praeger Publishers, 1998, p.67.

²⁴³ Andrea Ellner, "Whither Transition-Development and Security in the Former Soviet Central Asia", **Journal of International Development**, Vol: 9, No: 4, 1997, pp.553-554.

²⁴⁴ Rais, a.g.m., p.920.

Aynı şekilde Afganistan'daki kargaşa ortamı da Tacik iç savaşına olumsuz etkide bulunuyordu. Afgan Taciklerinden Ahmet Şah Mesud Tacikistan'daki muhalefet güçlerine silah ve cephane yardımı yapmakla suçlanmıştı²⁴⁵. Orta Asyalı liderler Tacik iç savaşı ile Afganistan arasında bağlantı kurmuşlar ve Tacik iç savaşının bu boyutlara ulaşmasında Afganistan'dan gelen olumsuz etkilerin büyük rolü olduğunu öne sürmüşlerdir. Özellikle Özbekistan lideri Kerimov kendi ülkesinde İslami bir hareketlenmeden endişe ettiği için, Tacikistan ve Afganistan'dan büyük tehdit algılamış, bu nedenle Tacik iç savaşına Rusya ile beraber müdahalede bulunmuştur²⁴⁶.

Afganistan'da yaşanan iç savaş Özbekistan tarafından yakından takip edilmiş ve Kerimov yönetimini endişeye sevk etmiştir. Özellikle sınırlarına dayanacak mülteci akımından ve Afganistan'da İslami yönü güçlü bir yönetimin kurulması halinde bunun yaratacağı olumsuz sonuçlardan endişe eden Özbekistan'ın Afganistan'daki müttefiki ise Özbek asıllı General Raşit Dostum idi. Özbekistan Dostum'u yayılmacı amaçlardan ziyade, pragmatik bir hedefle, Afgan sınırını güvence altına alma hedefiyle desteklemekteydi. Tacik iç savaşı sırasında başta Rabbani ve Mesud olmak üzere Afgan mücahit grupların hükümete karşı İslamcı muhalefeti desteklemesi Özbek yönetimini endişeye sevk etmiş ve gelişmeleri önceden önleme çabasına yöneltmişti. Kerimov, Dostum kanalıyla Afganistan'daki gelişmelere yön vererek olumsuz etkilerden en az kayıpla kurtulmaya çalışıyordu²⁴⁷. Özbek General Dostum ise Afganistan'daki karışıklıklara son vermenin tek yolunun özerk devletlerden oluşan bir konfederasyon kurulması olduğunu savunmakta, Afganistan'ın kuzeyindeki Özbek halkı için ayrı bir devlet kurulmasını istemekte, kurulacak bu laik devletin batıda İran'dan ve güneyde Peştun bölgesinden gelecek olan İslami fundamentalizme karşı Orta Asya için tampon görevi göreceğini ifade etmekteydi. Dostum bu yöndeki taleplerini Özbekistan'a iletmış ve bu ülkeden destek istemiştir²⁴⁸. Özbekistan yönetimi Dostum'a destek vermekle beraber, Afganistan'ın toprak bütünlüğünün korunmasını bu ülkeye yönelik politikasının temeli yapmıştı.

²⁴⁵ Rais, a.g.m., pp.920-921.

²⁴⁶ Hexamer, a.g.m., pp.211-212.

²⁴⁷ Ülger, a.g.m., ss.101-103.

²⁴⁸ Mutahir Ahmed, "Radikal İslam ve Orta Asya", *Avrasya Etüdleri*, Cilt: 1, Sayı: 3, Sonbahar 1994, s.59.

Orta Asya cumhuriyetleri, Afganistan'da bulunan gruplar arasındaki sorunlara da büyük önem atfetmekteydi. O döneme kadar Afganistan'ın iç işlerine karışmak için etnik faktörü kullanmamışlardı ve Afganistan'da yaşayan Tacik, Özbek ve Türkmen nüfustan da Orta Asya'daki etnik devletlerine bağlanma yönünde bir talep gelmemişti. Fakat Orta Asyalı liderler, iç savaş sonucunda Peştunların tekrar iktidarı ele geçirmesi ve etnik bölgelerin otonomi taleplerini reddetmesi durumunda Afganistan'da yaşayan soydaşlarının sınırların diğer yakasındaki etnik devletlerine yönelmelerinden endişe ediyorlardı. Bu nedenle Afganistan'ın toprak bütünlüğünün korunması ve iç istikrara kavuşması bütün Orta Asya cumhuriyetleri için öncelikli amaç olmuştur²⁴⁹.

Taliban Afganistan'da iktidarı ele geçirdiğinde, özellikle Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'daki yönetici elit Orta Asya'daki radikal İslami hareketlerin Afganistan'ı üs olarak kullanacağı endişesine kapılmışlardır²⁵⁰. Taliban tehdidi Orta Asya cumhuriyetlerini ortak bir noktada, güvenlik konusunda birleştirmişti. Bu konuda ortak işbirliğine gidilebilmesi için liderler arasında birçok zirve yapılmıştır. Bu toplantılar, Taliban'dan gelebilecek tehditlere ve radikal İslami hareketlere karşı dış desteğe ihtiyaç duymadan, birlikte hareket ederek çözüm bulabilme yönünde çabalardı. Yani güvenlik konusunda işbirliği yapılması ve Afganistan'daki istikrarsızlıkların ülkelerine sıçramasına engel olunması amaçlanıyordu. Bu toplantılar sırasında Kazakistan lideri Nursultan Nazarbayev, Rusya'ya karşı hassasiyetinden dolayı, Moskova'nın öncülüğünde NATO benzeri bir güvenlik teşkilatı oluşturulmasını önermişse de, bu fikir başta İslam Kerimov olmak üzere tüm liderler tarafından reddedilmiştir. Sonuç itibarıyla, devletlerin kapasitelerinin sınırlılığı nedeniyle, yapılan bu görüşmelerde alınan kararlar uygulamaya geçirilememiştir²⁵¹.

11 Eylül saldırılarından sonra ise, ABD'nin Afganistan'a düzenlediği operasyon Orta Asya cumhuriyetleri için güvenlik sorununa bir çözüm olarak görülmüştür. Amerikan operasyonu sonucunda Taliban rejiminin devrilmesiyle, Afganistan'ın istikrara kavuşması, Taliban'ın radikal İslami hareketlere ve terör örgütlerine verdiği desteğin ortadan kalkması, uyuşturucu ticaretinin azalması ve bölgenin daha güvenli bir

²⁴⁹ Rais, a.g.m., p.921.

²⁵⁰ Katzman, a.g.m., p.16.

²⁵¹ Karasar, National Identity and Regional Integration..., a.g.e., pp.272-282.

hale gelmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle Amerikan operasyonu Orta Asya cumhuriyetleri tarafından memnuniyetle karşılanmış ve destek bulmuştur. Şu aşamada sayılan beklentilerin hepsi elde edilememiş, fakat 11 Eylül sonrası dönem Orta Asya cumhuriyetleri için eskisinden daha güvenli bir ortam sunmuştur.

6.3. Afganistan'dan Orta Asya'ya Yönelen Uyuşturucu Tehdidi

Dünya uyuşturucu arzının %80'ini sağlayan Afganistan'ın bu duruma gelmesinin kökenleri Sovyet işgali döneminde yatmaktadır. İşgale karşı bütün Afganistan halkı umulmadık bir direniş başlatmış, ancak ülkenin zayıf ekonomik durumu nedeniyle halk savaş gereksinimlerini karşılamak amacıyla uyuşturucu üretimi yoluna yönelmişti. SSCB'nin çekilmesinden sonra ise ülke ekonomisi tamamen harap olmuş durumdaydı. Afganistan'ın yeniden toparlanabilmesi için uluslararası toplumdan yeterli destek bulunamayınca karlı bir yöntem olan uyuşturucu ticaretine devam edilmiştir. Taliban'ın yönetimi ele geçirmesinden kısa bir süre sonra uygulanmaya başlanan ekonomik ambargo ve uluslararası yalıtılmışlık da uyuşturucu sektörünün varlığını devam ettirmesine yardımcı olmuştur²⁵².

Afganistan ve Orta Asya'da faaliyet gösteren organize suç örgütleri de uyuşturucu kaçakçılığına müdahil olmuşlardır. Bu örgütler faaliyetlerinin bir bölümünü uyuşturucu kaçakçılığından elde ettikleri gelirlerle finanse etmekte, gerçekleştirdikleri eylemlerle istikrarı bozarak ve kargaşa oluşturarak kaçakçılık için uygun ortam yaratmayı amaçlamaktadır²⁵³. Bunlardan Ladin'in El-Kaide örgütü uyuşturucu ticaretinde Taliban yönetimi ile işbirliği yapmakta ve bu şekilde önemli gelir elde etmekteydi. ÖİH ise uyuşturucu ticaretinde özellikle Kırgızistan üzerinde etkili olmakta, bu ülkeye giren uyuşturucunun %70'ini kontrol etmektedir. Nitekim ÖİH'nin 1999 yılında Kırgızistan'da gerçekleştirdiği eylemde, Kırgız hükümetinin uyuşturucuyla mücadelede elde ettiği önemli başarılar nedeniyle, saldırı gerçekleştirerek eylemden sonra oluşan

²⁵² Tamara Makarenko, "Crime, Terror and the Central Asian Drug Trade", <http://www.fas.harvard.edu/~asiactr/haq/200203/0203a004.htm>, 10 Ocak 2004.

²⁵³ Martha Brill Olcott ve Natalia Udalova, "Drug Trafficking on the Great Silk Road: The Security Environment in Central Asia", Carnegie Endowment, Russia and Eurasia Program, Working Paper, No: 11, March 2000, p.11.

kargaşa ortamından yararlanma amacı da önemli rol oynamıştır²⁵⁴. Böylece Taliban rejimi-Afganistan halkı-organize suç örgütleri (El-Kaide, ÖİH gibi)-Orta Asya cumhuriyetlerindeki devlet görevlileri-Orta Asya halkından oluşan bir yasadışı ticaret zinciri ortaya çıkmaktadır.

Taliban yönetimi 27 Temmuz 2000 tarihinde Afganistan'da uyuşturucu üretimini yasaklamış, böylece üretimde düşüşler yaşanmıştır. Fakat uyuşturucu ticaretinin önüne ciddi engellemeler koyulmamış ve kararın uygulanabilmesi için güçlü adımlar atılmamıştır²⁵⁵. Bu nedenle uyuşturucu üretime ve ticaretine konulan yasak çok fazla etkili olmamış, geçici bir üretim düşüşüne neden olsa da daha sonraki dönemlerde üretimde büyük artış yaşanmıştır.

Orta Asya dünyanın en büyük uyuşturucu üretim merkezlerinin (Afganistan, Çin) ortasında bulunan konumu ile, bu merkezler ile Avrupa piyasaları arasında bir köprü işlevi görmektedir²⁵⁶. Afganistan'dan gelen uyuşturucunun büyük bir bölümü Tacikistan'ın Badakşan bölgesine girmekte, buradan Kırgızistan'ın Oş bölgesinden geçerek Bişkek'e, Özbekistan'da Andican'a ve Taşkent'e ve Kazakistan'da Alma-Ata'ya gitmektedir. Bu şekilde Orta Asya'ya giren uyuşturucunun bir kısmı bölge içinde dağıtılıp tüketilirken, bir kısmı da buradan Rusya'ya ve Avrupa ülkelerine sevk edilmektedir²⁵⁷.

Orta Asya'nın yeterli kontrolden yoksun olan geçirgen sınırları uyuşturucu ve diğer yasa dışı madde kaçakçılığı için uygun imkan yaratmaktadır. Ulusal gümrük noktalarının kurulduğu 1993-1994 yıllarına kadar sınırların oldukça savunmasız bir durumda olması, ayrıca BDT Gümrük Birliği kapsamında üye ülkeler arasında vize rejimine kolaylıklar getirilmesi, uluslararası uyuşturucu tacirlerinin bu süre içinde bölgeye yerleşmesi ve taşıma ağı kurması için yeterli olmuştur²⁵⁸. Ayrıca Orta Asya cumhuriyetlerinde yaşanan siyasal istikrarsızlık, olumsuz ekonomik durum ve büyük oranda işsizlik, halkın uyuşturucu ticaretine katılmasına neden olmaktadır.

²⁵⁴ Cornell ve Spector, a.g.m., p.197.

²⁵⁵ Raphael F. Perl, "Taliban and Drug Trade", Washington: Congressional Research Service Report RS 21041, October 5, 2001, p.2.

²⁵⁶ "Central Asia as a Transit Region for Drugs", <http://news.somoni.com/bycat.php?viewCat=4&id=853>, 17 Kasım 2004.

²⁵⁷ Olcott ve Udalova, a.g.m., p.12.

²⁵⁸ Olcott ve Udalova, a.g.m., pp.10-11.

Afganistan'dan gelen uyuşturucu yerel halkın da katılımıyla Orta Asya'nın tümüne ve dış pazarlara sevk edilmekte, bu sırada devlet görevlileri de ticaretin bir parçası olmaktadır²⁵⁹. Bu şekilde Afganistan'dan kaynaklanan uyuşturucu tehdidi bölge halkının sorunlarıyla birleşerek büyük bir yasa dışı ekonomik aktivite haline gelmiştir. Ayrıca beş yıl boyunca devam eden Tacik iç savaşı ve yarattığı kargaşa ortamı da Tacik halkını yasa dışı ticaretin bir parçası olmaya yöneltmiş ve Tacikistan topraklarını kaçakçılık için uygun bir hale getirmiştir²⁶⁰.

Önemli bir güzergah olan İran'ın son yıllarda uyuşturucu ticaretiyle mücadelede ciddi başarılar elde etmesi ve bu yolun kullanılmasını güç hale getirmesi, buna karşılık Orta Asya cumhuriyetlerinin uyuşturucu ticaretiyle mücadelede yeterli başarıyı gösterememesi bölgenin kaçakçılıktaki rolünü artırmıştır²⁶¹. Son yıllarda Orta Asya güzergahının yoğun olarak kullanılması ve yerel halkın da bunun bir parçası olması, güzergahın geçtiği yerlerde uyuşturucu kullanımının yaygınlaşmasına ve bulaşma nedeniyle AIDS vb. vakalarda artışlara neden olmuştur²⁶². Ayrıca uyuşturucu kullanımının yaygınlaşmasıyla uyuşturucu ile ilgili suçların işlenme oranlarında da ciddi artışlar yaşanmış, böylece Orta Asya cumhuriyetleri giderek suç örgütlerinin cirit attığı alanlar haline gelmiştir²⁶³. BM Uyuşturucu Kontrol Programı istatistiklerine göre, uyuşturucu kullanılan bölgelerde suç oranlarında sadece 1991-1993 arasında %65 oranında bir artış olmuş, bu artışlar müteakip yıllarda da devam etmiştir²⁶⁴.

Orta Asya'nın transit geçişlerde kullanılması sosyal yapı üzerinde de olumsuz etkilerde bulunmakta, sınırlardan geçişler sırasında devlet görevlilerinin yasadışı faaliyetlere karışması toplumsal yozlaşmaya neden olmaktadır. Ayrıca Orta Asya üzerinden yapılan uyuşturucu ticareti ulusal ekonomiler üzerinde de olumsuz etkilerde bulunmaktadır. Uyuşturucu ticaretine güzergah üzerindeki yerel kesimlerden de (yerel halk, yerel uyuşturucu mafyaları vb.) katılımlar olmakta ve bu kesimlerin elde ettikleri

²⁵⁹ "Early Warning Report...", a.g.m., p.13.

²⁶⁰ Olcott ve Udalova, a.g.m., p.10.

²⁶¹ "Central Asia as a Transit...", a.g.m.

²⁶² Fiona Hill, "The United States and Russia in Central Asia: Uzbekistan, Tajikistan, Afghanistan, Pakistan and Iran", The Aspen Institute Congressional Program, August 15, 2002, <http://www.brook.edu/views/speeches/hillf/20020815.htm>, 17 Ekim 2003.

²⁶³ "Central Asia as a Transit...", a.g.m.

²⁶⁴ Olcott ve Udalova, a.g.m., p.17.

yasadışı gelirleri ulusal ekonomilerde yatırımlara dönüşmektedir. Böylece zaten kötü durumda bulunan ulusal ekonomiler uyuşturucu tacirlerinin kontrolüne girmektedir. Ekonominin uyuşturucu tacirlerinin kontrolüne girmesi ekonomik yapıyı kırılgan bir hale sokmakta, istikrarı olumsuz etkilemekte, bu olumsuz ekonomik yapı içinde toplumda uyuşturucu kullanım oranı daha da artmaktadır²⁶⁵.

Orta Asya liderleri, ülkelerinin ekonomik, sosyal ve siyasal yapısında ciddi tahribatlarda bulunan uyuşturucu ticaretine karşı harekete geçerek imkanları ölçüsünde bazı önlemler almışlardır. Bu konuda yasal düzenlemeler yapılmış, devletler arasında işbirliğine gidilmiş ve bir dizi operasyon düzenlenmiştir. Sınırlı imkanlara rağmen önemli miktarda uyuşturucu madde ele geçirilmiş, fakat ele geçirilen bu miktar toplam miktarın ancak %5-10'unu kadar olmuştur. Orta Asya cumhuriyetlerinde yaşanan ekonomik olumsuzluklar, milli gelirdeki düşüş, güvenlik güçlerinin yetersizliği gibi sorunlar, uyuşturucu ile mücadelede uygulanan programları sekteye uğratmakta ve alınan önlemlerin uygulanmasında zorluklara neden olmaktadır²⁶⁶. Ayrıca Afganistan'da iç savaş yaşanması ve daha sonra da iç istikrarın sağlanamaması da olumlu sonuç alınmasını engellemiştir.

Afganistan'da Taliban rejiminin düşmesinden sonra iktidara gelen Karzai yönetiminin önem verdiği konulardan biri de uyuşturucuyla mücadeledir. ABD'nin de önceliğinde yer alan bu konu Bonn Anlaşması'nda da yer almıştır. Karzai yönetimi haşhaş üretimini yasaklamış, ABD ordusu da haşhaş üretimine karşı mücadeleye başlamıştır²⁶⁷. Fakat bu önlemlerin uyandırdığı güçlü inanışın aksine, 11 Eylül sonrası dönemde Afganistan'da uyuşturucu üretimi artış eğilimindedir. Amerikan operasyonundan sonra üretimde yaşanan bu büyük artış, Taliban'ın 2000 yılında uyuşturucu üretimine koyduğu yasaktan sonra yaşanan yaklaşık %10 oranında düşüşün bir telafisi niteliğindedir. Böylece 2002 yılından itibaren uyuşturucu üretimi 1990'ların ortalarındaki seviyesine ulaşmıştır²⁶⁸.

²⁶⁵ "Central Asia as a Transit...", a.g.m.

²⁶⁶ Olcott ve Udalova, a.g.m., pp.14-19.

²⁶⁷ Katzman, a.g.m., p.23.

²⁶⁸ Makarenko, a.g.m.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

11 EYLÜL SONRASI RUSYA-ABD REKABETİ VE ORTA ASYA'DA DEĞİŞEN GÜVENLİK ORTAMI

SSCB'nin çöküşünden sonra Orta Asya'nın uluslararası konumunda köklü değişiklikler olmuş, birçok sıcak bölge arasında bir bağlantı noktası, aynı zamanda bir tampon bölge olarak ortaya çıkmıştır. Orta Asya bu nedenle birçok dış faktörün etkisine maruz kalmaktadır. Rusya bu faktörler arasında en etkilisi olurken, bölge dışı küresel bir aktör olarak ABD her geçen gün etkisini artırmaktadır. Bölgede Rusya'nın karşısına ABD'den büyük, ABD'nin karşısına da Rusya'dan büyük bir rakip çıkmadığı için, bu iki ülke bölgenin geleceğinde en etkili iki dış faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Rusya'nın özellikle Yakın Çevre Politikasını benimsemesinden itibaren Orta Asya'ya yönelik izlediği politika aslında bölge ülkeleri için başlı başına bir tehdit kaynağı ve güvenlik sorunudur. Orta Asya cumhuriyetleri bir yandan güvenliklerine yönelik birçok tehditle karşı karşıya bulunurken, bir yandan da bu tehditler karşısında bazen yardımına başvurdukları Rusya'nın hegemonik politikalarının ulusal egemenlikleri üzerinde oluşturduğu gölgeden kaynaklanan bir güvenlik sorunu ile yüzyüzedirler. Bölge ülkelerinin mücadele etmek zorunda oldukları güvenlik sorunlarının birçoğu Sovyet döneminden kaynaklanan ve Rusya'nın bunları manipüle ederek bölgeye müdahalesine imkan tanıyan sorunlardır. Bu nedenle Moskova bu sorunların çözüm sürecinde üçüncü taraf olarak devreye girmektedir. Yani Orta Asya cumhuriyetlerinin güvenliklerini risk altına sokan bu sorunların çoğunun çözümünde Moskova'nın yardımına duydukları ihtiyaç, bu ülkelerin Rusya'ya olan bağımlılıklarının asıl nedenidir. Rusya'ya olan bağımlılık ise beraberinde Moskova'nın bölgeye ve bölge ülkelerinin iç işlerine müdahalesine imkan tanıdığı için ve Kremlin de bu müdahale araçlarını kullanarak bölge üzerindeki geçmiş hegemonyasını yeniden tesis etmeyi, bölge üzerinde etkili olan tek aktör olarak kalmayı ve bölgenin ekonomik imkanlarından geçmişte olduğu gibi tek başına faydalanmayı amaçladığı için, Rusya Orta Asya cumhuriyetlerinin karşı karşıya bulundukları belki de en büyük güvenlik sorunu olarak ortaya çıkmaktadır.

11 Eylül sonrası dönemde Orta Asya cumhuriyetlerinin bu güvenlik algılamasında köklü değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklere yol açan şey, ABD'nin Orta Asya politikasında yaşanan değişimdir. 11 Eylül öncesi dönemde ABD'nin Orta Asya'daki çıkarları değerlendirildiğinde, Kazakistan ile nükleer silahlar konusunda bir anlaşmaya varılmasından itibaren, enerji kaynakları ile ilgili konuların öncelik kazandığı ve güvenlik konularının arka planda kaldığı görülmektedir. SSCB döneminde Orta Asya'nın güvenliğini sağlayan Moskova bu rolünü Sovyet sonrası dönemde de devam ettirmek istemiş, BDT ve ŞİÖ dışında önemli bir kurumlaşmaya gidilememiş, bunlar da bölge güvenliğini sağlamada yetersiz kaldığı için ortaya çıkan güvenlik boşluğu doldurulamamıştır. ABD'nin Afganistan'a düzenlediği operasyon çerçevesinde Orta Asya'ya yerleşmesi ise bu durumu önemli ölçüde değiştirmiştir¹. Bu dönemden itibaren Amerikan yönetimi Orta Asya'ya yönelik daha güçlü bir politika izlemeye başlamıştır. 11 Eylül saldırılarından sonra teröre karşı global ölçekte başlattığı mücadelede ve bunun ilk adımı olarak Afganistan'a düzenlediği operasyonda Orta Asya cumhuriyetlerinin Amerikan yönetimini desteklemesi ve Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Amerikan askerlerinin topraklarında konuşlanmasına müsaade etmeleri bölgesel dengeleri altüst etmiş ve güvenlik ortamında değişikliklere yol açmıştır. Üç bölge ülkesinin Washington yönetimine topraklarında üs vermesi ile ABD Orta Asya'ya askeri olarak yerleşmiştir. Bu durum ABD'nin Orta Asya cumhuriyetleri ile olan ilişkilerinin güvenlik boyutunu güçlendirmiş ve Washington'un bölgedeki etkisini artırmıştır. Bölge ülkeleri ise, Rusya'ya olan bağımlılıklarından kurtulabilmek, Moskova'nın bölgedeki sorunları müdahale aracı olarak kullanmasına son vermek ve ulusal egemenliklerini sağlamlaştırarak sahip oldukları potansiyelleri özgürce kullanabilmek için Beyaz Saray ile yakın işbirliğine girmiş ve ABD'yi Rusya'ya bir alternatif olarak görmüştür. BM tarafından onaylanan daimi tarafsızlık statüsü nedeniyle Türkmenistan ABD'ye aktif destek vermekten kaçınmış, coğrafi yakınlığı ve sınırları içinde barındırdığı büyük oranda Rus nüfus nedeniyle Rusya'ya çok fazla aykırı politika izleyemeyen Kazakistan verdiği desteği sınırlı tutmuştur. Fakat diğerleri gibi bu ülkeler de ABD'nin bölgede Rusya'yı dengeleyebilecek, üzerlerindeki Rus baskısını

¹ "United States Foreign Policy in the States of Central Asia", Brookings Roundtable, November 12, 2002, <http://www.brook.edu/comm/events/hill20021112.htm>, 26 Ağustos 2004.

azaltabilecek ve bunun oluşturduğu güvenlik tehdidini sınırlayabilecek olmasından büyük memnuniyet duymuşlardır. Bu gelişmeler Rusya'nın bölgedeki konumunu sarsmış ve etki potansiyelini sınırlamış, bu nedenle Orta Asya'daki güvenlik ortamında ve bölge ülkelerinin güvenlik algılamasında köklü değişikliklere yol açmıştır. Artık Rusya Orta Asya cumhuriyetleri için önceden olduğu kadar büyük bir tehdit olmaktan çıkmıştır.

Orta Asya'da yaşanan bu değişimi ortaya koyabilmek için önce Rusya ve ABD'nin 11 Eylül öncesi Orta Asya politikaları ele alınacak, daha sonra da 11 Eylül sonrası dönemde Washington'un bölgeye yönelik politikasındaki değişim, bu değişimin Rus-Amerikan ilişkilerinde yarattığı yeni boyut ve bunların Orta Asya'daki güvenlik ortamında neden olduğu farklılıklar ele alınacaktır.

1. RUSYA'NIN ORTA ASYA POLİTİKASI

1.1. Bir Jeopolitik Mihver Olarak Orta Asya'nın Rusya İçin Önemi: Sağladığı İmkanlar ve Yarattığı Sorunlar

Soğuk Savaş'ın sona erip SSCB'nin çökmesinden sonra Avrasya jeopolitiği yeniden şekillenmiştir. Eski Doğu Avrupa uydu ülkeleri Batı ekonomik ve güvenlik sisteminin bir parçası olma yolunda ilerlemiş, güvenlik bakımından yüzlerini Washington'a dönmeye başlamışlardır. Ortadoğu ise, 1991 yılındaki Körfez Savaşı ile Amerikan prestijinin ve etkisinin en yüksek olduğu bölge haline gelmiş ve inisiyatif büyük ölçüde ABD'nin eline geçmiştir. Böylece Rusya'nın büyük bir güç olarak etkili olabileceği tek bölge olarak "yakın çevresi", yani Orta Asya ve Kafkasya kalmıştır².

Orta Asya, 19. yüzyılda Büyük Oyun esnasında Rusya ile İngiltere arasında, daha sonra Soğuk Savaş döneminde SSCB ile Amerikan müttefiki ülkeler arasında bir tampon bölge vazifesini görmekte ve yaşanan mücadelelerin tehdidini doğrudan yüklenmekteydi³. Soğuk Savaş'ın sona ermesi blokları sona erdirdiği için, bölgenin iki blok arasında tampon bölge olma özelliği de ortadan kalkmış, ancak Orta Asya'nın

² M. E. Ahrari ve James Beal, *The New Great Game in Muslim Central Asia*, Hawaii: University of the Pacific, 2002, p.51.

³ Fiona Hill, "The United States and Russia in Central Asia: Uzbekistan, Tajikistan, Afghanistan, Pakistan and Iran", The Aspen Institute Congressional Program, August 15, 2002, <http://www.brook.edu/views/speeches/hillf/20020815.htm>, 17 Ekim 2003.

kendisi bir tehdit unsuru olarak Rusya'nın karşısına çıkmıştır. Orta Asya'da yaşayan önemli oranda Rus azınlığının gelişebilecek bir etnik milliyetçilik dalgasından olumsuz etkilenebilecek olması, radikal İslami hareketlerin baş göstermesi, Afganistan'daki karışıklıkların sıçraması ve bölgeyi istikrarsızlık içine sürükleyebilecek olması, bölgenin Afganistan'dan Rusya'ya nakledilen uyuşturucunun geçiş güzergahı haline gelmesi gibi faktörler Rusya'nın Orta Asya'dan algıladığı tehditlere işaret etmektedir. Orta Asya'da ortaya çıkan her olumsuz durum bu bölgeye komşu olan Rusya'yı doğrudan etkileyeceği ve güney sınırlarındaki istikrarı tehdit altına sokacağı için, Orta Asya'da en azından bu sorunlara çözüm bulunması Moskova için büyük önem arz etmektedir.

Ancak Rusya'yı Orta Asya'da en çok endişelendiren şey, bölgenin kendi kontrolünden çıkarak başka bir aktörün etkisi altına girmesi olasılığıdır. Bağımsızlığın ilk yıllarında, başta İran ve Türkiye olmak üzere, Pakistan, Afganistan ve Suudi Arabistan gibi Müslüman ülkelerin Orta Asya cumhuriyetleri üzerinde etki kurarak bölgedeki İslami akımları ve fundamentalizmi güçlendirmeleri ihtimalinin belirmesi, Rusya'nın güneyinden bir hilal tarafından kuşatılması şeklinde bir tehdit algılamasına neden olmuştur⁴. Moskova bu ülkeler arasından özellikle Türkiye ve İran'dan büyük kaygı duymuştur. Rus yönetimi Türkiye'nin gücünün oldukça sınırlı olduğunu bilmekte, fakat jeopolitik konumunu, Batı ile olan ilişkisini ve bölge halkı ile olan kültürel bağlarını Orta Asya'da kendisine rakip olarak görmektedir. Rusya'nın İran ile ilişkisi ise çelişkilidir. Bu ilişki, bir yandan radikal İslami ideolojiyi benimseyen İran'ın bölgede yaşanan dini uyanıştan yararlanarak devrim ihracı yoluna girebilecek olması nedeniyle olumsuz karşılanırken, öte yandan da Türkiye'ye karşı bir denge ve Orta Asya cumhuriyetlerini kontrol etme çabalarında ortaklık için olumlu karşılanmaktadır. Bunun ötesinde Kremlin, Batı karşıtı söylemi ile İran'ı tek kutuplu ve ABD tarafından dayatılan yeni dünya düzenine karşı bir müttefik olarak görmekte, ancak Rusya içinde bu ülkeden kaynaklanabilecek tehlikelere işaret eden olumsuz sesler eskisinden daha sık

⁴ Halim Nezihoğlu, "Bağımsızlıktan Günümüze Rusya-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri", **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, ed. Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yay., 1999, s.26.

duyulmaktadır⁵. Bütün bunların yanında, bölge dışı aktör olarak ABD'nin özellikle 1997'den itibaren Orta Asya'ya yönelik aktif bir politika izlemeye başlaması ve 11 Eylül sonrası dönemde bölgeye askeri olarak yerleşmesi Rusya için kabul edilmesi zor bir durumdur. Orta Asya'da adı geçen ülkelerin etkisinin artması ile dünya için hayati önem taşıyan doğal kaynakların Rusya'nın kontrolünden çıkıp rakiplerine bir avantaj sağlayacağı kuşkusuzdur. Fakat Rusya, siyasi ve askeri nüfuzunda yaşanan düşüslere rağmen, bölge üzerinde yüz yıllı aşkın bir süre hakimiyet kurmuş olduğu için bölgeyi en iyi tanıyan ve bölge ülkeleri üzerinde en çok etki aracına sahip dış güç olmasından dolayı, Orta Asya cumhuriyetleri üzerindeki en etkili aktördür.

1.2. Rusya'nın Orta Asya Politikasındaki Araçları

1.2.1. Orta Asya cumhuriyetlerinin Rusya'ya olan ekonomik ve askeri bağımlılığı

Orta Asya cumhuriyetleri bağımsızlıklarını elde etmelerine rağmen birçok konuda Rusya'ya bağımlı kalmaya devam etmişlerdir. Bu bağımlılık özellikle ekonomik ve askeri alanlarda söz konusudur. SSCB döneminde Orta Asya'da hammadde sağlanmasına dayanan bir ekonomik yapı oluşturulmuştu ve elde edilen hammaddenin içerde üretimine dayanan bir sanayileşme politikası izlenmediği için bölgede kendi kendine yeterli bir endüstriyel yapı gelişmemiştir. Bu nedenle bölge ülkeleri bağımsızlıktan sonra Moskova merkezli kumanda ekonomisinin ortadan kalkmasıyla büyük bir mali krizle karşılaşmışlardır⁶. Bölge ekonomileri 1993 yılında ruble sisteminden çıkmalarından itibaren kısmen kendi kendine yeter duruma gelmeye başlamış, fakat bu bağımlılık ilişkisi tamamen sona ermemiş ve Rusya Orta Asya cumhuriyetlerinin ana ticaret partneri olma özelliğini devam ettirmiştir. Bu ilişkinin devamı Moskova'ya bölge ülkeleri üzerinde baskı uygulama, ekonomik ve siyasi tercihleri üzerinde belirleyici olma ve hükümetleri Rusya'nın çıkarlarını gözetmeye zorlama imkanı vermektedir.

Ayrıca pek çok iç ve dış tehditle karşı karşıya bulunan Orta Asya cumhuriyetleri, bağımsızlık sonrası dönemde kendi güvenliklerini sağlayacak askeri kapasiteye sahip

⁵ Roland Götz, "Güney Kafkasya ve Orta Asya'da Siyasi Çıkar Alanları", çev. M. Murat Taşar, **Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye**, haz. Yılmaz Tezkan, İstanbul: Ülke Kitapları, 2002, s.182.

⁶ Hill, a.g.m.

değillerdir. Bunun yanında, bölgede ihtiyacı karşılayacak güçlü savunma sanayileri bulunmamakta, bu nedenle Rusya bölge ülkeleri için ana askeri teknoloji sağlayıcısı olarak ortaya çıkmaktadır⁷. Askeri kapasiteleri zayıf olan Orta Asya cumhuriyetleri karşılaştıkları pek çok tehdit karşısında Rusya'nın yardımını talep etmiş, bu talep Rusya'ya bölgeye askeri olarak yerleşme fırsatını vermiştir. Bu yöndeki ilk adım Tacik iç savaşı olmuş, iç savaşta Rusya karşıtı bir grubun veya İslami muhalefetin iktidarı eline geçirmesinden kaygı duyan Moskova, Duşanbe'deki iktidarın da talebiyle müdahalede bulunmuş, bu tarihten itibaren Tacikistan-Afganistan sınırı Rus birlikleri tarafından korunmaya başlanmış ve bu şekilde Rusya Orta Asya'da barışı koruma misyonu adı altında askeri nüfuzunun ilk adımını atmıştır. Orta Asya cumhuriyetlerinin Rusya'nın yardımına ihtiyaç duydukları ikinci önemli olay ise ÖİH'nin 1999 yılındaki saldırıları olmuş, saldırılar ve rehin alma olayı karşısında kendi askeri gücü ile başarılı olamayan Kırgızistan yönetimi Moskova'dan destek istemiştir.

Orta Asya cumhuriyetlerinin askeri zayıflığını kendi çıkarları çerçevesinde kullanmada Moskova'nın en önemli aracı BDT olmuştur. SSCB'nin dağılacağını gören Rusya, Ukrayna ve Belarus liderlerinin 8 Aralık 1991'de imzaladıkları anlaşmayla kurulan BDT'ye, kısa vadede Moskova'nın bırakacağı boşluğu doldurabilecek alternatiflerinin bulunmaması, birçok alandaki yetersizlikleri ve Rusya'nın etkin baskı araçları gibi nedenlerden dolayı, Orta Asya cumhuriyetleri de 21 Aralık'ta kurucu üyeler olarak katılmışlardır⁸. Rusya'nın Orta Asya'ya BDT aracılığıyla müdahalesine imkan veren asıl unsur, Mayıs 1992'de imzalanan ve herhangi bir BDT ülkesine yapılacak bir saldırının tüm üyelere yapılmış sayılacağı hükmünü içererek Rusya'nın Orta Asya'daki çatışmalara askeri müdahalesine imkan tanıyan Kollektif Güvenlik Antlaşması'dır⁹. Fakat antlaşmanın Rusya'ya olan mali yükü ve Orta Asya cumhuriyetlerinin antlaşmanın Moskova'ya bölgedeki askeri ve güvenlik konularında de facto kontrol yetkisi vermesinden ve bölgedeki Rus varlığını meşrulaştırmasından

⁷ Andrea Ellner, "Whither Transition-Development and Security in the Former Soviet Central Asia", **Journal of International Development**, Vol: 9, No: 4, 1997, p.552, 554; Hooman Peimani, **Regional Security of Central Asia: The Competition of Iran, Turkey and Russia**, London: Praeger Pub., 1998, p.69.

⁸ Nezihoğlu, a.g.m., ss.33-35.

⁹ Mohiaddin Mesbahi, "Russian Foreign Policy and Security in Central Asia and Caucasus", **Central Asian Survey**, Vol: 12, No: 2, 1993, p.194.

duydıkları rahatsızlık nedeniyle, bu anlaşma zamanla etkili olmaktan çıkmıştır. Bu çok taraflı anlaşmanın başarısızlığı nedeniyle, Rusya bölge ülkeleri ile ikili askeri anlaşmalar imzalama yoluna giderek bölgedeki kontrolünü bu şekilde devam ettirmek istemiştir¹⁰. Bu bağlamda Moskova, 1992 yılı içerisinde 25 Mayıs'ta Kazakistan ile, 30 Mayıs'ta Özbekistan ile, 10 Haziran'da Kırgızistan ile, 31 Haziran'da Türkmenistan ile ve Mayıs 1993'te Tacikistan ile ikili askeri anlaşmalar imzalamıştır. İkili anlaşmalar, Rus askerlerinin olası bir çatışma durumunda barış koruma gücü olarak görev yapması ve sınır güvenliği konularında işbirliğini öngörmektedir¹¹.

1.2.2. Boru hatları

Rusya'dan bağımsız ihracat yöntemlerinin bulunması için verilen uğraş nedeniyle, enerji konusu Orta Asya'da uzun vadedeki gelişmelerde kilit rol oynayacak olan bir faktördür. Rusya üzerinden işleyen eski boru hatlarının dışında bir alternatifin bulunamaması, petrol ve doğalgaz ihraç eden ülkelerin bağımsızlık sonrası dönemde karşılaştıkları en büyük zorluklardan biridir. Bu durum sahip oldukları enerji kaynaklarını Rusya'dan bağımsız olarak uluslararası piyasalara ulaştırarak hem Moskova'nın üzerlerindeki etkisini azaltmak hem de buradan elde edecekleri gelirle ekonomik kalkınmalarını finanse etmek isteyen bölge ülkelerinin önünde büyük bir engel olarak durmaktadır¹².

Orta Asya enerji kaynaklarının uluslararası piyasalara sevki için 1990'ların başlarından itibaren birçok alternatif taşıma projesi ortaya atılmıştır: Kazakistan'dan Çin'e, Türkmenistan'dan Hazar Denizi'nin altından geçerek Azerbaycan'a ve Türkiye'ye, Türkmenistan'dan Afganistan üzerinden geçerek Pakistan'a ve Hindistan'a ve yine Türkmenistan'dan İran'a. Bir yandan bu gelişmeler yaşanırken, diğer yandan Rusya petrol ve doğalgaz üretimini koordine etmek, Orta Asya doğalgazının Rusya'nın iç piyasaları için uzun dönemli satın alımı garantilemek ve Orta Asya petrol ve gazının Rusya üzerinden dış piyasaları nakledilmesinin devamını sağlamak için faaliyete

¹⁰ Peimani, a.g.e., p.75.

¹¹ Ellner, a.g.m., p.552.

¹² Fiona Hill, "Areas for Future Cooperation or Conflict in Central Asia and the Caucasus", **The Silk Road in the 21st Century**, Yale University Conference, September 19, 2002, <http://www.brook.edu/views/speeches/hillf/20020919.htm>, 20 Eylül 2003.

geçmiştir. Rus enerji sektörü Orta Asya’da önemli rol oynamaya devam etmektedir ve bu aşamada Rusya’nın katılımı olmaksızın herhangi bir projenin gerçekleştirilmesi mümkün görünmemektedir¹³.

Rusya, enerji ve boru hatları konusunun Orta Asya cumhuriyetlerinin ekonomileri üzerindeki kontrolü ile doğrudan bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Moskova, Orta Asya enerji kaynakları üzerindeki Batı yatırımlarını bölge ülkelerinin Moskova’dan bağımsız hareket edebilme kapasitelerini artıracak için bir tehdit olarak algılamakta, bu nedenle Kazakistan ve Türkmenistan’ı kendisinin içinde bulunmadığı bir alternatiften vazgeçirmek için birçok yõtme başvurmaktadır¹⁴. Rusya, bu iki ülkeyi başka alternatiflerden caydırmak için, şu anda tek işleyen güzergah olan kendi topraklarındaki boru hatlarının sağladığı avantajlardan da yararlanarak, birçok kez petrol ve doğalgaz ihraç yollarını kapamış ya da kapama tehdidinde bulunmuştur. Örneğin, Türkmenistan’a doğalgaz boru hatlarını kapamak ve 1993’te 185 milyon dolarlık gaz gelirini vermeyi reddetmek suretiyle baskı yapmıştır. Aynı şekilde Kazakistan’ın yeni işletilecek petrol sahalarında %20-40 oranında pay isteyen Rusya, bu isteğini elde etmek için 1994 yılı Mayıs ayından Ağustos ayına kadar Kazakistan’ın tüm petrol ihracatını durdurmuştur. Bu ülkelerin büyük ölçüde enerji ihracına bağımlı ekonomileri Rusya’nın bu tür engellemelerinden olumsuz etkilenmektedir¹⁵. Hazar’ın yasal statüsü sorununu gündemde tutmak, Rusya’nın bu konuda izlediği başka bir yöntemdir.

Rusya’nın boru hatlarının kendi topraklarından geçmesini sağlayarak bölge ülkelerini kendisine bağımlı kılmak için başvurduğu yöntemler başarılı olmuştur. 1993 yılında Rusya’nın Karadeniz’deki Novorosisk limanına kadar uzanan 1.500 km uzunluğunda yeni bir petrol boru hattı inşa etmek üzere Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu adında uluslararası bir konsorsiyum kurulmuş, Moskova’nın hattın inşası için olağanüstü bir çaba sarfetmesiyle Ekim 2001’de bu hat tamamlanmıştır. Kazakistan’ın Tengiz sahasındaki petrolleri taşıyan bu hat ile Rusya, Kazakistan’ın tüm petrol boru hatlarının dünya pazarlarına son çıkış noktası olma konumunu korumuştur¹⁶.

¹³ Hill, “Areas for Future Cooperation...”, a.g.m.

¹⁴ Ahrari ve Beal, a.g.e., p.54.

¹⁵ Nezihoğlu, a.g.m., s.23.

¹⁶ Sinan Oğan, “Demografinin Gölgesi Altında Rusya-Kazakistan İlişkileri”, *Avrasya Dosyası*, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, s.152.

Rusya, Türkmen gazı konusunda da tek söz sahibi olmayı başarmıştır. Mayıs 2000’de Aşkabat ile Moskova arasında Rusya’nın Türkmenistan’dan 50 milyar m³ doğalgaz almasını öngören anlaşma imzalanmış, böylece Türkmen gazının Hazar’ın altından geçecek boru hattı ile Türkiye’ye nakledilmesine ilişkin Trans-Hazar boru hattı projesi büyük bir darbe yemiştir¹⁷. Afganistan güzergahı bu ülkedeki istikrarsızlıklardan, İran güzergahı ise ABD’nin tepkilerinden dolayı gerçekleşemediği için, Türkmenistan sahip olduğu doğalgazı Moskova’dan bağımsız olarak ihraç etme amacına ulaşamamıştır.

1.2.3. Rus azınlık

Orta Asya cumhuriyetlerindeki Rus azınlığın korunması SSCB’nin çökmesinden itibaren Rus dış politikasının öncelikli bir konusu olarak ilan edilmiş, yaklaşık 15 milyon Rus’un yaşadığı bölge ülkelerinin içişlerine karışabilmek için ek bir neden olmuştur¹⁸. Özellikle 1993 yılından itibaren dış politikada Avrasyacı görüşün ağırlık kazanmasıyla Orta Asya’daki Rus azınlık konusunda daha güçlü bir politika izlenmeye başlanmıştır. Rusya, Orta Asya cumhuriyetlerinde bulunan Rus azınlığın kaderi hakkında oldukça duygusal davranmakta ve bölgede milliyetçiliğin canlanması sonucunda ortaya çıkacak olası bir etnik temizlik hareketinin mağduru olacaklarından endişelenmektedir.

SSCB’nin çöküşünden sonra ikinci sınıf vatandaş durumuna düşen ve Orta Asya’da bağımsızlık sonrası yaşanan gelişmelerden olumsuz etkilenen Ruslar, özellikle ilk yıllarda kitleler halinde Rusya göç etmişlerdir¹⁹. Orta Asya’da ve diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinde milliyetçiliğin yükselmesiyle marjinalleşen Rus azınlığın göçlere başlaması Avrasyacıların aşırı milliyetçi bir retoriğe başvurmasında ve Yakın Çevre Politikasının ilanında etkili olmuş, ayrıca bu politika çerçevesinde Moskova’nın bölgeye müdahalesi için bir araç olarak öngörülmüştür²⁰. Yakın Çevre Politikasına ilişkin Nisan 1993’te kabul edilen Dış Politika Konsepti’nde, Rusya’ya yönelik önemli bir potansiyel dış tehlike kaynağının eski Sovyet cumhuriyetlerinde yaşayan 25 milyonu

¹⁷ Ayşegül Sever, “Türkiye-Rusya Federasyonu İlişkilerinde ‘Çatışma, Rekabet ve İşbirliği’”, **Avrasya Dosyası**, Özbekistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 3, Sonbahar 2001, s.237.

¹⁸ Anne de Tinguy, “Rusya’nın Bir Güney Politikası Var mı?”, **Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, haz. Semih Vaner, çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yay., 1997, s.276.

¹⁹ Shirin Akiner, **Central Asia: New Arc of Crisis?**, London: Sherrens Printers, 1998, pp.44-45.

²⁰ Ahrari ve Beal, a.g.e., p.53.

aşkın Rus'un hakları, özgürlükleri ve meşru çıkarlarına yönelik baskıların teşkil ettiği²¹, bu nedenle Rus diasporanın haklarının korunacağı, bunun salt devletlerarası ikili ilişkiler düzeyinde değil, Rusya'dan Rus azınlığa uzanan bir ilişki modeli geliştirilerek yapılacağı ifade edilerek, Moskova'nın Rus azınlığın korunması silahını kullanarak bölgeye müdahalede bulunacağı açıkça ortaya konmuştur²². Nitekim Moskova Rus azınlığın çıkarlarının korunması konusunda Orta Asya cumhuriyetleri üzerinde baskı uygulamış ve bu insanlar için mümkün olan en geniş hakların sağlanması için çaba sarfetmiştir. Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'da Rus azınlığın haklarına ilişkin yapılan yasal düzenlemeler bu bağlamda düşünülmelidir²³.

1.2.4. Radikal İslam tehdidi

Rusya bölgede çıkarlarına uygun politikaları izleme fırsatı elde etmek ve bu politikalara Batı'dan destek sağlamak için fundamentalizm tehlikesini fazla abartmakta ya da Orta Asya'daki değişimi görmezden gelerek konuya eski fobileriyle yaklaşmaktadır²⁴. Orta Asya'da bağımsızlıkla beraber gelen özgürlük ortamının etkisiyle halkın dini duygularında bir canlanma yaşanmış, fakat bu canlanma genellikle radikal bir nitelik arzetmemesine rağmen Rus siyasal eliti arasında bir paranoya yaratmaya yetmiştir. Rusya, Orta Asya cumhuriyetlerinde İslam'ı referans alan her harekete şüphe ile yaklaşmakta ve fundamentalizm olarak algılamaktadır. Rusya'nın fundamentalizmin kökünü kazıma adı altında Tacik iç savaşına müdahalesi Türkmenistan dışındaki bütün Orta Asya cumhuriyetleri tarafından, çatışmaların kendi topraklarına da sıçramasından ve Orta Asya çapında bir kaos ortamı doğmasından endişe ettikleri için onaylanmıştır²⁵. Bu da Moskova'nın radikal İslam tehdidini kullanarak bölgeye müdahale etmesinde kolaylık sağlamaktadır.

²¹ M. Seyfettin Erol, **Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri**, İstanbul: İrfan Yay., 1999, s.234.

²² Zeynep Dağı, **Rusya'nın Dönüşümü**, İstanbul: Boyut Yay., 2002, ss.191-192.

²³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz: Elnur Soltan, "Rusya ve Kırgızistan: Asimetrik İlişkilerin Sürekliliği", **Avrasya Dosyası**, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss.194-196; Elnur Soltan, "Türkmenistan ve Rusya: 'Gaz' Üzerine Kurulan İlişkiler", **Avrasya Dosyası**, Türkmenistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 2, Yaz 2001, s.203; Oğan, a.g.m., s.140.

²⁴ Nezihoğlu, a.g.m., ss.29-30.

²⁵ Ahrari ve Beal, a.g.e., p.53.

Radikal İslam tehdidi konusunda Orta Asya cumhuriyetlerinin yanında, Amerikan yönetimi de Rusya ile ortak görüşleri paylaşmaktadır. ABD özellikle İran'ın bölgedeki etkisinin artmasından ve Afganistan'daki olayların bölgeye sıçramasından endişe ederken, Rusya bölge çapında oluşabilecek istikrarsızlık ortamının Rus azınlığı tehdit altına sokmasından ve kendi ülkesindeki Müslüman nüfusu harekete geçirmesi olasılığından kaygı duymaktadır. Bu ortak mutabakatı fırsat bilen Moskova, İslami fundamentalizm tehdidini kullanarak Orta Asya cumhuriyetleri ile ikili askeri anlaşmalar imzalamıştır²⁶.

1.3. Rusya'da Batı Yanlısı Dış Politika Dönemi ve Orta Asya

Rusya'nın Orta Asya'ya yönelik dış politikası iki farklı evrede gelişmiştir. 1993 yılının başlarına kadar olan dönem, Rus dış politikasında Atlantist olarak adlandırılan Batı yönelimli görüşün hakim olduğu ve Orta Asya ile yeterince ilgilenilmediği bir dönemdir. Bağımsızlığının ilk yılında Rusya, SSCB'nin çöküşünden kaynaklanan iç çalkantılarla meşgul olduğu ve çökmeye yüz tutan ekonomisi için Batı'dan gelecek mali yardımlarla ilgilendiği için, Orta Asya üzerinde yeterince yoğunlaşmamıştır²⁷. Sovyet döneminde bölgenin ekonomik imkanlarını acımasızca sömüren Moskova'nın yaklaşımı, bu imkanlarından artık eskisi gibi faydalanamayacağı Orta Asya'nın Rusya'nın ekonomik ve mali kaynaklarını emdiği ve ona yük olduğu yönündeydi²⁸.

Komünist ideolojinin uygulanmasında başarısız olan ve nükleer yarışın ekonomik maliyetinin altında kalarak çöküşten kurtulamayan SSCB'nin küllerinden doğan Rusya, yeni olma konusunda oldukça kararlıydı. Doğu ile Batı arasındaki çatışma sona ermiş, Soğuk Savaş bitmiş ve 1991 yılının Rusyası iki rakip sistem arasındaki her türlü yarışma düşüncesini ya da dünya üzerindeki bir misyonu yerine getirme iddiasını terketmişti²⁹. Bu dönemde Rus siyasal düşüncesi içinde ve devletin lider kadrosunda liberal-demokrat düşünce yükselen bir değerdı. Rusya Devlet Başkanı Yeltsin Gorbaçov'a karşı liberal demokratik söylemlerle mücadele ederek Rusya'nın

²⁶ Ahrari ve Beal, a.g.e., p.61.

²⁷ Ahrari ve Beal, a.g.e., p.52.

²⁸ Dinçer Taşçıkar, "Orta Asya'daki Ekonomik Reformlar ve Yeni Büyük Oyun", **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, der. Alaeddin Yalçınkaya, İstanbul: Bağlam Yay., 1998, s.236.

²⁹ Tinguy, a.g.m., s.262.

bağımsızlığını ilan etmiş ve yeni Rusya'nın demokratik bir gelişme çizgisi takip etmesi için demokrat ve Batı ile uzlaşmacı bir kişiliğe sahip olan Yegor Gaydar başkanlığında bir hükümeti iş başına getirmişti³⁰. Rusya'da bundan böyle partnerlerin karşılıklı çıkarlara göre seçilmesi gerektiği ve gerçek dostlarının demokrasiyi ve pazar ekonomisini uygulayan Batılı devletlerin olduğu düşünölmeye başlanmış, öncelikli hedef demokrasiye geçmek ve Batılı ortak refah bölgesine katılmak için ekonomiyi kalkındırmak olmuştur. Bu irade, kendisi için hem bir model, hem ekonomik yardım kaynağı, hem de doğal müttefik olan Batı'yı merkez alan yeni dış politika çizgisini de belirlemekteydi³¹.

Yüzünü tamamıyla Batı'ya çeviren, Batı'nın desteğıyle pazar ekonomisine geçmeye çalışan ve demokratikleşme yönünde radikal adımlar atan Rus liderler, Orta Asyalı liderlerin insan hakları ve demokratikleşme yönünde çaba sarfetmemelerinden ve otoriter ve eski Rus yönetim anlayışını devam ettirmelerinden şikayet ediyordu. Bu anlayışa sahip ölkeler ile kurulacak kapsamlı bir birliğin kendi ölkelerinde uygulamaya koydukları reformların geleceğı açısından bir tehdit oluşturacağını düşündükleri için, kurulmasında öncölük yaptığı BDT'nin yapısını sağlamlaştırmak yerine ilk etapta bu yapının içini boş bırakmıştır. Ayrıca, kendi sorunlarını çözmeye çalışırken gözardı ettikleri ve kendi kaderlerine terkettikleri Orta Asya cumhuriyetlerinin zayıf ve bağımlı ekonomik yapılarından dolayı Rusya dışında başka bir ölkö ile Moskova'nın çıkarlarına tehdit oluşturacak nitelikte kapsamlı bir işbirliğine girebileceklerini düşünmüyorlardı³².

Rusya'nın Orta Asya'yı ihmal etmesi uluslararası çevrelerde Moskova'nın stratejik algılamasında tarihi bir değışimin yaşandığı şeklinde algılanmıştır. Ortaya çıkan bu güç boşluğundan dolayı bir Türk veya İslam bloğunun oluşması için fırsat doğmuş ve bu yönde adımlar atılmaya başlanmış, Orta Asya başkentlerinde ardı sıra düzenlenen toplantılarda bu görüşlerin gerçekleşme olasılığı tartışılmış, Türkiye ve İran bölgede ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmak için faaliyete geçerek kendi bloğunu oluşturmaya yönelmiştir. Bu gelişmelere ilaveten, ABD de Orta Asya'ya yönelmeye ve

³⁰ Nazim Cafersoy, "Bağımsızlık ve Güvenlik Gölgesinde Rusya-Özbekistan İlişkileri", **Avrasya Dosyası**, Özbekistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 3, Sonbahar 2001, ss.164-165.

³¹ Tinguy, a.g.m., s.262.

³² Ertan Efegil, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya'nın Orta Asya Politikası (1991-1999)", **Bilgi**, Sayı: 16, Kış 2001, s.4.

bölge ülkeleri ile ilişki geliştirmeye başlamıştı. Bir yandan bu gelişmeler yaşanırken, Moskova'nın bölgeye yönelik bu pasif politikası Rusya içinde eleştiriler almaya ve sorgulanmaya başlanmıştı³³.

1.4. Jeopolitiğin Galibiyeti: Yakın Çevre Politikasının Benimsenmesi ve Rusya'nın Orta Asya Politikasında Değişim

Rusya'nın sorunlarına Batı dünyası ile entegrasyona gidilerek çözüm arayan Batı yönelimli ve reformcu Atlantistler'in görüşleri³⁴ 1992 yılının ortalarından itibaren sorgulanmaya başlanmıştır. Sovyet sonrası dönemde Rusya'nın uluslararası statüsünde gerçekleşen ani düşüş geçmiş günlere duyulan özlemi artırmış ve milliyetçi grupların güç kazanmasına neden olmuştur. Ayrıca eski Sovyet cumhuriyetlerinin kırılgan ve savunmasız yapılarının başka aktörler tarafından kolayca manipüle edilebilecek olması, Orta Asya'da ve diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinde milliyetçi hareketlerin güç kazanması ve bundan zarar gören Rus azınlığın toplu halde Rusya'ya göç etmeye başlaması, radikal dini akımların güçlenme eğiliminde olması gibi faktörlerin etkisiyle, Batı yönelimli dış politikanın terkedilmesini ve Rusya'nın yüzünü eski Sovyet cumhuriyetlerine dönmesi gerektiğini savunan milliyetçi ve komünist kesim sesini yükseltmeye başlamıştır³⁵. Bunun yanında Avrasya petrol ve doğalgazının uluslararası piyasalara dağıtımında stratejik bir üstünlük elde etmek ve karar verici bir durumda olmak istemesi, Moskova'nın yakın çevreye yönelmesinin, özellikle de Orta Asya'ya yönelik politikaların arka planını oluşturmaktadır³⁶. Ayrıca Atlantistlerin savunduğu demokrasi ve pazar ekonomisi gibi Batılı değerlerin benimsenerek hayata geçirilmesiyle içinde bulunan sorunların aşılabacağı düşüncesinin gerçekleşmemesi ve Batı'dan umulduğu kadar ekonomik yardım alınamamış olması da Atlantist görüşün geçerliliği konusundaki soru işaretlerini artırmıştı.

Üst düzey askeri ve sivil bürokratların başını çektiği ve bakış açılarında jeopolitik gerçeklerin önemli rol oynadığı Avrasyacılar, ülke ekonomisini ve askeri yapısını Batı

³³ Mesbahi, a.g.m., pp.191-192.

³⁴ Atlantistlerin görüşleri konusunda daha geniş bilgi için Bkz: Mesbahi, a.g.m., pp.182-184; Peimani, a.g.e., p.71; Sergei Gretskey, "Russia's Policy Toward Central Asia", <http://www.ca-c.org/dataeng/GRETSKY.shtml>, 20 Eylül 2003.

³⁵ Ahrari ve Beal, a.g.e., pp.52-54.

³⁶ Dağı, a.g.e., ss.178-179.

ile entegre etmeye çalışan politikaları asimetrik bir bağımlılığa yol açacağı iddiasıyla şiddetle eleştirmektedir³⁷. Eski Sovyet cumhuriyetlerine büyük önem veren Avrasyacılar, Orta Asya ve Kafkasya cumhuriyetlerinin Rusya'nın birincil savunma hattında bulunduğunu ve buradaki istikrarsızlıkların Rusya'yı tehdit altına sokabileceğini, bu nedenle Rusya'nın BDT'deki rolünün özellikle askeri konularda artması gerektiğini³⁸ ve bu örgüt içinde mümkün olan en geniş entegrasyonun gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmakta, ayrıca Rus azınlığın haklarının garanti altına alınabilmesi için yakın çevrede daha etkin ve gerektiğinde baskıcı bir dış politika izlenmesi gerektiğini ileri sürmektedirler³⁹.

Yaşanan tartışmalar sonucunda ülke içinde Avrasyacıların görüşleri ağır basmış ve Rus dış politikasında yakın çevreye ağırlık verilmesi gerektiği düşüncesi bütün kesimler tarafından destek bulmuştur. Yakın Çevre Politikası'nın siyasi çerçevesini çizen Dış Politika Konsept'i Nisan 1993'de Yeltsin tarafından kabul edilmiştir⁴⁰. Rusya'nın güvenliğinin yakın çevredeki siyasal gelişmeler ile kaçınılmaz bir şekilde birbirine bağlı olduğunun belirtildiği Konsept'e göre, Rusya'nın uluslararası arenaya büyük bir güç olarak çıkması için yakın çevresindeki ülkeler ile yakın bağlar geliştirilmeli ve eski Sovyet cumhuriyetleri ile olan güvenlik ilişkisi korunmalı⁴¹, bu bağlamda BDT bünyesinde etkili bir güvenlik sistemi oluşturulması için mümkün olan en geniş entegrasyona gidilmelidir. Rus azınlığa da değinilen Konsept'e göre, Rusya dışında yaşayan Rus vatandaşlarının haklarının korunmasına ilişkin eski Sovyet cumhuriyetleri ile anlaşmalar yapılması için görüşmelere devam edilmelidir⁴².

"Rus Monroe Doktrini" olarak da nitelendirilen Yakın Çevre Politikasının Nisan 1993'te resmîyet kazanması ile Rusya yüzünü daha önce ihmal ettiği Orta Asya ve Kafkasya'ya dönmüştür. Daha önce Batı ile işbirliği yapılması gerekliliğinin savunuculuğunu yapan Yeltsin ve Kozyrev, şimdi BDT alanında eski imparatorluğun

³⁷ Zeynep Dağı, "Rusya'nın Yakın Çevre Politikası ve Türkiye", **Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim**, der. İhsan D. Dağı, Ankara: Siyasal Kitabevi Yay., 1998, s.84.

³⁸ Peimani, a.g.e, p.72.

³⁹ Dağı, Rusya'nın Dönüşümü... a.g.e., ss. 182-183.

⁴⁰ İdil Tuncer, "Rusya Federasyonu'nun Yeni Güvenlik Doktrini: Yakın Çevre ve Türkiye", **En Uzun On Yıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar**, der. Gencer Özcan ve Şule Kut, İstanbul: Buke Yay., 2000, ss.439-440.

⁴¹ Ahrari ve Beal, a.g.e., pp.51-52.

⁴² Tuncer, a.g.m., ss.440-441.

yeniden canlandırılmasının hesaplarını yapmaya başlamışlardır. Burada tam olarak BDT çatısı altında Rusya'nın öncülüğünde bir entegrasyonun gerçekleştirilmesi amaçlanmayıp, onun yerine örgüt içinde Rusya'nın "eşitler arasında birinci" statüsü çerçevesinde üye ülkelerin Rusya'ya olan ekonomik, siyasi ve askeri bağımlılıkları kullanılarak bölgenin koruyuculuğunun üstlenilmesi ve bu şekilde Moskova'nın bölgedeki çıkarlarını gerçekleştirmesi amaçlanmıştır⁴³. Orta Asya liderleri ise, bir yandan kendi kamuoylarını yatıştırmak için Rusya'dan bağımsız olarak kendi dış politika hedeflerini belirliyormuş gibi gözükmek istiyorlar, diğer yandan da BDT'nin Orta Asya'nın güvenliğinde daha büyük bir rol oynamasını arzuluyorlardı. Liderlerdeki bu isteğin nedeni Tacikistan'da yaşanan iş savaş olmuştur⁴⁴. Bu sırada bölgede yaşanan çatışmalar da Kremlin'e Yakın Çevre Politikasını faaliyete geçirme imkanı vermektedir. Bu bağlamda Tacikistan'da 1992 yılından beri devam eden iç savaş, Rusya'nın Yakın Çevre Politikasını bu bölgede uygulaması yolunda en büyük adımı atmasını sağlayan olay olmuştur.

Yakın Çevre Politikasının ilan edildiği 1993 yılından 1995'e kadar olan süreyi kapsayan dönem, büyük güç retorığının kullanıldığı bir dönemdi. Bu anlayış büyük güç statüsünün yeniden dile getirilmesini, eski SSCB alanında tek başına egemenliğin sağlanmasını ve bu coğrafyada BDT dışında bir ortak yapılanmanın oluşmasına rıza göstermeyen bir yaklaşımı içermektedir. Bu dönemde Rusya'nın Orta Asya'da etkinlik sağlama çabaları, yukarıda bahsedildiği gibi özellikle Tacikistan bağlamında etkili olmuştur. 1996'da Yevgeny Primakov'un Dışişleri Bakanı olmasıyla, bu anlayışın yerine bölgesel sorunların çözümünde önce "bekle gör politikası" uygulamak, ardından sorunlara kendisinin aktif rol alacağı pragmatik çözümler önermek ve BDT entegrasyonunu güçlendirmek çizgisi seçilmiştir. Rusya özellikle, bölgede giderek güçlenen dini radikalizm ve bundan kaynaklanan güvenlik tehdidini Orta Asya'daki etkinliğini artırmak için kullanmış, BDT'nin askeri çerçevesini daha kapsamlı bir boyuta çekme ve enerji konularında aktif söz sahibi olma yoluna gitmiştir⁴⁵.

⁴³ Gretskey, a.g.m.

⁴⁴ Ahmed Raşid, **Orta Asya'nın Dirilişi: İslam mı Milliyetçilik mi?**, çev. Osman Ç. Deniztekin, İstanbul: Cep Kitapları, 1996, s.265.

⁴⁵ Cafersoy, a.g.m., s.166.

ABD'nin 1997 yılında kabul ettiği yeni Orta Asya politikasıyla eskiye oranla daha farklı hesaplar içine girmesi ve özellikle enerji konusunu kullanarak bölgeye ilişkin daha aktif bir tutum benimsemesi, Rusya'nın bölgedeki konumunun sarsıldığına ilişkin endişelerini artırmış ve Orta Asya'ya yönelik politikasında daha sıkı adımlar atmasına neden olmuştur. Moskova, bir yandan Amerikan yönetiminin planlarını yayılmacı amaçlar güden hedefler olarak nitelendirirken, diğer yandan da Orta Asya cumhuriyetlerinin kendi rızası olmadan uluslararası sisteme entegre olmasına vesile olacak girişimlerini engellemeye çalışmıştır⁴⁶.

Mart 2000'de Devlet Başkanlığı'na seçilişinden beri Rusya'da eskiye dönüş olarak nitelendirilebilecek pek çok değişiklik gerçekleştiren Vladimir Putin ise, Yakın Çevre Politikasına daha sıkı sarılmaya başlamıştır. Kremlin'in yeni yönetiminin yakın çevrede etkinliğini yeniden oluşturmaya ilgili niyetinin ciddiyetini 2000 yazında kabul edilen yeni dış politika doktrini ortaya koymaktadır. Bu doktrinde anahtar kelime olarak "sağlam pragmatizm" anlayışı benimsenmiştir. BDT ve onun bel kemiğini oluşturan Orta Asya cumhuriyetlerine öncelik veren doktrin, Rusya'nın bölge ülkeleri üzerinde eski etkinliğini yeniden elde etmeyi amaçlamaktadır. Bu yolda asıl jeopolitik rakibi ABD'nin yöntemlerinden yararlanma yoluna giderek, kendi amaçlarını elde etmek için petrol ve doğalgaz boru hatları kozunu kullanmaya başlamıştır⁴⁷. Putin döneminde Rusya'nın Orta Asya politikası, BDT'nin ekonomi ve güvenlik alanlarında entegrasyonunun derinleştirilmesi, Rusya'nın bölgedeki enerji projelerinde aktif rolünün sağlanması ve bölge ülkelerinin güvenlik endişelerini kullanarak ikili ve bölgesel güvenlik işbirliğini geliştirilmesi şeklinde aktif biçimde yürütülmüştür. Yeltsin'den farklı olarak Putin, sadece Kazakistan ve Kırgızistan'ı güvenilir partner olarak nitelendirmekle kalmamış, Türkmenistan ve Özbekistan'a da önem vermiş ve bu ülkelere ziyaretler gerçekleştirmiştir. Bölgesel faktörleri kullanarak Orta Asya politikasında başarılı olan Rusya, böylece Yeni Büyük Oyun'da bölgesel pozisyon itibarıyla ABD, İran ve Çin gibi rakiplerine oranla daha güçlü bir konuma gelmiştir.

⁴⁶ Efegil, a.g.m., s.11.

⁴⁷ Dosım Satpayev, "Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Dinamizmi: On Yıllık Deneyim", çev. Saule Baycaun, *Avrasya Dosyası*, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss.119-120.

Fakat 11 Eylül'den sonra Orta Asya'daki mevcut dengeler kökünden değişmiş ve bundan en çok etkilenenlerden biri de Rusya olmuştur⁴⁸.

1.5. Rusya'nın Orta Asya Politikası Karşısında Bölge Ülkelerinin Tutumu

Rusya'nın bölgedeki hegemonyasını yeniden tesis etme arzusu Orta Asyalıların temel ilgi konusudur. Orta Asyalıları bu yönde bir endişeye sevkeden şey, Rus imparatorluğunun yeniden oluşturulması yönündeki aşırı milliyetçi söylemlerin yükselmesidir. Bu nedenle Orta Asya cumhuriyetleri her ne kadar Rusya'ya birçok konuda bağımlı olsalar ve iyi ilişkilerin geliştirilmesinin gerekliliğine işaret etseler de, hepsi onu güvenilir bir dosttan ziyade fırsat kollayan bir düşman olarak görmektedir⁴⁹.

1992 yılının ortalarından itibaren Moskova'nın bölge üzerindeki niyetlerinin yavaş yavaş belirmesi üzerine, Orta Asya cumhuriyetleri bir araya gelerek Rusya'ya karşı güç birliği yapmak istemişlerdir. Bölgede Rusya karşıtı her hareketin öncüsü olan Özbekistan'ın inisiyatifi ve Kırgızistan ile Kazakistan'ın da katılımıyla 1994 yılında Orta Asya Ekonomik Birliği'ni (OAEB) oluşturulmuştur. Kazakistan lideri Nazarbayev ise, buna ilave olarak, BDT'nin yerini almak üzere bir Avrasya Birliği'nin de oluşturulmasını önermiş, böylelikle Rusya'yı da içine alan bu örgüt içinde Moskova'nın neo-emperyal politikalarının nötralize edilmesini amaçlamış, fakat destek bulamamıştır. Bir birlik fikrine karşı çıkan Türkmenistan'ın katılmadığı OAEB, Tacikistan'ı da içine alarak yoluna devam etmiştir⁵⁰. Özbekistan'ın öncülüğünde kurulan OAEB'ye cevap ise Rusya'dan gelmiş, Moskova'ya daha yakın olan Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan ile Belarus'un da katılımıyla Ekim 2000'de Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) kurulmuştur. New York'ta toplanan BM Milenyum zirvesinde GUUAM⁵¹ ülkeleri kendi

⁴⁸ Cafersoy, a.g.m., s.167.

⁴⁹ Peimani, a.g.e., pp.68-70.

⁵⁰ Gretskey, a.g.m.

⁵¹ Rusya'nın eski SSCB alanındaki rolünün en güçlü biçimde sorgulandığı örgüt olan GUUAM, BDT içinde bir bölünmenin işareti olarak algılanmaktadır. Moskova'nın BDT'yi ve ikili güvenlik anlaşmalarını müdahale aracı olarak kullanmasından rahatsız olan Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova tarafından 10 Ekim 1997'de kurulan örgüt, 24 Nisan 1999'da Özbekistan'ın katılımıyla genişlemiştir. Ayrıca, her ne kadar GUUAM üyesi değilse de, daimi tarafsızlık statüsü nedeniyle ve enerji ihracatı üzerindeki Rus hakimiyetinden kurtulmak için benzer endişeleri taşıdığı için Türkmenistan da GUUAM ile yakın ilişki içindedir. Bu ülkeler Rusya'nın üye ülkeler üzerindeki kontrol sağlama aracı olarak gördükleri BDT'nin daha fazla güçlenmesine karşı çıkmakta, dış politikalarını Batı yönünde geliştirmek istemekte ve güvenliklerini NATO gibi Batılı güvenlik mekanizmaları içinde aramaktadırlar. GUUAM

aralarında ortak bir serbest ticaret bölgesi kurulmasını tartışırken, BDT Gümrük Birliği kendisini resmen Avrasya Ekonomik Birliği'ne çevirmiş, böylece Rusya'nın öncülüğündeki AEB ve Özbekistan'ın da içinde bulunduğu GUUAM, BDT içinde iki kutup olarak ortaya çıkmıştır⁵².

Gerek aralarında bulunan sorunların yarattığı güvensizlik ortamı, gerekse de kapasitelerinin sınırlılığı nedeniyle, Orta Asya cumhuriyetleri Rusya'yı dengeleyebilecek güçte bir entegrasyona gidememişlerdir. Bu nedenle dış destek arama yoluna yönelmişlerdir. Çin, İran ve ABD bölge ülkelerinin Moskova'yı dengelemek için yönelebilecekleri alternatiflerdir. Fakat bunların içinden sadece ABD Orta Asya'daki Rus etkisini dengeleyebilecek güce sahiptir. SSCB'nin dağılmasını izleyen ilk yıllarda bölgede çok fazla etkili olamayan Washington, 1997'den itibaren aktif politika izlemeye ve Rusya'ya karşı bir denge unsuru olarak ortaya çıkmaya başlamış, asıl olarak 11 Eylül sonrası dönemden itibaren bölgeye askeri olarak yerleşerek Rus hegemonyasını tehdit eder duruma gelmiştir.

2. ABD'NİN ORTA ASYA POLİTİKASI

2.1. ABD'nin Orta Asya'daki Temel Öncelikleri

2.1.1. Orta Asya'nın yeniden bir devletin kontrolüne girmesinin engellenmesi

SSCB'nin çöküşüyle ortaya çıkan jeopolitik dengeler ABD'ye ilk defa Çin sınırından Basra Körfezi'ne kadar olan bölgeye hakim olabilme ve varlığını Avrasya'nın güney sınırlarına kadar nüfuz ettirebilme olanağını sunmuştur. Ancak bu geniş alandaki jeopolitik boşluğun nasıl doldurulacağı bir sorun olarak ortaya çıkmıştır⁵³. Orta Asya cumhuriyetleri bağımsız birer devlet olmalarından sonra da Rusya ile karşı karşıya kalmış, fakat bölgenin stratejik önemi, zengin ekonomik

içinde askeri ve güvenlik konularında işbirliği şu aşamada ikinci derecede rol oynamakta, fakat giderek gelişmektedir. Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz: Svante E. Cornell, "Geopolitics and Strategic Alignments in the Caucasus and Central Asia", *Perceptions: Journal of International Affairs*, Vol: IV, No: 2, June-August 1999, pp.108-111; Taras Kuzio, "Bağımsız Devletler Topluluğu İçinde Jeopolitik Çoğulculuk: GUUAM'ın Ortaya Çıkışı", *Kadim Komşumuz Yeni Rusya*, haz. Yılmaz Tezkan, İstanbul: Ülke Kitapları, 2001, ss.94-126.

⁵² Hasan Ali Karasar, "Bağımsızlıklar Sonrası Türkistan'da Rus Siyaseti", *Avrasya Dosyası*, Rusya Özel, Cilt: 6, Sayı: 4, Kış 2001, ss.232-233.

⁵³ Abdul Shakoov, "Orta Asya: Amerika'nın Çıkar Algılaması ve Güvenlik Politikaları", *Avrasya Etüdleri*, Cilt: 2, Sayı: 2, Yaz 1995, s.15.

potansiyeli ve Rusya'nın sınırlı etki gücü ABD'nin Orta Asya'ya yönelmesine ve Moskova'nın karşısına çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca eski Doğu-Batı çatışmasının sona ermesiyle Moskova'nın veya Washington'un gölgesinden sıyrılarak bağımsız birer oyuncu olarak sahneye çıkan bölgesel aktörler de ABD'nin Avrasya'daki hegemonik politikalarına meydan okumaya başlamıştır. Böylece SSCB'nin çöküşüyle zayıflamış olan Rusya'nın yanında, yükselen süper güç Çin ve dini ideolojisiyle İran Washington'un bölgedeki liderlik pozisyonu için tehdit oluşturmaktadır⁵⁴.

Bölgesel güçlerden Rusya, Orta Asya dengelerinde her zaman hesaba katılması gereken bir aktör olmuştur. Rusya'nın Orta Asya'daki tarihten gelen ekonomik, siyasi ve askeri rolü kolayca doldurulabilecek bir nitelikte değildir. Soğuk Savaş'tan güçlenerek çıkan ABD, çok güçlü veya çok güçsüz bir Rusya yerine kontrol altında tutulan bir Rusya'yı daima tercih etmektedir. Çok güçsüz bir Rusya geniş çaplı bir kaosa yol açabilecek iken, güçlü bir Rusya da bölgeyi yeniden etkisi altına alabilecek ve Amerikan çıkarlarını risk altına sokabilecektir. 1993 yılına kadar Batı eğilimli bir dış politika takip eden Rusya, Avrasyacı görüşün destek bulması ile yeniden eski etkinliğini elde etme ve Batı nüfuzunu dengeleme arzusuyla hareket etmeye başlamıştır. BDT'yi bir federasyon ya da konfederasyon içinde birleştirecek şekilde yeniden yapılandırma arzusu, Çin ile ekonomik ve siyasal ilişkileri geliştirme ve ABD'ye muhalif ülkeler ile (İran, Irak, Kuzey Kore) yakın ilişki kurma taktik adımlarından oluşan stratejisi, ABD tarafından kabul edilemeyecek gelişmelerdir⁵⁵. Orta Asya ülkelerine ve diğer eski Sovyet cumhuriyetlerine yönelik tavrı, Rusya'nın gelecekte taşımayı amaçladığı vizyonu az çok ortaya koymaktadır. Rusya'nın eski imparatorluk günlerine dönme arzusu ABD tarafından kabul görmediği için, Washington ortaya çıkan jeopolitik boşluğu doldurmak ve Moskova'yı dengelemek amacıyla gücünü Orta Asya'ya yansıtmayı tercih etmektedir⁵⁶.

Orta Asya'da Amerikan çıkarları açısından dikkat edilmesi gereken ikinci önemli aktör Çin'dir. Devasa nüfusu, nükleer gücü, giderek güçlenen ekonomisi ile Çin,

⁵⁴ Walter Schilling, "Kafkaslar ve Orta Asya'da Jeopolitiğin Dönüşü", çev. Yılmaz Tezkan, **Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye**, haz. Yılmaz Tezkan, İstanbul: Ülke Kitapları, 2000, ss.151-152.

⁵⁵ Bülent Aras ve İhsan Çolak, "Amerika-Orta Asya İlişkileri", **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 3, Sayı: 3, Sonbahar 1996, s.61.

⁵⁶ Cristopher J. Fettweis, "Sir Halford Mackinder, Geopolitics and Policymaking in the 21st Century", <http://carlisle-www.army.mil/usawc/Parameters/00summer/fettweis.htm>, 25 Ağustos 2004.

uluslararası alanda ve Orta Asya'da önemli bir ağırlığa sahiptir. Nüfusunun büyük çoğunluğunu Uygur Türkleri oluşturan Çin'in Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nin Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan ile yaklaşık 3.000 km sınırı vardır. Ayrıca Çin'de yaşayan yaklaşık 5.6 milyon Orta Asyalı halkın büyük bölümü Sincan'da yaşamakta, Pekin'in baskı politikasından dolayı Sincan'dan göçen yaklaşık 300.000 Uygur Türkü de Orta Asya'da yaşamaktadır. Sincan'daki Orta Asyalı azınlıkların durumu ve Orta Asya'daki Uygur sürgünlerinin faaliyetleri Pekin'i kaygılandırmaktadır⁵⁷. Bu nedenle Çin Orta Asya'da aktif bir politika izleyerek bölgedeki gelişmelerde söz sahibi olmak ve çıkarları aleyhine gelişecek olayları engellemek istemektedir. 21. yüzyıldaki en büyük rakibi olarak gördüğü Çin'in jeostratejik ve jeoekonomik önemi büyük olan bu bölgede aktif olması ise Washington'u rahatsız etmektedir. Ayrıca ABD, Pekin'in Moskova ile yakınlaşması ve bu iki ülkenin Orta Asya'da Amerikan etkisine karşı bir çıkar birliği içine girmesi ihtimalinden de büyük endişe duymaktadır⁵⁸. 1996'da Rusya ve Çin'in öncülüğünde, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın da katılımıyla oluşturulan ve daha sonra Özbekistan'ı da içine alan ŞİÖ, Moskova ile Pekin'i ortak bir platformda birleştirmiş ve bir işbirliği zemini oluşturmuştur. Her ne kadar Çin'in Rusya'nın Orta Asya'da yeniden egemenlik tesis etmesine karşı olan tutumu nedeniyle Moskova ile arasında bir çıkar ayrılığı söz konusu olsa da, her iki ülke açısından da birbirlerinden daha büyük tehdit olarak gördükleri Amerikan etkisine karşı işbirliği yapmak daha rasyonel görülmektedir. ABD ise, iki ülkenin güç birliğine gitmesi Washington'un bölgedeki politikalarını etkisiz kılacağı ve Orta Asya'nın yeniden Amerikan çıkarlarına aykırı bir şekilde başka bir devletin egemenliğine girmesine neden olabileceği için, Rusya ve Çin'in bölgedeki Amerikan çıkarlarına karşıtlık temelinde ortak hareket etme yoluna gitmesinden büyük endişe duymaktadır.

Bir diğer bölgesel güç İran ise, Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlığını çok büyük umutlarla karşılamıştır. Bağımsız Orta Asya cumhuriyetlerinin ortaya çıkışı, Amerikan yönetimi tarafından İslami fundamentalizmin önemli çıkış noktalarından biri olarak suçlanan İran tarafından uluslararası arenada devam eden yalnızlığından

⁵⁷ John Calabrese, "Çin'in Orta Asya Politikası: Yenileme ve Üstlenme", *Avrasya Etüdları*, Sayı: 16, Sonbahar-Kış 1999, ss.75-78,83.

⁵⁸ Aras ve Çolak, a.g.m., ss.61-62.

kurtulabilmek için bulunmaz bir fırsat olarak görülmüştür. Fakat Sovyet sonrası dönemde oluşan güç boşluğunun İran tarafından doldurulması ihtimali başta ABD olmak üzere tüm Batı dünyasında bir panik oluşturmuş, bu bağlamda Washington İran'ın çevrelenmesi çalışmalarını 1990'lı yılların başlarından itibaren hızlandırmıştır⁵⁹. ABD bu amaçla ilk olarak, Tahran'ın olası rejim ihracı çabalarını etkisiz kılmak ve demokratik ve laik yönetim şeklinin benimsenmesini sağlamak için, Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının ilk yıllarında bölgede Türk modelini desteklemiştir. Ayrıca, İran'ın bölgedeki etkisini sınırlama politikası çerçevesinde, Orta Asya ve Hazar Denizi petrol ve doğalgazının İran üzerinden dünya piyasalarına sevkine, Tahran'ın bölgedeki konumunu güçlendireceği için karşı çıkmıştır. Orta Asya hükümetlerine İran'dan geçecek bir boru hattının tercih edilmesi durumunda bölgeye yapılacak mali ve ekonomik yardımların gözden geçirileceği bildirilmiştir⁶⁰. Fakat Washington'un kaygılarına rağmen, İran, siyasal İslam'a bağlı olduğu halde, son yıllarda Orta Asya'ya karşı daha ihtiyatlı bir yaklaşım benimsemekte, bölgede İslamcı politikaları desteklemekten kaçınmakta ve bu nedenle İran'ın dini radikalizmi desteklediğine dair çok az delil bulunmaktadır. Fakat bu durum Tahran'ın gelecekte oluşacak siyasal olaylarda dini muhalif grupları desteklemeyeceği anlamına gelmemektedir⁶¹. Ayrıca Tahran'ın Orta Asya'da Rusya ve Çin ile Amerikan karşıtlığı temelinde bir işbirliğine gitmesi olasılığı Washington tarafından dikkatle izlenmektedir.

2.1.2. Orta Asya'da güvenlik ve istikrarın sağlanması

SSCB'nin çökmesinden sonra ABD'nin bu bölgede karşısındaki en önemli sorunlardan birisi, yeni bağımsız olan Orta Asya cumhuriyetlerinde istikrarın bozulması ve bu durumun ABD'nin çıkarlarına aykırı gelişmelere yol açması olasılığıydı. Bağımsızlıktan bugüne kadar geçen on yılı aşkın süredir Orta Asya cumhuriyetleri arasında ve her cumhuriyetin kendi içinde bir siyasal bölünmüşlük yaşanmaktadır. Sovyet döneminin böl ve yönet politikasından miras kalan devlet sınırları etnik grupları bölmekte, ticaret ve iletişim kanallarında kesintilere yol açmakta ve devletlerarası

⁵⁹ Aras ve Çolak, a.g.m., s.63.

⁶⁰ Taşçıkara, a.g.m., ss.242.

⁶¹ Hayati Aktaş, "Türkiye'nin Orta Asya Politikasında İran Faktörü", *Bilgi*, Sayı: 20, Kış 2002, s.10.

krizlere neden olmaktadır. Bunların yanında, su, petrol vb. doğal kaynakların paylaşılmasında da sorunlarla karşılaşmakta, ayrıca radikal grupların ve terör örgütlerinin faaliyetleri bölge güvenliğini tehdit etmektedir⁶². Bu gibi sorunlar Orta Asya cumhuriyetlerini istikrarsızlıklara sürükleyebilecek, ayrıca kendi potansiyelleriyle bu sorunları çözme imkanı olmadıkları için dış güçlerin etkisine açık bir konuma sokabilecektir. Bu durum en çok Rusya'nın çıkarına olacak ve Kollektif Güvenlik Antlaşması ve ikili askeri anlaşmalar çerçevesinde veya Rus azınlığın güvenliğinin sağlanması gerekçesiyle bölgeye müdahalesi için uygun zemin oluşacaktır. Orta Asya'da istikrarın bozulması ve Rusya'nın bu durumdan yararlanması, bölge dengelerinde ABD'yi Rusya karşısında dezavantajlı duruma sokacak ve ayrıca Washington'un gerçekleştirmek istediği birçok projenin (boru hatları gibi) önünde engel oluşturacaktır.

Orta Asya'da istikrarın bozulması durumunda ABD açısından tehdit oluşturabilecek bir diğer olumsuzluk da, uluslararası uyuşturucu ticareti açısından bölgenin yeni bir Latin Amerika olmasıdır. Amerikalılara göre, başta Orta Asya olmak üzere eski Sovyet alanı uyuşturucu ticareti ve bunu kontrol etmek isteyen organize suç örgütleri için cazip fırsatlar sunmaktadır. Çözüm bekleyen sosyal ve ekonomik sorunların yaygın olduğu Orta Asya'nın içinde bulunduğu istikrarsız ortam ve büyük üretim merkezleri açısından köprü niteliğindeki coğrafi konumu, organize suç örgütlerini uyuşturucu üretiminin ve ticaretinin merkezini bu bölgeye kaydırmak için teşvik etmektedir. Buradan Avrupa ve ABD'ye sevk edilen uyuşturucu ciddi bir global tehdit oluşturmaktadır⁶³. Bu nedenle bölgede istikrarın hakim olması, uyuşturucu ticaretine büyük bir darbe vuracağı için, Washington açısından daha önem kazanmaktadır.

Orta Asya'da kriz ve karmaşanın ABD için oluşturabileceği tehditlerden biri de, nükleer silahların ve ilgili teknolojinin kontrolden çıkıp yayılmasıydı. SSCB'nin çöküşünden hemen sonra ABD'nin Orta Asya'daki en temel güvenlik sorunu Kazakistan'da bulunan nükleer silahların yol açabileceği problemler olmuştur. SSCB dağıldığında önemli sayıda stratejik nükleer füze Kazakistan topraklarında

⁶² Hill, "The United States and Russia...", a.g.m.

⁶³ Tamara Makarenko, "Crime, Terror and the Central Asian Drug Trade", <http://www.fas.harvard.edu/~asiactr/haq/200203/0203a004.htm>, 10 Ocak 2004.

bulunuyordu⁶⁴. Bu durum Kazakistan'ı dünyanın dördüncü büyük nükleer gücü yapmaktaydı. SSCB'den Kazakistan'a, toplam savaş başlığı sayısı 1.040 olan 104 SS-18 kıtalararası balistik füze ve savaş başlığı sayısı 320 olan 40 ağır bombardıman uçağı kalmıştı. Her kıtalararası füze 10.000 km kat edebilmekte ve ayrı hedeflere yönelebilen 10 nükleer savaş başlığı taşıyabilmekteydi. Bu potansiyeliyle Kazakistan Batı'yı nükleer silahlarla rahatça vurabilecek ilk Müslüman ülke olmaktaydı⁶⁵. Bu nedenle Washington yönetimi Kazakistan'da bulunan nükleer silahların imhasını ve bölgede nükleer enerji üretimi ile ilgili faaliyetlerin kontrol altına alınmasını istemekteydi. Nitekim Kazakistan yönetimi 22 Mayıs 1992'de Stratejik Silahların İndirimi Anlaşması'nı ve Lizbon Protokolü'nü imzalamıştır. Bu bağlamda Yeltsin ve Nazarbayev 28 Mart 1994'te, Kazakistan'da bulunan nükleer savaş başlıklarının 14 ay içinde ve füzelerin üç yıl içinde nakledilmesine ilişkin bir anlaşma imzalamışlardır. Bu çerçevede tüm savaş uçakları, füzeler ve savaş başlıkları Rusya'ya transfer edilmiş ve Başbakanı Akezhan Kazhegeldin Kazakistan'ın artık nükleer silahlardan arındırılmış bir ülke olduğunu açıklamıştır⁶⁶.

2.1.3. Radikal dini akımların güç kazanmasının engellenmesi

Fundamentalizmin Orta Asya'da güç kazanması konusu, özellikle Tacik iç savaşının başlamasından sonra popüler bir korkutma aracı olmaktan çıkıp gerçek bir tehdide dönüşmüştür. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı James Baker, Orta Asya liderlerini radikal İslam ve İran etkisinden uzak durmaları için açıkça uyarmıştır. Önde gelen Amerikalı stratejist Zbigniew Brzezinski ise algılanan tehdidin boyutunu, "Rusya ve ABD için jeopolitik boşluk tehlikeli bir girdap halini alabilir. İslam'ın siyasi uygulanması sadece kuzeyde bir tortu halinde kalan Rus emperyalizmine karşı bir tehdit oluşturmuyor, zamanla güneydeki Amerikan hakimiyetine de bir rakip çıkarıyor"

⁶⁴ Taşçıkara, a.g.m., ss.239.

⁶⁵ Andrei Kortunov, Yuri Kulchik ve Andrei Shumikhin, "Military Development in Kazakhstan: Goals, Parameters, and Implications for Russia", <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/ConflictBook/Kortunov-Kulchik-Shumikhin.htm> %20, 8 Ekim 2003.

⁶⁶ Jim Nichol, "Central Asia's New States: Political Developments and Implications for U.S. Interests", CRS Issue Brief, 93108, December 19, 1996, <http://www.fas.org/man/crs/93-108.htm#most>, 17 Ocak 2005.

sözleriyle ifade etmiştir. Brzezinski ayrıca, bu girdabın coğrafi çevresinin Adriyatik Denizi'nden Çin'in Sincan bölgesine kadar uzanabileceğini eklemiştir⁶⁷.

Fakat Orta Asya halkının dini inancı Amerikalılarca çok net anlaşılabilmiş değildir. Bağımsızlıktan sonra Orta Asya cumhuriyetlerinde İslam inancındaki canlanışın etkisiyle yaşanan her gelişme, Amerikan siyaset ve akademi çevrelerinde İslami radikalizmin yayılması olarak algılanmaktadır⁶⁸. Orta Asya kültürünün bir parçası olan İslam inancı aslında bölgede radikal bir nitelik taşımazken, yaşanan ekonomik ve siyasal gelişmelerin etkisiyle radikal akımlar son yıllarda güç kazanmaya başlamıştır. ÖİH'nin gerçekleştirdiği terör saldırılarıyla şiddete dayanan bir yöntemle faaliyete geçmesi, Hizb-u Tahrir'in bölge genelinde bir İslam Halifeliği kurulması yönünde söylemler geliştirmesi gibi olaylar ABD'nin endişelerinin doğruluğunu kanıtlar niteliktedir. Fakat bu gelişmelerde Orta Asya halkının karşılaştığı olumsuz koşulların büyük etkisi vardır.

Bu bağlamda Amerikan yönetimi, olumsuz siyasi koşulların doğması ve radikalizmin güç kazanmasından duyduğu kaygılardan dolayı Orta Asya'daki ekonomik ve siyasi reformları desteklemektedir. Reformların başarısızlığı sonucunda ortaya çıkabilecek olumsuz ekonomik ve siyasal ortam, ABD'nin kontrol altında tutmak istediği aşırı ve fundamentalist hareketlerin güç kazanması için uygun bir zemin yaratacaktır. Fundamentalist hareketlerin güçlenmesi Orta Asya'nın Batı ile olan bağını zayıflatıp İran'ın bölgedeki etkisini artıracaktır. Ekonomik ve siyasal istikrarı radikal akımlara karşı en iyi önlem olarak gören Washington, reformları destekleyerek fundamentalizmin önüne geçmek istemektedir⁶⁹.

2.1.4. Demokratikleşme ve insan haklarının korunması

Demokrasinin yaygınlaşması ve insan haklarının korunması, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra Amerikan dış politikasının, özellikle eski Sovyet cumhuriyetlerine yönelik politikasının temel unsurlarından biri olmuştur. Hatta daha SSCB dağılmadan, çöküş sinyalleri verdiği son dönemlerde, Ulusal Demokrasi Enstitüsü ve Uluslararası

⁶⁷ Shakoore, a.g.m., s.16.

⁶⁸ Aras ve Çolak, a.g.m., s.68.

⁶⁹ Taşçıkar, a.g.m., s.239.

Cumhuriyet Enstitüsü gibi pek çok Amerikan kuruluşu seminerler, konferanslar ve bölgede demokratik kurumların oluşturulmasına yönelik başka birçok aktiviteler düzenlemiştir. Daha sonra ABD'nin eski Sovyet cumhuriyetlerine yardımdan sorumlu büyükelçisi olacak olan Strobe Talbott, 1993'te bölgeyi ziyaretinde, Orta Asya liderlerine insan haklarının korunması konusunda performanslarını yükseltmelerini ve yapılacak yardımların bu kritere göre olabileceğini belirtmiştir⁷⁰.

Bağımsızlıklarını elde etmelerinden sonra Orta Asya cumhuriyetlerinde eski komünist liderler görevlerine devam etmiş, birçok eski KP yetkilisi bürokrasinin üst kademelerindeki statülerini korumuştur. Demokrasiye verdiği bu öneme rağmen, Amerikan yönetimi mevcut eski komünist liderleri tanımış ve onlarla ilişkiye geçeceğini beyan etmiştir. Fakat bu durum Washington'un geri adım attığı anlamına gelmemelidir⁷¹. Bağımsızlıktan hemen sonra ABD'nin demokrasinin yerleşmesi ve insan haklarının korunması amacı ile Orta Asya liderlerinin iktidarda kalma amaçları ve bölgenin sosyo-kültürel yapısı çatıştığı için, ABD'nin bu konudaki politikasında zamanla bir yumuşama gözlenmiş ve bazı stratejik çıkarların ağır basmasıyla demokrasi ve insan hakları konularına olan ilgisinde düşüş yaşanmıştır. Washington demokratikleşme yolunda atılan adımların Orta Asya'da durumu daha kötüleştirdiğini, radikal gruplara kolaylık sağladığını ve İslamcıların iktidara gelme olasılığının bulunduğunu düşünmeye başlamıştır. Radikal İslami hareketlerden endişe eden Beyaz Saray, bu yöndeki hareketlere karşı politikaları nedeniyle eski komünist liderleri desteklemiştir⁷².

Ayrıca, ABD'nin demokratikleşme ve insan hakları konularına ilişkin her bir Orta Asya cumhuriyetine yönelik politikası, bu ülkelerin Rusya ile ilişkilerine bağlı olarak değişiklik arz etmiştir. Amerikan makamları, Kazakistan-Rusya ilişkilerinin olumlu seyrinden dolayı Devlet Başkanı Nazarbayev'i demokratik olmayan eylemlerinden ötürü eleştirirken, Özbekistan'ın Rusya ve İran karşıtı ve İsrail yanlısı tutumundan dolayı Kerimov yönetiminin benzer eylemlerini görmezden gelmiştir⁷³. Kazakistan'ın nükleer silahlardan arındırılmasına ilişkin anlaşmayı imzalaması Washington'u

⁷⁰ Shireen T. Hunter, **Central Asia since Independence**, London: Praeger Pub., 1996, p.162.

⁷¹ Nichol, a.g.m.

⁷² Hunter, a.g.e., pp.162-163.

⁷³ Hunter, a.g.e., p.163.

Nazarbayev'i Orta Asya'nın tercih edilen lideri olarak desteklemeye itmişti. Fakat Kazakistan nükleer silahlara sahip olduğu ve ekonomik cazibe sergilediği sürece Washington açısından popülerdi. Oysa Orta Asya'nın tarihsel, kültürel ve stratejik çekim merkezi Özbekistan'dır⁷⁴. SSCB döneminden beri Orta Asya'da merkezi bir role sahip olması, Orta Asya cumhuriyetlerinin tümüne komşu olan coğrafi konumu, askeri gücü, Moskova'dan bağımsız bir politika izlemeye çalışması ve ABD ile ilişkilerini geliştirmede diğer ülkelere nazaran daha istekli olması, Washington'un bölgeye yönelik politikasında Taşkent'e ayrı bir önem vermesine ve bu nedenle de anti-demokratik ve otoriter yönetimine göz yumarak Kerimov yönetimini desteklemesine neden olmuştur. 11 Eylül saldırılarından sonra yapılan ittifak ile bu destek daha somut bir niteliğe bürünmüştür.

2.1.5. Ekonomik çıkarlar

ABD'nin Orta Asya'daki ekonomik çıkarları denildiğinde akla ilk olarak bölgenin petrol ve doğalgaz potansiyeli ve bunların işletilmesi konusu gelmektedir. Ülkeler bazında genel bir değerlendirme yapıldığında, Orta Asya cumhuriyetleri arasında en büyük petrol rezervine sahip ülke olan ve Tengiz petrol kaynaklarından yılda 50 milyon ton civarında bir üretim yapmayı planlayan Kazakistan ile BDT ülkeleri arasında ikinci ve dünyada dördüncü büyük doğalgaz üreticisi konumunda bulunan ve ispatlanmış gaz rezervi 2.8 trilyon m³, tahmini toplam gaz rezervi ise 13 trilyon m³ civarında olan Türkmenistan ilk etapta göze çarpmaktadır⁷⁵. Orta Asya cumhuriyetlerinin sahip olduğu bu kaynaklara dünyanın ihtiyacı vardır. Yapılan hesaplamalara göre 2015 yılında dünya genelinde petrole duyulan günlük ihtiyaç 103 milyon varil olacaktır. Orta Asya bölgesine coğrafi açıdan yakın olan Asya ülkelerinin günlük ihtiyacının 25-28 milyon varil, Avrupa ülkelerinin ise 15-18 milyon varil olması tahmin edilmektedir. Bu rakamı OPEC ülkelerinin tek başına karşılaması ise mümkün değildir. Sanayi sektöründe ve konutlarda doğalgaz kullanımına her geçen gün ağırlık verilmekte olduğu için, durum doğalgaz açısından da benzerlik göstermektedir. 2020 yılında Avrupa ülkelerinin yıllık

⁷⁴ Kemal H. Karpat, **Türkiye ve Orta Asya**, çev. Hakan Gür, Ankara: İmge Kitabevi Yay., 2003, s.351.

⁷⁵ Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik**, İstanbul: Küre Yay., 2002, s.463.

doğalgaz ihtiyacının 456 milyar m³ civarında olması beklenmektedir ve bu rakamın %55'lik kısmının ithal edilmesi gerekecektir⁷⁶.

Enerji kaynaklarını güvenli bir şekilde ve Rusya'nın kontrolü olmaksızın dünya piyasalarına sunabilen Batılı devletler, hem petrol ve doğalgaz konusunda Rusya ve Ortadoğu hakimiyetinden kurtulacaklar, hem de yeni arz nedeniyle petrol ve doğalgaz fiyatlarında yaşanabilecek düşüşlerden yararlanacaklardır. Ayrıca mevcut kaynakları dünya piyasalarına sunarak belli bir zenginliğe ulaşan bölge ülkeleri Batılı ülkeler için yeni ve büyük bir pazar olacaktır. Eğer bölge devletleri ekonomik ve siyasal açıdan kendi egemenliklerini sağlamlaştırabilirlerse, Rusya'nın bölge ve bölge enerji kaynakları üzerindeki hakimiyeti tümüyle kırılacak ve Moskova'nın yeniden süper güç olması engellenebilecektir. Böylece Orta Asya cumhuriyetleri ile serbestçe ilişkiler kurulurken, Rusya ile yeniden çatışma ihtimali azalacaktır⁷⁷. Bu nedenle bölge ülkelerinin bağımsızlıklarının ardından, özellikle ABD Orta Asya petrol ve doğalgazının işletilmesi, Rus kontrolü olmaksızın dünya pazarlarına ulaştırılması ve bu faaliyetlerde Amerikan şirketlerinin inisiyatif alması için harekete geçmiş, bu yöndeki çabalarını 1997 yılından itibaren daha da hızlandırmıştır. Washington ayrıca, bu şirketlerin önündeki engelleri kaldırabilmek ve Orta Asya cumhuriyetlerinin pazar ekonomisine geçişlerini sağlayabilmek için bölge ülkelere yardım etmiş ve bu yönde teşvikte bulunmuştur. ABD, Orta Asya ve Hazar Denizi petrol ve doğalgaz kaynaklarının işletilmesi ve dünya pazarlarına ulaştırılmasında Rusya ve İran'ı izole ederek asıl söz sahibi devlet olmak istemekte, bu şekilde Moskova ve Tahran'ın bölge ülkeleri üzerindeki etkisini azaltmayı amaçlamakta, ayrıca bölge enerji kaynaklarının kontrolünü elinde bulundurarak bu kaynaklara en çok bağımlı olan Avrupa ülkeleri üzerinde baskı yaratmak istemektedir.

2.2. 1991-1997 Döneminde ABD'nin Orta Asya Politikası

Amerikan yönetimi Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlığına hazırlıksız yakalanmıştır. Uzun yıllar süren ilgisizlik ABD'yi Orta Asya'yı tanıyan uzmanlardan

⁷⁶ Ertan Efeğil, "Washington'un Hazar Havzası Politikası ve Türkiye", *Avrasya Dosyası*, ABD Özel, Cilt: 6, Sayı: 2, Yaz 2000, s.189.

⁷⁷ Efeğil, "Washington'un Hazar Havzası...", a.g.m., s.190.

yoksun bırakmıştı. Orta Asya hakkında detaylı bilgi sahibi olmamak ve bölgeyle nasıl ilgileneceği konusunda deneyimsiz olmak Beyaz Saray için sorunlar yaratmaktaydı⁷⁸. Bu nedenle ABD'nin Orta Asya'ya yönelik geliştireceği politika konusunda bir konsensüs mevcut değildi. Orta Asya'ya yönelik aktif politika izlenmesi taraftarı olan grup, Amerikan ekonomik yardımlarının ve siyasi desteğinin bölge istikrarına katkıda bulunacağını ve buradaki olumsuzlukların içinde Amerikan müttefiki ülkelerin de bulunduğu bölgeye komşu ülkelere sıçramasını engelleyeceğini, ayrıca bölgede bulunan nükleer silahların ve ilgili materyallerin radikal Üçüncü Dünya rejimlerinin veya terörist grupların eline geçmesi durumunda uluslararası güvenliğin büyük riske gireceğini, bu nedenle süper güç niteliğiyle dünyada en güçlü pozisyonda bulunan ülke olan ABD'nin uluslararası alanda savunuculuğunu yaptığı demokratikleşme ve insan hakları gibi değerlerin Orta Asya'da da benimsenmesi için çalışması gerektiğini, böylece bölge ülkelerinin tam bağımsızlığının sağlanacağını ve Rus etkisinin dengeleneceğini savunmaktaydı⁷⁹. Diğer yandan ABD'nin Orta Asya politikasını eleştiren ve daha az müdahale edilmesi gerektiğini savunan kesim, iddialarını bu bölgenin Amerikan çıkarları açısından çok şey ifade etmediği, bu bölgedeki gelişmelerin ABD açısından marjinal kaldığı, İslami radikalizm tehlikesi bulunduğu ve ABD'nin Ortadoğu ya da başka bir bölgedeki çıkarlarına zarar verebileceği tezine dayandırmışlardır. Ayrıca Orta Asya cumhuriyetlerindeki doğal kaynakların ABD açısından hayati öneme sahip olmadığını, bu ülkelerin Batı pazarlarına açılmalarının çok uzun yıllar alacağını iddia etmişlerdir⁸⁰. Washington'un birinci dönemdeki Orta Asya politikası bu tartışmalar ışığında gelişmiştir. Aktif politika izlenmesi taraftarı olan yaklaşımın ağır basmasına rağmen, bölge hakkında çok fazla bilgi sahibi olunmadığı için bölgede ortaya çıkan jeopolitik boşluğu gidermeye yönelik güçlü bir politika geliştirilememiştir.

1990'ların başlarında eski Sovyet cumhuriyetlerinin Amerikan dış politikasındaki stratejik önceliği konusunda bir sıralama yapıldığında, Avrupa coğrafyası içinde bulunan konumuyla Baltık ülkeleri, geçmişte SSCB'nin Karadeniz ve Batı ile bağlantısını sağlayan konumuyla Ukrayna, Kafkasya'nın Karadeniz'e çıkışını sağlayan

⁷⁸ Shakoov, a.g.m., s.14.

⁷⁹ Nichol, a.g.m.

⁸⁰ Aras ve Çolak, a.g.m., ss.58-59.

konumuyla da Gürcistan birinci sırada yer almaktaydı. Müslüman cumhuriyetler ise, geniş çaplı bir istikrarsızlık yaratabilecek önemli bir çatışma söz konusu olmadığı sürece Washington'un stratejik ilgisinin alt sıralarında yer almaktaydılar. ABD'nin bölgenin üzerine fazla düşmemesinin de etkisiyle, Orta Asya'da nüfuz alanları büyük ölçüde Rusya tarafından belirlenmekteydi. Böylece kendisine yakın olan eski komünist liderleri destekleyen Moskova'nın bölgedeki hegemon konumu giderek güçlenmekteydi⁸¹. ABD'de eski Sovyet cumhuriyetlerine yönelik Rusya merkezli yaklaşımın hakim olduğu 1990'ların başlarında, Orta Asya cumhuriyetlerinin Rusya'ya karşı durabilmek amacıyla Amerikan yönetimi ile ilişkilerini geliştirebilmek için pek fazla seçenekleri yoktu. Bazı Orta Asya liderleri, Washington'un Rusya'ya olan desteğinin Moskova yönetimine BDT ülkeleri üzerinde baskı kurabilme ve taleplerini kabul ettirebilme imkanı sağladığını düşünmekteydiler. ABD içinde de Orta Asya'nın Rusya'nın nüfuzu alanı içerisinde bırakılmasına ilişkin görüşler mevcuttu⁸².

Orta Asya'da dengelerin başka bir ülke lehine bozulmasını önlemek üzerine kurulu bir politika izleyen ABD, aynı zamanda Rusya ile yeniden Soğuk Savaş dönemindekine benzer bir rekabet içine girmek istememekteydi. Yani Washington'un bölgedeki politikası, Moskova'nın fazla güçlenmesini engellemek, ama onunla dost olarak sistem içinde kalmaktı⁸³. Washington, Rusya'da Batı merkezli dış politikanın terk edildiği ve Yakın Çevre Politikasının ilan edildiği 1993 yılına kadar olan dönemde eski Sovyet topraklarına yönelik politikasında Moskova merkezli hareket etmekte olduğu için, bölgedeki amaçlarını gerçekleştirirken Rusya ile karşı karşıya gelmemeye özen göstermekteydi⁸⁴.

Eski Sovyet cumhuriyetlerinden daha çok batıdakilerle ilgilenen Amerikan yönetimi, Orta Asya'da girişimde bulunmakta yavaş davranmıştı. SSCB'nin Aralık 1991'de dağılmasından sonra Rusya'yı SSCB'nin devamı olarak hemen tanımasına rağmen, Orta Asya cumhuriyetlerini tanımakta gecikmiştir. Bu biraz da Rusya'nın gösterebileceği olası bir tepki konusunda duyulan şüpheden kaynaklanıyordu. Washington yönetimi nihayet 25 Aralık 1991'de tüm Orta Asya cumhuriyetlerini

⁸¹ Ahrari ve Beal, a.g.e., pp.61-62.

⁸² Hunter, a.g.e., pp.159-160.

⁸³ Erol, a.g.e., s.214.

⁸⁴ Hunter, a.g.e., p.158.

tanımış, diplomatik temsilcilikler açmış, kısa bir süre sonra da Dışişleri Bakanı James Baker bölgeye bir ziyaret gerçekleştirmiştir⁸⁵. Amerikan yönetimi, ilk başta güvenlik konularından dolayı Kazakistan ile ve nispeten daha demokratik bir eğilimde olmasından dolayı Kırgızistan ile diplomatik ilişki geliştirmiş, fakat İran destekli fundamentalizmin bölgede etkili olması endişesinin belirmesiyle 1992 Martına kadar diğer bölge ülkeleriyle de diplomatik ilişki kurmuştur. ABD ayrıca, bölge ülkelerinin AGİT ve diğer Batı örgütlerine katılımını desteklemiş, ekonomik yardımda bulunmak için Kongre’de Özgürlükleri Destekleme Yasası kabul edilmiş, bu yasa ile yapılacak yardımlarla demokratikleşme arasında bağlantı kurulmasıyla demokrasinin teşvik edilmesi ABD’nin bölgeye yönelik politikasının temel unsurlarından biri olmuştur⁸⁶. Ancak bu diplomatik girişimlerin temposunu hükümetten ziyade çok uluslu petrol ve gaz şirketleri belirlemiş, bu şirketler diplomatik temsilcilerden daha önce harekete geçmişlerdir. Orta Asya hükümetleri kredi pazarlıkları yapmaya başlayınca, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi uluslararası finans kurumları da bölgede bürolar açmaya başlamışlardır. Bu kurumlar, ekonomik verilerin düşüklüğü, Ruble’nin dengesizliği ve bölge ekonomilerinin çöküş halinde olması gibi nedenlerden dolayı bölge ülkelerinin ekonomik potansiyelini değerlendirmenin beklenenden çok daha uzun zaman alacağını düşünmüşler, bu nedenle 1993’e kadar sadece Kırgızistan’ı kredi verilebilir ülke olarak tanımlamışlardır⁸⁷.

Washington bu dönemde bir yandan Moskova merkezli bir bölge politikası izlerken ve Rusya’daki demokratik reformları destekleyerek bu ülkeyi Batı için bir tehdit olmaktan çıkarmaya çalışırken, diğer yandan da bölge ülkelerinin tam bağımsızlıklarını desteklemeyi, demokratikleşme, insan hakları ve serbest piyasa ekonomisini benimseyen bir gelişme çizgisi takip etmelerini, onları uluslararası topluma entegre etmeyi, bölgesel güvenliği ve uluslararası barışı tehlikeye atan radikal ve Batı karşıtı yönelimlerden kaçınmalarını sağlamayı amaçlayan bir Orta Asya politikası takip etmiştir⁸⁸. Fakat Beyaz Saray’ın bu ilk dönemde Orta Asya’da etkisini genişletmesinin ve bölge ülkelerinin dayanabilecekleri alternatif bir aktör olarak sahneye çıkmasının

⁸⁵ Erol, a.g.e., ss.213-214.

⁸⁶ Nichol, a.g.m.

⁸⁷ Raşid, a.g.e., s.262.

⁸⁸ Nichol, a.g.m.

önünde bazı engeller mevcuttu. Öncelikle, Orta Asya cumhuriyetleri ile ABD'nin çıkar algılamalarında, özellikle de Rusya'ya ve İran'a ilişkin yaklaşımlarında bir asimetri söz konusuydu. ABD'nin Rusya'yı gözetken ve İran'ı bölgesel konulardan izole etmeye yönelik politikası Orta Asya cumhuriyetlerine zarar veriyordu. Orta Asya'nın Amerikan dış politikasındaki önceliği zaten bölge ülkelerinin beklentilerini karşılayacak düzeyde değildi ve ABD'nin bu dönemde Orta Asya için katlanacağı fedakarlıklar sınırlıydı. Amerikan yönetimi bölgeden büyük bir tehdit algılamadığı için yardımlarını sınırlı tutmuştu. Hepsinden önemlisi ise, Orta Asya'ya Rusya'nın yakınlığı ve ABD'nin uzaklığıydı⁸⁹. Rusya tarihsel olarak bölge üzerinde söz sahibi olduğu için ve fiziki mesafe olarak da yakın olduğu için Orta Asya üzerinde daha hayati çıkarlara sahipti. ABD ise aradaki büyük fiziki mesafeden dolayı bu bölgedeki gelişmelerden direkt olarak etkilenmemekteydi. Bu nedenlerle, Washington tarafından Rusya ile uzlaşmaya dayanan bir dış politikanın takip edildiği bu dönemde, Orta Asya'da Moskova'yı dengeleyecek ve onu gücendirecek bir politika takip edilmemiştir.

2.3. ABD'nin Orta Asya Politikasında Değişim: 1997-2001 Dönemi

ABD'nin Rusya yanlısı olarak nitelendirilebilecek bir politika izlediği ilk dönemde, Orta Asya'daki Rus nüfuzu bölgede istikrarı sağlayıcı ve radikal İslami akımları sınırlayıcı bir faktör olarak görülmüştür. Moskova da eski Sovyet cumhuriyetlerine ilişkin politikasını 1993 yılına kadar Batı ile işbirliği prensibi çerçevesinde geliştirmiştir. Ancak milliyetçi eğilimlerin yükselmesi, Orta Asya ve Kafkasya'da ABD'nin Türkiye ile birlikte hareket etmesinden rahatsızlık duyan ordunun eski Sovyet cumhuriyetlerine ilişkin Rus dış politikasındaki belirleyiciliğinin artması ve bu bölgelerde Rus kontrolünün yeniden tesis edilmesi yönündeki isteği gibi faktörlerin etkisiyle Yakın Çevre Politikası ilan edilmiş ve Moskova'nın Batı ile işbirliği çerçevesinde geliştirdiği Orta Asya politikasında bir değişim yaşanmıştır⁹⁰. Yakın Çevre Politikası'nın ilanı ile, Rusya Orta Asya üzerinde Amerikan çıkarlarına aykırılık teşkil edecek iddialarda bulunmaya başlamıştır. Washington'un Orta Asya'daki en temel çıkarı bölgesel dengelerin başka bir aktör lehine bozulmasının önüne geçilmesi olduğu

⁸⁹ Hunter, a.g.e., pp.160-161.

⁹⁰ Hunter, a.g.e., p.159.

için, yeni politikasıyla Rusya'nın Amerikan çıkarlarına açıkça tehdit oluşturmaya başlaması, daha önce ABD'nin öncelikli ilgi alanına girmeyen Orta Asya'nın Beyaz Saray'ın gözünde önemini artırmış ve sınırlı ekonomik çıkarlar çerçevesinde yönlendirilen Orta Asya politikasında değişimi gerekli kılmıştır.

Amerikan yönetimi özellikle 1994'ün ortalarından itibaren Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını güçlendirecek siyasi ve ekonomik nitelikte adımlar atmaya başlamıştır. Ancak ABD Yakın Çevre Politikasını aynı zamanda bir çeşit Monroe Doktrini olarak kabul ettiği için, Rusya'yı çok fazla kışkırtmak istememiş ve bu adımlar sınırlı kalmıştır. ABD'nin Orta Asya politikasındaki asıl değişiklik ise, gerek bazı akademik çevrelerin baskıları ve gerekse de uluslararası petrol şirketlerinin talepleri neticesinde 1997 yılında ikinci Bill Clinton yönetimi tarafından gerçekleştirilmiştir. Dışişleri Bakan Yardımcısı Strobe Talbott'un Temmuz 1997'de John Hopkins Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmasıyla ilan edilen yeni Orta Asya politikası beş temel prensip üzerine kurulmuştur: 1)Orta Asya'da tek başına hakim bir gücün oluşmasının engellenmesi ve Orta Asya cumhuriyetlerinin tam bağımsızlığının desteklenmesi, 2) Bölge devletlerinin demokratikleşmesinin ve pazar ekonomisine geçiş süreçlerinin hızlandırılması, 3) Bölgesel çatışmaların barışçı yollarla çözüme kavuşturulması ve bölge devletlerinin önce kendi aralarında daha sonra da diğer devletler ile entegrasyonunun sağlanması, 4) Orta Asya ve Hazar Denizi enerji kaynaklarının güvenliğinin sağlanması, Rusya'nın kontrolü olmaksızın farklı güzergahlardan dünya piyasalarına sunulmasının garanti altına alınması, 5) Amerikan şirketlerinin bölgedeki ticari faaliyetlerinin desteklenmesi⁹¹.

Amerikan yönetimi 1997 tarihli yeni dış politika prensipleri ile bölgedeki güven ve istikrar konusunda sorumluluk almakta ve Rus hegemonyasının tekrar kurulmasına karşı çıkmaktadır. ABD, Orta Asya ve Kafkasya'nın Rusya'nın yakın çevresi veya başka bir deyimle arka bahçesi olduğu fikrini şiddetle reddetmektedir. Bu nedenle dünya ile iyi ilişkiler kurmaya çalışan, Orta Asya cumhuriyetlerinin tam bağımsızlığına saygılı, demokrasiyi ve pazar ekonomisini benimsemiş ve Orta Asya ve Hazar enerji

⁹¹ Ahmet T. Kuru, "Uluslararası Ortam ve Bölgesel Entegrasyon Teorileri Işığında Türk Birliği Meselesi", *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, ed. Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yay., 1999, ss.172-173; Efeğil, "Washington'un Hazar Havzası...", a.g.m., ss.190-191.

kaynaklarının işletilmesi konusunda hegemonik değil ticari düşünceye sahip bir Rusya istemektedir⁹².

2.4. ABD'nin Yeni Orta Asya Politikasına Rusya'nın Reaksiyonu

Tarihsel gelişmelere bakıldığında, Rusya'nın kendisini diğerleriyle kıyaslama ve hem doğudaki hem de batıdaki diğer uluslar ile rekabet etme eğilimi göze çarpmaktadır. Yani rekabet etmek Rusya'nın doğasında vardır ve bu eğilim halen Rus politika yapımının bir unsuru olmaya devam etmektedir. ABD'nin Orta Asya'daki siyasal ve ekonomik çıkarlarının belirginleşmesi Rusya'yı tedirgin etmiş bölgeye olan bakışını değiştirmiştir⁹³. Özellikle 1995 seçimlerinden sonra Rus siyasi hayatında etkili konuma gelen aşırı milliyetçi gruplar, ABD'nin Orta Asya politikasında 1997'den itibaren yaşanan değişime hiçbir zaman olumlu yaklaşmamışlardır. Bu gruplara göre, Rusya dünya siyasetinde halen belli bir etki gücüne sahiptir ve aslında Batı Rusya'yı kendi etki sahasından uzaklaştırarak zayıflatmak istemektedir. Bu nedenle Moskova Orta Asya ve Kafkasya ülkelerini BDT adı altında kendi hegemonyası altında yeniden bir araya getirmeli ve karşı stratejik ittifaklar oluşturarak ABD'yi ve Batılı devletleri dengelemelidir⁹⁴.

Sovyet dönemindeki gücünden çok şey kaybeden Rusya, Yeni dünya düzeninin/Pax Amerikana'nın karşı kutbu rolünü tek başına üstlenme olanağına sahip değildir. Bu bağlamda Moskova'nın ABD'yi kısmen de olsa dengeleme esasına dayanan bir politikayı gerçekleştirebilmesi diğer devletler ile ittifakı ile mümkündür. Amerikan sisteminin dışındaki ittifakın lider ülkesi ise Çin'dir⁹⁵. Çin'i kendi yanına çekmek isteyen Rusya, bu ülke ile askeri alanda işbirliğine girmiş, ayrıca ŞİÖ aracılığıyla

⁹² Efegil, "Washington'un Hazar Havzası...", a.g.m., ss.192-193.

⁹³ "Conflict in Central Asia and the Caucasus: An International Workshop", Washington: The Eisenhower Institute's Center for Political and Strategic Studies, June 15-16, 1998, <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/DC.htm>, 7 Ekim 2003.

⁹⁴ Efegil, "Washington'un Hazar Havzası...", a.g.m., s.196.

⁹⁵ Dmitri Trenin, "Üçüncü Kuşak: 21 Yüzyıla Girerken Rus-Amerikan İlişkileri", çev. Nazim Cafersoy, *Avrasya Dosyası*, Rusya Özel, Cilt: 6, Sayı: 4, Kış 2001, s.293.

işbirliği alanını güvenlik konularını da içine alacak şekilde geliştirmek istemiştir⁹⁶. Kremlin diğer yandan İran ile de ilişkilerini geliştirmeye gayret etmiş, bu amaçla bu ülkeye konvansiyonel silah satmış ve askeri ilişkilerini geliştirmiştir⁹⁷. Bu şekilde Rusya, Çin ve İran'ı yanına alarak bölgedeki Amerikan politikalarına karşı bir Asya mihveri oluşturmayı hedeflemiştir. Ancak özellikle 11 Eylül sonrası dönemde ABD'nin Orta Asya'ya askeri olarak yerleşmesinden sonra Rusya'nın bu çabalarının ne derece etkili olacağı tartışma konusudur.

3. 11 EYLÜL SONRASI DEĞİŞEN JEOPOLİTİK DENGELER, RUSYA-ABD REKABETİ VE ORTA ASYA

3.1. 11 Eylül Sonrası Dönemde Amerikan Dış Politikasında ve Uluslararası İlişkilerde Yaşanan Değişim

Amerikan dış politikasının iki önemli özelliği, esneklik ve pragmatizmdir. Bazı değişmeyen temel unsurların dışında, esneklik özelliğinden dolayı Amerikan dış politikasında bir süreklilik söz konusu değildir ve mevcut konjonktürün belirlediği şartlara kolayca uyum sağlanabilmektedir. Esnekliği tamamlayan bir diğer özellik olan pragmatizm sayesinde ise, uluslararası konjonktürün belirlediği anlık gelişmeler ile temel Amerikan çıkarları arasında bağlantı kurulması ve bu gelişmelerden maksimum kazancın elde edilmesi sağlanmaktadır⁹⁸. Amerikan dış politikasında 11 Eylül sonrası dönemde yaşanan değişimi de bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir.

SSCB'nin çöküşü ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi uluslararası ilişkilerde bir milat yaratmış, iki kutuplu sistemin ideolojik rekabeti ve bunun sağladığı görece istikrar sona ermişti. Soğuk Savaş döneminde tehdidin nereden geleceği ve buna karşı ne gibi önlemler alınması gerektiği az çok bilindiği için bir belirlilik söz konusuydu ve bu durum uluslararası sisteme görece bir istikrar kazandırmakta, sistem bünyesindeki ulus-devletlere de aynı şekilde görece bir güvenlik ortamı sağlamaktaydı. Soğuk Savaş'tan

⁹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz: Bates Gill, "Shangai Five: An Attempt to Counter U.S. Influence in Asia", *Newsweek Korea*, May 4, 2001, <http://www.brookings.edu/comm/policybriefs/pb80.htm>, 24 Aralık 2004.

⁹⁷ Sergei Blagov, "Moskov Revitalised its Old Priorities in Asia", *Asia Times*, February 6, 2002, <http://www.cdi.org/russia/johnson/6063-9.cfm>, 22 Aralık 2004.

⁹⁸ Cenap Çakmak, "American Foreign Policy and September 11", *Perceptions: Journal of International Affairs*, Vol: III, No: 1, pp.195-196.

sonra ise bloklar ortadan kalktığı için Batı Bloku için temel tehdit algılaması olan komünizm de ortadan kalkmış, bu durum bir yandan nükleer savaş tehlikesini sona erdirdiği için tüm dünya açısından büyük bir riskin ortadan kalkması anlamına geldiği gibi, diğer yandan da dünyayı kaynağı belirsiz olan ve bu nedenle karşı koyulacak belli bir muhatap olmadığı için de başa çıkılması zor olan tehditlerle karşı karşıya bırakmıştır. Terörizm bunlardan bir tanesidir. Terörizm, Soğuk Savaş sonrası dönemde birçok ülkeyi tehdit etmesine rağmen, asıl olarak 11 Eylül saldırılarıyla bütün dünyanın dikkatini çekmiştir. 11 Eylül saldırılarının dünya çapında bir yankı uyandırmasının nedeni ise, saldırıya uğrayan tarafın dünya gücü ABD olmasıdır. Uzun yıllar boyunca terörle mücadele eden başka devletlerin serzenişleri bu döneme kadar çok fazla destek bulmazken, ABD'nin saldırıya uğramasından sonra terörizm bütün dünyanın korkulu rüyası ve lanetlediği şey haline gelmiştir. 11 Eylül saldırıları, gerek bir dünya gücü olan ABD'nin II. Dünya Savaşı'ndan bu yana kendi topraklarında ilk kez saldırıya uğraması ve bu devletin buna karşı alacağı önlemler bağlamında, gerekse de terörizmi ilk kez bütün dünyanın öncelikli tehdit unsuru yapmasıyla uluslararası ilişkilerde köklü değişimlere yol açmıştır. ABD'nin saldırılardan sonra terörizme karşı global anlamda bir savaş başlatması ve uzun zamandan sonra topraklarında ilk kez saldırıya uğramış olması nedeniyle bu yolda bütün dünyanın desteğini alması sonucunda, 11 Eylül saldırıları terörizmin bütün dünyaya karşı yönelmiş olan en büyük tehdit olduğu görüşünü meşrulaştırmış oldu.

Amerikan dış politikası da pragmatizm ve esneklik özelliğinden dolayı kısa sürede yeni ortama uyum sağlamıştır. ABD'nin 11 Eylül saldırıları karşısındaki ilk tutumu, terörizme karşı bir savaşın başlatıldığıнын ilan edilmesi olmuştur. Kısa bir süre sonra da, 17 Eylül'de yeni Ulusal Güvenlik Stratejisi ilan edilmiştir. Yeni stratejiye göre, uluslararası hukuk bir ulusun bir saldırıya maruz kalması durumunda kendini savunma hakkının olduğunu kabul ettiği için, uluslararası toplumun teröristlere karşı girişilecek eylemlere destek vermesi gerekmektedir. Ayrıca ABD, halkına karşı yeni terörist saldırıların gerçekleşmesini önceden engellemek için tedbirler almaktan çekinmeyecektir⁹⁹. Uluslararası hukuka atıfta bulunan bu yeni strateji ile, terörist

⁹⁹ Çakmak, a.g.m., pp.199-201.

saldırlara karşı meşru müdafaa hakkı çerçevesinde girişilecek askeri eylemler meşrulaştırılmış olmaktadır. Bu bağlamda 11 Eylül saldırıları ABD'ye dünya hegemonyasını tesis etme ve bu konudaki üstünlüğünü devam ettirme yolunda yeni bir yöntem sunmuştur: Terörizm kartı.

Washington, dünya hegemonyasını tesis etme yönündeki politikalarını ve bu amaçla giriştiği eylemleri, doğrudan Amerikan topraklarına yönelik bir saldırı söz konusu olmadığı için, hep dünya barışının, demokrasinin, ABD'nin stratejik çıkarlarının ve müttefiklerinin güvenliğinin tehdit altında olduğu gerekçelerine dayandırmaktaydı. 11 Eylül saldırılarından sonra ise bu stratejide köklü bir değişim yaşanmış ve bu sefer Amerikan topraklarının doğrudan tehdit altında olduğu gerekçesi kullanılmaya başlanarak hem dünya kamuoyunun daha güçlü desteği sağlanmış, hem de ABD'ye yönelik doğrudan bir tehdit söz konusu olduğu için Afganistan ve Irak örneğinde olduğu gibi savaş yoluyla bir ülkenin rejimini devirme gibi daha büyük çaplı askeri eylemlere girişebilme meşruiyeti elde edilmiştir. Ayrıca ABD tüm devletleri ya kendileri ile beraber hareket etmek ya da teröristlere destek olmak şeklinde bir tercihe zorlayarak, dünyayı teröristler ve terörizme karşı olanlar şeklinde yeni bir bloklaşmaya itmektedir. Sonuç itibariyle, 11 Eylül sonrası dönemde bütün dünyanın korkulu rüyası ve öncelikli tehdit algılaması haline gelen terörizm konusu, ABD'nin dünyayı biçimlendirme ve hegemonya tesis etme politikasındaki yeni aracı olmuştur. Bu yönüyle 11 Eylül saldırıları uluslararası ilişkilerde bir milat olmuştur.

3.2. ABD'yi Afganistan'a Müdahaleye ve Orta Asya'ya Angaje Olmaya İten Nedenler

3.2.1. Jeopolitik faktörler

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra eski Sovyet topraklarında ortaya çıkan güç boşluğu ABD'ye nüfuzunu global ölçekte hissettirme olanağı sunmuş, Amerikan dış politikasının esneklik ve pragmatizm özelliğinden dolayı hemen yeni koşullara uygun stratejiler geliştirilmiştir. Körfez Savaşı, Bosna ve Kosova müdahaleleri hep bu amaca hizmet eden eylemlerdi. Bu süre içinde ABD'nin önüne ciddi bir engel çıkmamış, nitekim kendi coğrafyasının bir uzantısı olmasına rağmen AB Balkanlar'daki krizlerde etkili olamamış, Ortadoğu ise Amerikan etkisinin en güçlü olduğu bölge olmuştur. Bu

dönemde eski Sovyet coğrafyası ABD'nin nispeten yabancı kaldığı bir bölge olurken, bu coğrafya içinde de özellikle Orta Asya'da Amerikan etkisi oldukça sınırlı kalmıştır. Oysa Orta Asya ve Hazar Havzası üzerindeki rolü zayıf olan bir ABD'nin Avrasya anakarasının genelinde bir hakimiyet tesis etmesi ve dolayısıyla gerçek bir dünya gücü olması mümkün değildir. Nitekim dünya hakimiyetini gerçekleştirmek isteyen bir gücün bu bölgeyi mutlaka kontrol etmesinin gerekliliği özellikle Alman jeopolitikçileri tarafından ısrarla vurgulanmış¹⁰⁰, ayrıca Washington'un Orta Asya'ya yönelik açılımlar geliştirmesi gerektiği günümüz Amerikan stratejistlerinin de son yıllarda çok sık değindiği bir konu olmuştur.

Zbigniew Brzezinski bunlardan en göze çarpanıdır. Brzezinski, etnik çatışmalar ve büyük güçler arasındaki üstünlük mücadelesiyle belirginleşen bir durumu anımsatan Balkanlaşma kavramının, Soğuk Savaş sonrası dönemde Orta Asya cumhuriyetlerinin de içinde bulunduğu ve "Avrasya Balkanları" olarak tanımladığı bölge için de geçerli olduğunu ileri sürmektedir. Brzezinski'ye göre, Avrasya yalnızca yerkürenin en büyük kıtası ve jeopolitik olarak bir eksen değil, global üstünlük mücadelesinin sürdürüleceği bir satranç tahtasıdır. Mevcut global Amerikan sisteminin sürekliliğini sağlayacak koşulları araştırma amacıyla yola çıkan Brzezinski, bu bölgenin Rusya, Çin ve İran'ın yakın ilgisinin yoğunlaştığı bir bölge olduğunu vurgulayarak ABD'yi üstü örtülü olarak uyarmış, ayrıca Amerikan önceliğine İslamcı fundamentalizmden gelebilecek olası bir meydan okumanın bu istikrarsız bölgede de Washington'un karşısına çıkabileceğini ileri sürmüştür¹⁰¹.

ABD, jeopolitik teorilerin ve Amerikan stratejistlerinin görüşleri doğrultusunda ve SSCB'nin Orta Asya ve Hazar Havzası'nda bıraktığı jeopolitik boşluğun dünya çapında bir süper güç rolü oynayabilmesi açısından kendisi için uygun bir fırsat yarattığının bilinciyle hareket ederek, bu bölgedeki Rus üstünlüğünü sona erdirmek amacıyla, önce Rusya'nın başta Ortadoğu olmak üzere Avrasya anakarasının diğer bölgelerindeki etkisini sınırlama ve kendi etkisini artırma politikası izlemiştir. Washington'un Irak'ın Kuveyt'i işgali karşısında hemen harekete geçmesini de, Kosova'ya BM kararını beklemeksizin NATO aracılığıyla hareket düzenlemesini de, 2003 yılında Saddam

¹⁰⁰ Orta Asya'nın jeopolitik teorilerdeki yeri için çalışmanın birinci bölümüne bakınız.

¹⁰¹ İbrahim S. Canbolat, *Savaş ve Barış Arasında Dünya*, İstanbul: Alfa Yay., 2003, ss.96-104.

Hüseyin rejimini devirmek için Irak'a ikinci bir hareket düzenlemesini de bu amaç çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Bu şekilde, etrafı Amerikan etki bölgeleriyle kuşatılarak Rusya üzerinde baskı oluşturulması ve daha sonra da Orta Asya ve Hazar Havzası üzerindeki etkisinin kırılması amaçlanmıştır. Bu bölgede başka bir aktörün etkisinin artmasının kendi pozisyonunu zayıflatacağının bilincinde olan Rusya ise, bölgede kendi lehine olan güç dengesinin bozulmasına yönelik her türlü eyleme sıfır toplamli oyun mantığıyla bakmakta, bu tür bir gelişmeyi engellemek için de eski Sovyet cumhuriyetlerinin kendisinin merkezi rol oynadığı BDT bünyesinde yeniden entegrasyonunu sağlamayı amaçlamaktadır¹⁰².

ABD'nin bu bölgede karşısındaki rakipleri sadece Rusya değildir. Özellikle Çin, giderek güçlenen ekonomisi ve gelişen nükleer gücüyle Washington'un önündeki en büyük engellerden biridir. Bir Rus-Çin ittifakı ise Washington için telafi edilemez sonuçlara yol açabilecektir. Bu nedenle ŞİÖ'nün bölgedeki etkinliğinin kırılması Amerikan çıkarları açısından büyük önem arz etmektedir. Nitekim ilk etapta SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan Rusya-Orta Asya-Çin hinterlandında karşılaşılan sınır sorunlarını çözme amacıyla gün yüzüne çıkan ŞİÖ, asıl olarak Rusya ve Çin'in, ABD'nin kendi liderliğinde tek kutuplu bir dünya tasarımına karşı Avrasya merkezli ortak bir güç oluşturma çabası çerçevesinde öncülüğünü yaptığı bir örgüttür¹⁰³. Moskova ve Pekin, ŞİÖ bünyesinde işbirliğine giderek, Rusya'nın siyasi-askeri potansiyeli ile Çin'in ekonomik gücünün birleşmesiyle hegemon güç ABD'yi dengeleyici unsur olmayı amaçlamaktadır. Asya kıtası üzerinde tarihsel bir rekabet içinde olan Çin ve Rusya'nın yakınlaşmasını bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Nitekim tek kutupluluktan ziyade çok kutuplu bir dünyanın amaçlandığı, ŞİÖ'nün hem Bışkek hem de Duşanbe zirvelerinden sonra yayınlanan deklarasyonlara yansıtılmıştır. Ağustos 1999 Bışkek zirvesinden sonra yayınlanan deklarasyonun 11. maddesinde, günümüz dünyasının sağlıklı gelişimi ve uluslararası sistemde uzun vadede istikrar ve barışın sağlanması açısından çok kutuplu dünya düzeninin tesisinin amaçlandığı açıkça

¹⁰² Artashes Pkhrikyan, "Geopolitics and the Caspian Oil", http://news.artsakhworld.com/Pkhrikyan_Artashes/index.html, 8 Mart 2005.

¹⁰³ Gill, a.g.m.

belirtilmiştir¹⁰⁴. Ayrıca aynı zirveden hemen önce yaptığı açıklamada, Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in dış politika danışmanı Sergey Prikhodko, ABD ve diğer aktörlerin bölgedeki çıkarlarının farkında olduklarını, fakat bu ülkelerin kendi çıkarlarını genişletmek uğruna Rusya'nın çıkarlarına zarar verme girişimlerinin Moskova'da derin kaygı yarattığını ifade etmiştir. Prikhodko, hedeflerinin bir ülkenin tek kutuplu dünya düzeni yaratma politikasına karşı denge oluşturmak ve çok kutuplu dünyanın ortak adımlarını belirlemek olduğunu, ayrıca özellikle NATO'nun tek taraflı Kosova hareketinden sonrasının daha derin analiz edilmesi ve 21. yüzyıla yönelik Rus-Çin stratejik ortaklığının şekillendirilmesi gerektiğini söyleyerek¹⁰⁵, ŞİÖ'nün bir Avrasya merkezli blok olarak ABD'nin dünya genelinde hegemonya tesis etmesine karşı olma amacında olduğunu gözler önüne sermiştir.

Bu amaçlarla oluşturulan ŞİÖ, kuruluşundan bugüne kadar büyük gelişmeler kaydetmiştir. Örgüt, Şanghay Beşlisi'nde gözlemci statüsünde bulunan Özbekistan'ın 2001 yılında üye olmasıyla şimdiki ismini almıştır. 1990'lı yıllar boyunca Rusya'ya karşı mesafeli duran ve onun etki alanı dışında kalmaya gayret eden Özbekistan'ı Rusya'ya yakınlaşmaya ve ŞİÖ'ne üye olmaya, örgüte üye diğer Orta Asya cumhuriyetleri gibi, ekonomik sorunlarını aşmada ve terörizm ve dini fundamentalizm gibi güvenlik sorunlarıyla mücadelede Batı'dan umduğu desteği bulamaması olmuştur. Orta Asya cumhuriyetlerinin tercihini BDT yerine ŞİÖ'den yana yapmaları ise, BDT'yi Moskova'nın eski Sovyet alanındaki nüfuzunu yayma aracı ve Çin'i de Rusya'yı dengeleyen bir unsur olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır¹⁰⁶.

Bir yandan ABD'nin karşısında Avrasya merkezli bir ittifak yükselirken, Washington'un Afganistan'a odaklanmasının gerekliliği ve bunun gerekçeleri 11 Eylül saldırılarından yaklaşık dokuz ay önce hazırlanan bir raporda vurgulanmıştı. Raporda, Afganistan üzerinde terör nedeniyle kurulacak bir denetim ile; nükleer güce sahip olan Rusya, Çin, Pakistan, Hindistan ve nükleer silaha sahip olma yolunda ilerleyen İran üzerinde de bir denetim sağlanmış olacağı, Afganistan'ın Batı dışındaki dört büyük

¹⁰⁴ Askhat Kessikbayev, "Şanghay Beşlisi'nden Şanghay İşbirliği Örgütü'ne", Stratejik Yorum No: 70, <http://www.tasam.org/modules.php?name=News&file=article&sid=76>, 15 Nisan 2005.

¹⁰⁵ "ABD'ye Karşı Rus-Çin Eksenî", **Radikal**, 25 Ağustos 1999, <http://www.radikal.com.tr/1999/08/25/dis/abd.html>, 10 Ağustos 2004.

¹⁰⁶ Kessikbayev, a.g.m.

kültür havzasının –İslam, Hint, Rus-Ortodoks ve Çin- içinde olduğu ve ABD’nin bu yolla o bölgedeki jeokültürel dinamikleri istediği zaman harekete geçirebilme imkanına kavuşacağı, Asya’dan güneye inen üç geçiş yolundan (Balkanlar, Kafkaslar, Orta Asya ve Afganistan) birini oluşturan Afganistan nüfuz edilebilir bir duruma getirilebilirse bu yolların tamamının denetiminin sağlanabileceği, ayrıca ABD’nin Ortadoğu, özellikle de Suudi petrollerine olan bağımlılığını azaltacağı ve alternatif enerji kaynaklarını çoğaltacağı belirtilmiştir¹⁰⁷.

ŞİÖ’nün Rusya ve Çin’in öncülüğünde Orta Asya’daki etkisinin hızla arttığının ve bu bölgeden yükselerek global ölçekte Amerikan hegemonyasına karşı bir ittifak olma yolunda hızla ilerlediğinin farkına varan ABD, bazı önlemler alma ihtiyacı hissetmiştir. 11 Eylül saldırıları ise Washington’a bu çerçevede çok önemli bir fırsat ve koz sunmuştur. Nitekim terörizme karşı savaş çerçevesinde Orta Asya’ya askeri olarak yerleşerek ABD, bundan sonra bir yandan bölge ülkelerini tehdit eden ve onları güvenlik gereksinimlerini karşılamak amacıyla Rusya ve Çin’e yönelmeye zorlayan radikal örgütlenmeleri etkisiz hale getirmeyi amaçlamış, diğer yandan da bölgedeki otoriter yönetimlerin gerekçelerini ellerinden alarak demokratikleşme yoluyla halkın aşırı uçlara ve fundamentalist akımlara kaymasını önleme ve bölgeyi siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda Batı’ya entegre etme planını devreye koymuştur¹⁰⁸. Nitekim bir makalesinde Bülent Gökay, Güney Asya’dan Orta Asya ve Ortadoğu’ya uzanan önemli bir pozisyona sahip olan Afganistan’ın gerek jeopolitik olarak gerekse de jeoekonomik olarak önemli bir bölgede konumlandığını belirtmektedir. Gökay, Afganistan’ın da içinde bulunduğu ve “Merkezi Avrasya” olarak tanımlanan bölgenin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olduğunu ve bu kaynaklar üzerinde uluslararası bir rekabetin yaşandığını, bu nedenle Amerikan hükümetinin Afganistan’a müdahalede bulunmada önemli siyasi/askeri ve ekonomik nedenlerinin bulunduğunu belirtmiştir¹⁰⁹.

Nitekim ABD, Afganistan’a düzenlediği operasyon çerçevesinde Orta Asya’ya yerleşerek amacını kısmen elde etmiş, bu şekilde ŞİÖ’ye büyük bir darbe vurmuş ve

¹⁰⁷ Mehmet Seyfettin Erol ve Çiğdem Tunç, “11 Eylül Sonrası ABD’nin Küresel Güç Mücadelesinde Orta Asya”, *Avrasya Dosyası*, Küresel Değerlendirme Özel, Cilt: 9, Sayı: 3, Sonbahar 2003, s.17.

¹⁰⁸ Erol ve Tunç, a.g.m., s.7.

¹⁰⁹ Bülent Gökay, “The Most Dangerous Game in the World: Oil, War and U.S.”, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Vol:1, No:2, 2002, p.49’dan aktaran Çakmak, a.g.m., p.206.

örgütün iç dinamiklerini sarsmıştır. 11 Eylül saldırılarından sonra Washington'un Orta Asya'ya asker yerleştirmeye yönelik adımlar atması üzerine, ŞİÖ Dışişleri Bakanları 7 Ocak 2002'de toplanmış ve ABD'nin Orta Asya'da uzun vadeli bir varlığı amaçlaması ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin Washington ile işbirliği yaparak ŞİÖ'ye alternatif bir güvenlik şemsiyesi aramaları konusunu görüşmüşlerdir¹¹⁰. Fakat örgüte üye devletlerin Washington'a karşı takındığı tutumun farklı olması ve bir kısmının Beyaz Saray ile işbirliğine girmesi, ŞİÖ'nün ABD'nin bölgedeki uzun vadeli amaçları karşısında bir bütün olarak durmasını engellemiştir. Üyelerden Çin, Orta Asya Cumhuriyetlerinin Washington'a destek vererek ilişkilerini geliştirme yolunda hızlı adımlar atmaları ve Amerikan askerlerini ülkelerine davet etmelerinden, ABD'nin de bölgedeki askeri varlığının kalıcı olma ihtimalinden büyük rahatsızlık duyduğunu ifade etmiştir¹¹¹. Rusya ise önce tepki vermiş, sonra Beyaz Saray ile işbirliği yapmış, daha sonra yine tavır değiştirerek bölgedeki Amerikan etkisini dengelemeye çalışmıştır. Örgüte üye üç Orta Asya cumhuriyetinin ABD'ye askeri üs vermeleri ise örgüt içindeki en büyük çatlak olmuştur. Fakat daha sonra gerek Rusya ve Çin'in aktif politikaları ve baskıları, gerekse de ABD ile işbirliğine giren Orta Asya cumhuriyetlerinin bazı beklentilerini elde edememeleri ve Washington'un demokratikleşme ve insan hakları konularındaki taleplerinden rahatsızlık duyarak Gürcistan ve Ukrayna'dakine benzer Amerikan destekli bir sivil darbeye maruz kalmaktan çekinmeleri (fakat daha sonra Kırgızistan bu olasılıktan kurtulamamıştır) nedeniyle Rusya'ya ve Çin'e meyletmeleriyle, ŞİÖ yeniden canlandırılmaya çalışılmış ve güvenlik konularında da işbirliğine gidilmesine yönelik adımlar atılmıştır¹¹².

3.2.2. Jeoekonomik faktörler

Dünya için büyük önem arzeden Hazar Havzası enerji kaynakları, jeopolitik teorilerin de üzerinde durduğu konulardan biri olmuştur. Mackinder, Hazar Havzası'nın da içinde bulunduğu mihver bölgenin önemini vurgularken bu bölgenin doğal kaynak

¹¹⁰ Jean-Christophe Peuch, "Central Asia: U.S. Military Buildup Shifts Spheres of Influence", <http://www.rferl.org/features/2002/01/11012002091651.asp>, 14 Ekim 2003.

¹¹¹ Hill, "Areas for Future Cooperation or Conflict...", a.g.m.

¹¹² Bu adımlar konusunda ayrıntılı bilgi için Bkz: Valentinas Mite, "Shangai Cooperation Organization Signs Agreement in Bishkek", <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp092504.shtml>, 28 Şubat 2005.

potansiyelinin de üzerinde durmuş ve mihver bölgeyi eline geçiren gücün bölgenin stratejik konumunun yanı sıra ekonomik potansiyelinin de verdiği güçle dünya hakimiyetini tesis edeceğini belirtmiştir¹¹³. Eleştirel jeopolitik yaklaşım ise, globalleşmeyle beraber ekonomik rekabetin devletlerin dış politikalarını yönlendiren unsurlardan biri haline geldiğini ve bu rekabette avantajlı konuma geçmek için enerji kaynaklarına sahip olmanın veya bu kaynakların kontrolünü elinde bulundurmanın büyük önem arzettiğini, bu nedenle Hazar Havzası enerji kaynaklarının global üstünlük mücadelesinde kilit öneme sahip olduğunu savunmaktadır¹¹⁴. Amerikan stratejist Zbigniew Brzezinski de, Avrasya Balkanları olarak tanımladığı bölgenin kendisini kontrol eden aktöre global üstünlük mücadelesinde sağlayacağı eşsiz stratejik avantajları vurguladıktan sonra, enerjiye olan talebin sürekli olarak arttığı ve Ortadoğu ve Amerika'daki petrol rezervlerinin azalmakta olduğu bir dünyada yaşandığını ifade ederek, her çeşit madenin yanında petrol ve doğalgaz bakımından da zengin olan Avrasya Balkanları'nın bu yönüyle aslında bir ekonomik ödül olarak stratejik değerinden daha önemli olduğunu belirtmiştir¹¹⁵.

ABD, Alman jeopolitik okulunun varsayımları çerçevesinde dünya hakimiyetinin Avrasya anakarasının tümüne hakim olmaktan, Avrasya anakarasının tümüne hakim olmanın Orta Asya ve Hazar Havzası'na hakim olmaktan, Orta Asya ve Hazar Havzası'na hakim olmanın ise büyük ölçüde bölge enerji kaynaklarının işletilmesi ve uluslararası piyasalara sevkini kontrol etmekten geçtiği düşüncesinden hareket etmektedir. Orta Asya enerji kaynaklarına şu aşamada ihtiyaç duyulmadığı göz önüne alındığında, bu kaynakların işletilmesi ve uluslararası piyasalara sevkinde bu kadar acele edilmesinde, bu konuda bir an önce söz sahibi olunarak bölgede uzun vadeli bir kontrol aracı kazanma amacının belirleyici olduğu görülmektedir.

Rusya'nın Orta Asya ve Hazar Havzası'nda neo-emperyal arzularının olduğunu düşünen ABD'ye göre, bölgedeki Rus gücü önemli ölçüde enerji kaynaklarının

¹¹³ Pkhrikyan, a.g.m.

¹¹⁴ Gearo'id O'Tuathail, "Geopolitical Structures and Cultures: Towards Conceptual Clarity in the Critical Study of Geopolitics", **Geopolitics: Global Problems and Regional Concerns**, ed. Lasha Tchantouridze, Winnipeg: Center for Defence and Security Studies, 2004, pp.77-78; Mehdi Parvizi Amineh, "Towards Rethinking Geopolitics", **Central Eurasian Studies Review**, Vol: 3, No: 1, Winter 2004, p.7.

¹¹⁵ Canbolat, a.g.e., ss.103-107.

uluslararası piyasalara taşınmasında sahip olduğu tekelden kaynaklandığı için, Moskova'nın bölgedeki pozisyonunu zayıflatmak için en uygun yöntem boru hatlarının Rusya'yı hariç tutacak biçimde yeniden oluşturulmasıdır. Bu düşünceden hareket edildiği için, enerji kaynaklarının taşınması sorunu bölge üzerindeki güç mücadelesinin bir aracı olmuştur. Hooshang Amirahmadi'nin de belirttiği gibi, kendisini kontrol eden ülkeye ekonomik ve ticari kazançtan çok daha fazlasını sağlayacak olan boru hatları üzerinde söz sahibi olan aktör bölgenin tüm iletişim olanaklarını kontrol edecek, bu sayede bölgenin her kesimine nüfuz edebilecek ve bölgenin tümünü kontrol etme imkanına kavuşacaktır¹¹⁶.

Petrol ve doğalgaz bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden biri olması nedeniyle kendisi bu kaynaklara ihtiyaç duymadığı için, Rusya açısından ideal olanı bölge enerji kaynaklarının en azından şu aşamada hiç işletilmemesidir. Rusya, bölgede enerji alanında yaşanan gelişmeleri bir jeopolitik tehdit olarak algılamaktadır. Bölge enerji kaynaklarının Rusya devre dışı bırakılarak işletilmesi, bu kaynaklara sahip olan ülkelerin zenginleşerek kendi ayakları üzerinde durmasına neden olacağı ve Moskova'nın bölge ülkeleri üzerinde sahip olduğu önemli bir etki aracını ortadan kaldıracığı için, Kremlin'in çıkarlarına aykırılık oluşturmaktadır. Ancak bu aşamadan sonra bu kaynakların işletilmesine engel olamayacağı için, ana boru hatları üzerinde kontrol sahibi olan gücün tüm bölgeyi kontrol edeceği gerçeğinden hareket ederek, en azından taşınması üzerinde söz sahibi olarak mevcut hakimiyetini korumak istemektedir¹¹⁷.

Bahsedilenler ışığında düşünüldüğünde, ABD'nin Afganistan savaşını, iddia ettiği gibi sadece Soğuk Savaş sonrası dönemde dünya genelinde öncülüğünü yaptığı özgürlük, demokrasi, pazar ekonomisi gibi değerlerin yaygınlaştırılarak bu şekilde global güvenliğin sağlanması amacıyla yürütmediği görülmektedir. Afganistan savaşı ABD'ye bölgede siyasal, ekonomik ve savunma konularında uzun zamandır elde etmeyi arzuladığı birçok fırsat sunmuştur. Bunlardan bir tanesi de Orta Asya petrol ve doğalgaz

¹¹⁶ Pkhrikyan, a.g.m.

¹¹⁷ Pkhrikyan, a.g.m.

rezervlerinin işletilmesi konusudur¹¹⁸. Bu nedenle 11 Eylül saldırılarıyla bu amaçlarını elde etme fırsatı kazanan Washington, saldırıları Usame bin Ladin'in gerçekleştirdiği tam olarak kesinleşmemesine rağmen, Afganistan'a askeri müdahalede bulunmakta aceleci davranmıştır. Bugün ABD'nin Orta Asya'daki askeri varlığının kalıcı bir nitelik kazanmaya başlaması, büyük Amerikan şirketlerinin bölgedeki ticari çıkarlarıyla doğrudan bağlantılıdır. ABD, Ortadoğu enerji kaynaklarına olan bağımlılığını azaltmak ve Orta Asya enerji kaynakları üzerindeki Rus tekelini ortadan kaldırmak istemektedir. Bunu gerçekleştirmek için Orta Asya ve Hazar Denizi petrol ve doğalgazının işletilmesi ve uluslararası piyasalara sevk edilmesi projesinin yeniden canlandırılması gerekmektedir¹¹⁹. Petrol ve doğalgaz boru hatlarını Orta Asya'dan Güney Asya'ya genişletme amacı, ABD'yi Hazar Denizi'nin doğusunda bazı güvenlik önlemleri almaya itmiştir. Bu projelerden en önemlisi olan Türkmenistan doğalgazının Afganistan üzerinden geçecek olan 1.600 km'lik boru hattıyla taşınması konusu, Bill Clinton iktidarı boyunca gündemde önemli yer tutmuştur. Türkmenistan'da bulunan dünyanın dördüncü büyük doğalgaz yataklarının işletilmesi ihalesini 1996 yılında ABD'nin Unocal şirketi kazanmış, fakat proje Taliban yönetiminin ülkede istikrarı sağlayamaması nedeniyle gerçekleştirilememiştir¹²⁰.

George Bush yönetimi, Taliban'ın 11 Eylül saldırılarının sorumlusu olarak görülen Usame bin Ladin'i topraklarında barındırarak kendisine teslim etmediği ve onun radikal İslamcı el-Kaide örgütüne destek verdiği gerekçesiyle Afganistan'a savaş açmıştır. Ancak Sovyet işgalinin söz konusu olduğu 1980'li yıllar boyunca, Amerikan hükümetleri Moskova destekli Kabil yönetimine cihat ilan eden Mücahiddin savaşçılara milyarlarca dolar destek vermişti. Aynı şekilde 1990'lı yıllar boyunca, yine radikal İslamcı söylemlerle yola çıkan Taliban'a yönetimi ele geçirmesi için Pakistan ve Suudi Arabistan aracılığıyla destek verilmiştir¹²¹. ABD'nin iktidarı ele

¹¹⁸ Simon Tisdall, "Reaching the Parts Other Empires Could not Reach, in Return for Security in the Region, the US will Snap Up Central Asia's Oil", **The Guardian**, 16 January 2002, <http://www.cdi.org/russia/johnson/6026-13.cfm>, 14 Ekim 2003.

¹¹⁹ Boris Volkhonsky, "Explaining a Long-Term US Military Presence in Central Asia", <http://www.cdi.org/russia/johnson/6036-9.cfm>, 18 Aralık 2004.

¹²⁰ Alec Rasizade, "Entering the Old 'Great Game' in Central Asia", **Orbis**, Winter 2003, p.53.

¹²¹ Peter Symonds, "The Taliban, the US and the Resources of Central Asia", <http://www.wsws.org/articles/2001/oct2001/tall-o24.shtml>, 16 Nisan 2004.

geçirmesinde Taliban'a yardım etmesindeki asıl amacı, Taliban'ı iç savaş ortamında ülkede istikrarı sağlayabilecek ve bu şekilde trans-Afganistan boru hattı projesinin gerçekleştirilebilmesi için güvenliği sağlayabilecek tek alternatif olarak görmesinden kaynaklanmaktadır¹²². Fakat Taliban'ın radikal bir İslam inancını benimsediği ve bu yönde bir yönetim şekli izleyeceği o dönemde de ortadaydı. Nitekim Taliban'ın bu yönde bir politika izleyerek temel demokratik kuralları hor görmesi, özellikle ABD içinde Beyaz Saray'a Taliban'a verdiği desteği kesmesi yönünde yoğun eleştirilere neden olmuştur¹²³. Ayrıca ülkede istikrarı sağlayacağı umuduyla desteklenen Taliban rejiminin ülkenin tümünde kontrolünü tesis edememesi ve çatışma ortamını sona erdiremeyerek güvenliği sağlayamaması, Washington'un ve Unocal'ın beklentilerini boşa çıkarmış ve Taliban'dan ümitlerini kesmelerine yol açmıştır¹²⁴. Özellikle 1998 yılında el-Kide'nin ABD'nin Kenya ve Tanzanya büyükelçiliklerine düzenlediği bombalı saldırılardan sonra bu örgütün lideri olan Usame bin Ladin'i topraklarında barındırması nedeniyle ABD tarafından Afganistan'a düzenlenen füze saldırılarından sonra, Washington ile Taliban arasındaki ipler tamamen kopmuş ve bu projenin gerçekleşmesi imkansız hale gelmiştir¹²⁵.

Fakat trans-Afganistan boru hattı projesi hiçbir zaman rafa kaldırılmamış ve ne Amerikan yönetimi ne de Unocal şirketi projeden ümitlerini tamamen kesmemiştir. Nitekim Unocal şirketinin Genel Başkan Yardımcısı John J. Maresca, 1998 yılında Amerikan Kongresi'nin ilgili komisyonunda yaptığı bir konuşmasında, Afganistan üzerinden geçecek hattın teknik olarak en kısa ve en uygun nakliye yolunu teşkil ettiğini, hem inşasının kolaylığı hem de maliyetinin düşüklüğü nedeniyle diğer projelerin yerine bu hattın tercih edilmesi gerektiğini vurgulayarak, Afganistan üzerinden geçecek bir boru hattının önemini dile getirmiştir. Bugün Washington projenin yeniden canlandırılmasının zamanının geldiğini düşünmekte, George Bush

¹²² ABD'nin Afganistan'da istikrarın sağlanması ve boru hattı projelerinin gerçekleştirilebilmesi için Taliban'a verdiği destek konusunda daha ayrıntılı bilgi için Bkz: Ahmed Raşid, **Taliban: İslamiyet, Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun**, çev. Osman Akınbay, İstanbul: Everest Yay., 2001, ss.257-278; Symonds, a.g.m.

¹²³ Bu eleştiriler konusunda ayrıntılı bilgi için Bkz: Raşid, Taliban..., a.g.e., ss.298-302.

¹²⁴ Peter Symonds, "Central Asia Gas Deal Underscores the Real Reason for the Afghan War", <http://www.wsws.org/articles/2002/jun2002/afgh-j06.html>, 16 Nisan 2004.

¹²⁵ Tisdall, a.g.m.

hükümeti bu projeye özel önem vermektedir. 11 Eylül saldırılarından sonra oluşan konjonktür de buna imkan tanımaktadır. Daha önce Taliban'ı destekleyerek Türkmen gazının Rusya ve İran dışında bir güzergahla uluslararası piyasalara taşınması ihtimalini deneyip başarılı olamayan ABD, bu defa bu yolu kendisi zorlamaya niyetli görünmektedir¹²⁶.

ABD'nin terörizme karşı savaş çerçevesinde Afganistan'a operasyon düzenlemesi ve bu bağlamda bu ülkenin yeniden inşası görevini üstlenmesi, bu hattın gerçekleştirilebilmesi için uygun ortamı yaratmaya yönelik bir girişimdir. Bu nedenle Amerikan petrol şirketleri, Washington'un Afganistan operasyonuna en başından beri destek vermektedir¹²⁷. Bu bağlamda düşünüldüğünde, ABD'nin Orta Asya ve Afganistan'da uzun vadeli bir kalıcılığı amaçladığı söylenebilir. Nitekim Başkan Bush yaptığı bir açıklamada, kendilerinin bölgede gerçekleştirilmesi uzun zaman alacak olan zor bir görev için bulunduklarını ifade etmiştir. Bu bağlamda Bush, Unocal şirketinin eski danışmanı Zalmay Halilzad'ı Afganistan'a özel temsilcisi olarak atamış, Afganistan Devlet Başkanı Hamit Karzai de Unocal nezdinde bir özel temsilci atamış, her iki görevli eski projenin yeniden canlandırılması görevini üstlenmişlerdir¹²⁸.

11 Eylül sonrası dönemde projenin gerçekleşmesi için uygun ortamın oluşmasının verdiği heyecanla, boru hattının topraklarından geçeceği Pakistan, Afganistan ve Türkmenistan Devlet Başkanları 30 Mayıs 2002'de Islamabad'da toplanarak, trans-Afganistan boru hattının inşası için bir memorandum imzalamışlardır¹²⁹. Ayrıca Asya Kalkınma Bankası'nın bugünkü koşullar altında trans-Afganistan boru hattı projesinin uygulanabilir olduğunu belirtmesi, projenin finansmanının sağlanması açısından olumlu bir gelişmedir¹³⁰. Ancak güvenlik konusu halen projenin gerçekleştirilmesinin önündeki en büyük engel olarak varlığını sürdürmektedir. Bu aşamada projeye ilişkin iki güzergah üzerinde durulmaktadır. Birincisi Afganistan'ın batısından geçen ve Kandahar üzerinden Pakistan'a ulaşması planlanan hat, ikincisi ise Afganistan'ın kuzeyinden

¹²⁶ Erol ve Tunç, a.g.m., ss.7, 17.

¹²⁷ Symonds, "Central Asia Gas Deal...", a.g.m.

¹²⁸ Rasizade, a.g.m., p.53.

¹²⁹ Rasizade, a.g.m., p.53.

¹³⁰ "Pakistan, Turkmenistan, Afganistan Pipeline Approaved", <http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/04/b38b22b3-fa81-4273-aa44-4a1c3a57373b.html>, 14 Nisan 2005.

geçmesi planlanan hattır. Birinci seçenek tercih edilirse, boru hattı Pakistan'ın ayrılıkçı Belucistan bölgesinden geçecek ve ayrılıkçı güçler nedeniyle hattın güvenliğinin sağlanması güçleşecektir. İkinci seçeneğin tercih edilmesi durumunda ise, boru hattı Pakistan'da bağımsızlık mücadelesi veren yarı özerk kabilelerin yaşadığı ve Afganistan'da da radikal dini grupların yoğun olduğu bölgelerden geçecektir¹³¹. Yani her iki seçenek de güvenlik açısından riskler taşımaktadır. Bu gibi güvenlik risklerinin bulunması ise ABD'nin Afganistan'daki varlığını daha uzun süreli tutmasını gerekli kılacaktır.

3.3. 'Terörizme Karşı Savaş' Çerçevesinde ABD'nin Orta Asya'ya Askeri Olarak Yerleşmesi

Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının ilk yıllarında, SSCB'nin dağılmasıyla bir anda dünyanın dördüncü büyük nükleer gücü olarak ortaya çıkması nedeniyle sadece Kazakistan'ın adı uluslararası alanda duyuluyordu. Nitekim Amerikan çıkarları açısından oluşturduğu bu tehdit potansiyeli nedeniyle Washington'un Orta Asya'ya yönelik ilgisinin Kazakistan üzerinde yoğunlaştığı bu dönemde, Dışişleri Bakanı James Baker bölgeye düzenlediği ilk ziyarette sadece Alma Ata'ya uğramıştı¹³². Kazakistan'ın nükleer silahlardan arındırılmasından sonra, sahip olduğu enerji kaynakları sayesinde Türkmenistan, bölgenin en güçlü ülkesi olması nedeniyle Özbekistan, bölgenin en demokratik ülkesi olması nedeniyle Kırgızistan ve beş yıl boyunca devam eden iç savaşla bölgesel istikrar açısından oluşturduğu tehdit nedeniyle de Tacikistan zamanla gündeme gelmeye ve Amerikan dış politikasında daha fazla yer tutmaya başlamıştır. Fakat ABD asıl olarak ÖİH'nin 1999 yılındaki saldırılarından sonra Orta Asya'ya bakışını değiştirmiş ve dikkatini bölge ülkelerinin kendi güvenliklerini sağlayabilme kapasiteleri üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bunda Usame bin Ladin'in Afganistan'da bulunması ve ÖİH'nin el-Kaide ile olduğu varsayılan ilişkisinin anlaşılmasının büyük etkisi olmuştur. 11 Eylül saldırılarından sonra ise ABD

¹³¹ Amin Tarzi ve Daniel Kimmage, "Pipelines or Pipe Dreams?", http://www.rferl.org/features/features_article_old.aspx?id=83e13251-de33-4a99-896b-810aafe277fa&y=2005&m=2, 25 Şubat 2005 .

¹³² Abdülhamit Bilici, "ABD Orta Asya'da Üstleniyor", **Aksiyon**, Sayı: 369, <http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=12235>, 14 Kasım 2004.

diplomatik, siyasi ve askeri açılardan ciddi biçimde bölge üzerinde yoğunlaşmıştır¹³³. 11 Eylül'den sonra ABD'nin Orta Asya'daki çıkarlarında köklü bir değişim olmuş, güvenlik konusu öncelik kazanmıştır. Bu tarihten itibaren Amerikan kamuoyunda, Orta Asya'da bir güvenlik boşluğunun meydana geldiği ve bunun ABD'nin ulusal çıkarları açısından doğrudan tehdit oluşturmaya başladığı yönünde bir kanı hakim olmuştur. Bu bağlamda 2001-2002 yıllarından itibaren güvenlik konuları ABD'nin Orta Asya politikasında öncelik kazanmıştır¹³⁴.

ABD'nin 11 Eylül saldırılarının sorumlusu olarak Usame bin Ladin'i ve onun el-Kaide örgütünü görmesi ve Ladin'i ülkesinde barındırdığı gerekçesiyle Afganistan'daki Taliban rejimine karşı savaş açması, 11 Eylül sonrası gelişmelere Orta Asya'yı da müdahil eden olay olmuştur. ABD'nin terörizme destek veren Afganistan yönetimine karşı yürüttüğü savaşta Orta Asya cumhuriyetlerinin desteğini istemesi ve bu bağlamda Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'a asker yerleştirmesi bölge ülkeleri için yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Amerikan askerlerinin bir kere girdiği ülkeden daha sonra tamamen ayrılması pek sık rastlanılan bir olay olmadığına göre, Kafkasya'ya kıyasla Orta Asya'da çok fazla etkili olamayan Washington, bu şekilde bölgeye kalıcı bir şekilde yerleşmiş olmaktadır. Böylece ABD artık Orta Asya dengelerinde ciddi anlamda hesaba katılması gereken bir aktör haline gelmiştir.

Türkmenistan dışındaki Orta Asya cumhuriyetleri ABD'nin kendi ülkelerinde de üs açması için adeta birbiriyle yarışmış ve çoğu arzularına kavuşmuştur. Washington, 7 Ekim 2001'de, Afganistan'a bombalarına yağmaya devam ettiği sırada Özbekistan yönetimi ile bir anlaşma imzalamış, bu anlaşma çerçevesinde önce Hanabad daha sonra da Karsi üssüne Amerikan askerleri konuşlandırılmış, hava sahası Amerikan uçaklarına açılmış ve Özbekistan bu şekilde ABD'nin bölgedeki ana müttefiki haline gelmiştir. Afganistan'da yerleşmiş bulunan ÖİH'den en çok tehdit algılayan Özbekistan, rejimi tehdit eden terörün üstesinden gelebilmek, ayrıca Washington'dan ekonomik ve siyasi ayrıcalıklar elde edebilmek için ABD'nin Afganistan operasyonuna ve topraklarına

¹³³ Svante E. Cornell ve Regine A. Spector, "Central Asia: More than Islamic Extremist", *The Washington Quarterly*, Vol: 25, No: 1, Winter 2002, p.201.

¹³⁴ "United States Foreign Policy in the States...", a.g.m.

asker yerleştirmesine en sıcak bakan ülke olmuştur¹³⁵. Devlet Başkanı İslam Kerimov'a göre yalnız insani görevler ve arama-kurtarma görevleri için ülkesinde bulunan Amerikan askerleri, başka kaynaklara göre Afganistan'daki askeri operasyonlara da katılmışlardı. Meclis'te yaptığı bir konuşmasında Özbek lider, askeri üslerin ABD'ye güvenlik garantisi, ekonomik yardım ve yatırım sözü karşılığında verildiğinin altını çizmiştir¹³⁶. Bu ifadedeki güvenlik garantisi sözü, bir yönüyle ABD'nin Soğuk Savaş döneminde komünist bloğa karşı yürütülen mücadele çerçevesinde Batı Bloku içinde yer alan kilit önemdeki ülkelerin güvenliğinin sağlanmasındaki taahhütlerini andırırken¹³⁷, diğer yönüyle ise son on yılda bölgeyi askeri açıdan adeta Rusya'ya terk eden Washington açısından ve bölgenin geleceği açısından bir milada işaret etmektedir. ABD ile Özbekistan arasında 11 Eylül sonrasında gelişen bu ittifak ayrıca, ABD'nin ilk kez bir eski Sovyet cumhuriyeti ile bu nitelikte bir askeri bağ geliştirmiş olması ve toprak bütünlüğünü desteklemesi nedeniyle sıradışı bir niteliğe sahiptir¹³⁸.

Tam bu noktada, Washington'un bölgede kendisine neden Taşkent'i ana müttefik olarak seçtiği sorusu akla gelmektedir. Amerikan otoriteleri, terörizme karşı uzun dönemli bir kampanyanın yürütülebilmesi için Afganistan'a komşu ülkelerde askeri üslerin gerekli olduğu kanısına varmışlardır. Afganistan'ın komşularından olan ve ABD'nin bölgedeki en yakın müttefiki olan Pakistan, Washington'a tam desteğini ifade etse de, iç faktörler nedeniyle üslerin güvenliğini sağlayamayacağı için ABD'ye üs vermeyi önermemiş, Washington da Afganistan'daki operasyonları nedeniyle İslamabad'a tamamen güvenememiş ve böyle bir talepte bulunmamıştır. Bu durumda dikkatler Orta Asya'ya yönelmiştir¹³⁹. Türkmenistan resmi tarafsızlık statüsü nedeniyle zaten üs isteğiyle bile karşılaşmamıştı. Kırgızistan ve Kazakistan, gerek Afganistan ile olan ilişkileri gerekse de coğrafi konumları itibarıyla nispeten kenardaydı. Tacikistan'da ise Rusya'nın büyük etkisi vardı ve güvenlik konularında Moskova'nın ağırlığı söz

¹³⁵ "Central Asian Perspectives on 11 September and the Afghan Crisis", <http://www.reliefweb.int/w/rwb/nsf/s/AA6A3950803E347785256AD50063EC39>, 1 Ocak 2005.

¹³⁶ Bilici, a.g.m.

¹³⁷ Anatol Lieven, "The Secret Policeman's Ball: The United States, Russia and International Order After 11 September", *International Affairs*, Vol: 78, No: 2, April 2002, p.250.

¹³⁸ Patrick Martin, "US-Uzbekistan Pact Sheds Light on Washington's War Aims in Central Asia", <http://www.wsws.org/articles/2001/oct2001/uzbe-o18.shtml>, 18 Aralık 2004.

¹³⁹ Cornell ve Spector, a.g.m., p.193.

konusuydu. Dolayısıyla en uygun müttefik, bölge ülkelerinden Afganistan ile en fazla ilgili olması, Kuzey İttifakı'nın önemli güçlerinden biri olan General Dostum ile aynı etnik kökene sahip olması ve ona aktif destek vermesi, Afganistan'ın en istikrarlı komşusu olması, Orta Asya'da Washington'a en yakın ve Moskova'ya en uzak olan ülke olması ve böyle bir yardımı gerçekleştirebilecek güçte olması nedeniyle Özbekistan olabilirdi¹⁴⁰.

Aslında Özbekistan devletler arasında gerilimlere yol açan bazı eylemleriyle bazen Orta Asya'da istikrarı tehlikeye atan bir ülke niteliğine bürünmektedir. Özbekistan bölgedeki tüm ülkeler ile su ve sınırlar konusunda sorun yaşamaktadır. Kırgızistan ve Tacikistan'a ihraç ettiği enerji kaynaklarını bu ülkeler ile olan sorunlarında avantajlı duruma geçmek için bir baskı aracı olarak kullanmaktadır. Ayrıca, terörist sızmalarına engel olma bahanesini kullanarak ilgili ülke hükümetlerine danışmadan sınırlarda tek taraflı bazı tedbirler almakta, mayınlar döşemekte, bu önlemler sınırın öbür yakasındaki halkın günlük aktivitelerini olumsuz etkilemektedir¹⁴¹. Taşkent'in bu eylemleri yeni sorunları da doğurmakta ve bölge istikrarını bozucu etkilerde bulunmaktadır. Ancak bütün bu olumsuz özelliklerine rağmen, kuzeyinde Tengiz petrol sahası ile Kazakistan'ın, güneyinde zengin doğalgaz kaynakları ile Türkmenistan'ın, batısında, Hazar Denizi'nin öbür yakasında Bakü petroleri ile Azerbaycan'ın bulunduğu¹⁴² jeostratejik konumu Özbekistan'ı işbirliği için kaçınılmaz kılmaktadır. Ayrıca Orta Asya'nın tarihi olarak kültürel ve idari merkezi olması, bölgenin en büyük nüfusa sahip ve en güçlü ülkesi olması, Rusya'dan görece bağımsız politikalar izlemesi, tüm bölge ülkeleri ile ortak sınıra sahip olan coğrafi konumuyla bölgenin iletişim kanallarında ve bölgesel dengelerin yönlendirilmesinde kilit ülke olması gibi faktörlerin etkisiyle, Özbekistan Orta Asya'da etkili olmak isteyen bir dış aktör tarafından desteğinin mutlaka alınması gereken bir ülkedir. Washington da bunun bilinciyle hareket etmiş ve Taşkent'i bölgedeki ana müttefiki yapmıştır.

Washington, Özbekistan'ın yanında, Kırgızistan ile de bir anlaşma imzalamış ve 6 Aralık 2001'de Kırgız Meclisi'nde onaylanan bu anlaşmaya göre Manas Uluslararası

¹⁴⁰ Bilici, a.g.m.

¹⁴¹ Fiona Hill, "Contributions of Central Asian Nations to the Campaign Against Terrorism", <http://www.brook.edu/views/testimony/hillf/20011213.htm>, 14 Ekim 2003.

¹⁴² Martin, a.g.m.

Havalimanı insani ve askeri amaçlı olarak kullanılmak üzere ABD'ye verilmiş ve bu çerçevede Amerikan savaş uçakları ile askeri ekipmanı getirilmiştir. Devlet Başkanı Askar Akayev, Amerikan askerlerinin ülkesinde yerleşmesini terör karşıtı koalisyonun zaferi olarak görüyor ve bu sayede bölgenin güvenliğinin artacağını, Kırgızistan'ın uluslararası konumunun güçleneceğini ve terörist hadiselerle karşı güvence oluşturacağını, ayrıca üstten havalanan her Amerikan savaş uçağından 7 bin dolar para kazanacaklarını, Amerikan askerlerinin ülkede yapacağı harcamalardan da önemli gelir elde edeceklerini ifade ederek halkını ikna etmeye çalışıyordu. Ülkesindeki Amerikan varlığının bölgesel dengeleri bozacağı yönündeki iddiaları gidermek için Akayev, Moskova, diğer BDT üyeleri ve Pekin'in kaygılarını giderdiğini belirtmiştir¹⁴³. Her liderin ABD'ye verilen destek nedeniyle halkını ikna etme yönündeki açıklamaları dikkat çekicidir. Uzun süre Rus egemenliğinde yaşayan, bağımsızlıktan sonra da Moskova'dan tam anlamıyla özgür olamayan bölge halkının başka bir aktörün etkisi altına girmeye tahammülü olmadığı için, liderler ABD ile girilen işbirliğinin farklı bir nitelikte olduğu, asimetrik bir ilişkiye yol açmayacağı, ülkeleri üzerindeki Rus etkisini azaltarak gerçek bağımsızlığa giden yolu açacağı, ayrıca Rusya'nın sağlayamadığı güvenliğin ABD tarafından sağlanacağı yönünde açıklamalar yapma ihtiyacı hissetmişlerdir.

Halen güvenliği topraklarında bulunan 20 bin Rus askeri sayesinde sağlanan ve Orta Asya'da Moskova'nın en etkili olduğu ülke olan Tacikistan da ABD'ye 3 üs önererek gelişmelerden kopmamaya gayret etmiştir. Başkent Duşanbe'nin güneyindeki Kulyab üssünün yanında, Amerikan Savunma Bakanı Donald Rumsfeld'in ziyaretinden sonra güneydeki Kurgan—Tepe ve kuzeydeki Hocent bölgesinde iki üssü daha ABD'ye tahsis etmiştir¹⁴⁴. Orta Asya'da güvenlik bakımından Moskova'ya en fazla bağımlı ülke olan Tacikistan'a Amerikan askerlerinin yerleştirilmesi, 11 Eylül sonrası gelişmelerin Rusya'nın bölgedeki konumunda neden olduğu radikal değişiklikleri gözler önüne sermektedir.

Özbekistan ile Kazakistan arasındaki bölgesel liderlik yarışı ABD'ye üs sağlama konusuna da yansımıştır. Washington'un Özbekistan'a asker yerleştirmesi ve Taşkent'i

¹⁴³ Bilici, a.g.m.

¹⁴⁴ Bilici, a.g.m.

bölgedeki ana müttefiki seçmesiyle dengeler Kazakistan aleyhine değişmiş, Özbekistan'ın fazla öne çıkmasından ve avantajlı konuma geçmesinden kaygılanan Astana yeniden şekillenen Orta Asya'da gelişmelerin gerisinde kalmamaya ve ABD ile olan ilişkilerine büyük önem vermeye başlamıştır. Kendisi Kollektif Güvenlik Antlaşması'na ve Rusya ile imzaladığı ikili güvenlik anlaşmalarına bağlı kalmaya devam ederken ABD'nin Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan ile güvenlik alanındaki ilişkilerini hızla geliştirmesi, Astana üzerinde Washington ile olan ilişkilerini yeniden tanımlama yönünde bir baskı oluşturmaktadır¹⁴⁵. Bu bağlamda Astana terörizme karşı kampanyanın başlamasından bugüne kadar Washington ile işbirliği yönünde bir politika izlemekte, fakat büyük ölçüde Rusya ile olan ilişkisinden dolayı ihtiyatlı davranmaktadır. Bu nedenle ABD ile Temmuz 2002'de yapılan anlaşma ile Kazakistan sadece hava sahasını açmış ve Amerikan uçaklarının acil bir durum halinde Alma Ata Havalimanı'na iniş yapmasına izin vermiş, topraklarına Amerikan askerlerinin yerleşmesine bu aşamada müsaade etmemiştir¹⁴⁶.

Bu yarışta bilinçli olarak geri duran tek Orta Asya cumhuriyeti Türkmenistan olmuş, sadece Amerikan uçaklarına hava sahasını açmakla yetinmiştir¹⁴⁷. Çünkü Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov daimi tarafsızlık politikasının gereği olarak tüm güçlere eşit mesafeli bir politika izlemekteydi. Fakat ilk bakışta krizden en az zararlı çıkmanın yolu olarak görülen bu yaklaşım da tamamen bedelsiz değildir ve Türkmenistan açısından bu tavrın şu aşamadaki bedeli Afganistan'da yaşayan 3.5 milyon Türkmen'in yeni yönetim hesaplarında dikkate alınmaması olmuştur¹⁴⁸.

Washington'un Afganistan'ın yeniden inşasına ve geleceğine ilişkin planlarında Orta Asya Cumhuriyetlerinin büyük rolü vardır. Bölge ülkeleri Afganistan ile tarihi bağlara, yoğun ekonomik ilişkilere ve bu ülkenin Avrupa ve Rusya'dan Güney Asya ve Hindistan alt kıtasına uzanan kuzey-güney eksenindeki bağlantısında mihver bölge rolüne sahiptir. Bu mihver rolü Sovyet döneminde Moskova'dan Afganistan'a silah ve ekonomik yardım akışının sağlanması işlevini görmekteydi. 1990'larda ise, Rusya'dan, Özbekistan'dan ve diğer ülkelere Kuzey İttifakı'na silah transferini ve

¹⁴⁵ Rasizade, a.g.m., pp.46-47.

¹⁴⁶ Erol ve Tunç, a.g.m.; Peuch, a.g.m.

¹⁴⁷ Rasizade, a.g.m., p.52.

¹⁴⁸ Bilici, a.g.m.

Afganistan'dan Orta Asya'ya uyuşturucu madde ve silahlı militan akışını sağlamaktaydı¹⁴⁹. 11 Eylül sonrası dönemde ise ABD'nin Afganistan'a ulaşmasında askeri üs ve lojistik merkezi işlevi görmektedir. ABD'nin 11 Eylül sonrası dönemde Orta Asya'daki uzun vadeli güvenlik çıkarları; radikal İslami örgütlerin bölgeyi kullanmasının engellenmesi, kitle imha silahlarının yayılması tehlikesine karşı gerekli önlemlerin alınması, iç savaş veya devletlerarası çatışma yaşanması olasılığının önüne geçilmesi, bölgede yaşanan çatışmaların komşu bölgelere (Kafkasya veya Basra Körfezi gibi) yayılmasının engellenmesi, Orta Asya'da başka bir devletin hegemonya kurmasının engellenmesi, bölge enerji kaynaklarının işletilmesinin ve pazarlanmasının önündeki engellerin kaldırılması olarak özetlenebilir¹⁵⁰.

3.4. ABD'nin Orta Asya'daki Askeri Varlığına Bölge Ülkelerinin Bakışı

11 Eylül saldırılarından hemen sonra tüm Orta Asya liderleri bu terörist eylemi kınamışlardır. Terörizm Orta Asya halkının aşına olduğu bir konudur ve terörizm karşıtlığı bölge genelinde benimsenen bir prensiptir. Orta Asya cumhuriyetleri terörizm ile 11 Eylül'den önce karşılaşmışlardır ve bu süre içinde bu tehdit ile mücadele edebilmenin yollarını aramışlardır. Bunun için daha çok ŞİÖ kullanılmış, bu örgüt bölgede terörizm ve radikal İslam tehditleri ile mücadelenin yürütüldüğü ana platform işlevi görmüştür¹⁵¹. Ancak geçen süre içinde sarfedilen çabalar yeterli olmamış, terörizme karşı etkili bir mücadele yürütülememiştir. Bu nedenle ABD'nin bölgede terörizme karşı bir mücadele başlatması Orta Asya cumhuriyetleri tarafından olumlu karşılanmıştır.

Ayrıca hem ABD hem de Orta Asya cumhuriyetleri Afganistan'daki istikrarsızlıkların ülke topraklarının terörist gruplar için eğitim ve lojistik alanı olarak hizmet etmesine olanak sağladığı konusunda hemfikirdirler¹⁵². Afganistan'da özellikle son 20 yıldır devam eden çatıma ortamının Orta Asya üzerinde pek çok olumsuz etkisi olmuştur. Bölge ülkeleri SSCB'nin Afganistan'ı işgal ettiği dönemde ülkeleri üzerinden yürütülen savaştan büyük zarar görmüşlerdi. Son yıllarda da Taliban tarafından

¹⁴⁹ Hill, "Contributions of Central Asian Nations...", a.g.m.

¹⁵⁰ "United States Foreign Policy in the States...", a.g.m.

¹⁵¹ "Central Asian Perspectives on 11 September...", a.g.m.

¹⁵² Hill, "Contributions of Central Asian Nations...", a.g.m.

desteklenen ÖİH, Afganistan'daki üslerinden Özbekistan ve Kırgızistan'a saldırılarda bulunmuştur. Bölge ülkeleri ayrıca, Afganistan'daki iç savaşın kendi ülkelerine sıçramasından da büyük endişe duymuştur¹⁵³. Bu nedenle Orta Asya cumhuriyetleri bu ülkedeki sorunlara müdahale ederek buradaki gelişmelerin kendi güvenliklerine aykırı bir yön izlemesine engel olmaya çalışmışlardır. Tacikistan ve Özbekistan Kuzey İttifakı içindeki bazı hiziplere destek vererek Afganistan'daki gelişmeleri yönlendirmeye çalışmış, bu bağlamda Duşanbe Tacik kökenli olan Ahmet Şah Mesud'a gerçekleştireceği eylemler için üs hizmeti ve lojistik destek sağlarken, aynı şekilde Taşkent de Kuzey İttifakı içindeki Özbek General Raşit Dostum'a doğrudan destek vermiştir. Afganistan'ın komşuları olarak Tacikistan ve Özbekistan ayrıca, iç savaş sırasında bir uzlaşma sağlanabilmesi için BM öncülüğünde yürütülen "6+2" sürecinde aktif rol almışlardır. Bu iki ülkenin yanında, Kazakistan ve Kırgızistan da Afganistan'daki çatışmalara bir çözüm bulunabilmesi için BM, ABD ve diğer uluslararası aktörler nezdinde girişimlerde bulunmuştur¹⁵⁴. Ancak bu çabaların hiçbiri olumlu sonuç vermemiş ve Afganistan'da amaçlanan istikrara ulaşılamamıştır. Bu bağlamda ABD'nin Afganistan operasyonu, bu ülkeye istikrar getireceği beklentisiyle, Orta Asya cumhuriyetleri tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

Bölgede sıcak gelişmelerin yaşandığı ilk başlarda çok fazla dikkat çekmemesine rağmen, ABD'nin Afganistan'a operasyon düzenlemesinin gündeme gelmesiyle Orta Asya cumhuriyetleri çok sıkıntılı günler geçirmişlerdir. Bu devletler ABD'nin hedef aldığı Taliban rejimine etnik veya ideolojik olarak sempati duyan bir halk kitlesine sahip olmaktan kaynaklanan bir endişeyle karşı karşıya bulunmamaktaydılar. Tam aksine, bu ülkelerin Afganistan içindeki kendi etnik akrabalarının savaş verdikleri Taliban rejiminin ABD tarafından hedef alınması, onlar için bu açıdan sevindirici bir gelişmeydi. Ayrıca Amerikan müdahalesinin yıllardır Rus desteğiyle üstesinden gelemedikleri Afganistan sorununa bir çözüm getireceğini düşünmekteydiler. Bu devletleri endişe sevkeden şey ise, bölgeyi yakın çevresi olarak gören Rusya'ya rağmen askeri bir konuda kendi başlarına karar verebilme, ABD'ye üs tahsis edebilme, Moskova'nın çıkarlarına aykırı stratejik ittifaklar kurabilme konularında duydukları

¹⁵³ "Central Asian Perspectives on 11 September...", a.g.m.

¹⁵⁴ Hill, "Contributions of Central Asian Nations...", a.g.m.

çekinceydi¹⁵⁵. Ayrıca bölge ülkeleri, Amerikan operasyonunun mülteci krizini şiddetlendirecek olmasından da endişe ediyorlardı. Afganistan'da çıkan istikrarsızlıklar sonucunda son yirmi yıldır milyonlarca Afgan mülteci yerlerinden edilmiş, bu durum özellikle Tacikistan için büyük sorun oluşturmuştur. Afganistan'a komşu ülkeler, temel ihtiyaçlarını karşılayamayacakları için, ilave mülteci kabulünde isteksiz davranmışlardır. BM tahminlerine göre, Amerikan operasyonları sırasında bir milyondan fazla mülteci sınırlara yığılmıştır. Bu durum Orta Asya cumhuriyetlerini büyük bir tehlikeyle karşı karşıya bırakmıştır¹⁵⁶. Kendi içlerinde zaten birçok ekonomik ve sosyal sorunla karşı karşıya bulunan bu ülkeler bu denli büyük bir mülteci akımını karşılayacak güce sahip değildir.

Bütün bu kaygılarına rağmen, ABD'nin bu şekilde Orta Asya'ya yerleşmesi bölge ülkeleri tarafından genel olarak oldukça olumlu karşılanmıştır. Çünkü Orta Asya, Kafkasya'ya kıyasla Rus etkisinin daha fazla olduğu bir bölgedir. ABD özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ile Azerbaycan ve Gürcistan üzerinde etki kazanmış, güvenlik gerekçesiyle Gürcistan'a askeri olarak yerleşmiştir. Orta Asya cumhuriyetleri ise, gerek Rus nüfusun yoğun olarak yaşaması, gerek güvenliklerini sağlama konusunda kendi kendilerine yeterli olmamaları nedeniyle ve gerekse de dış dünyaya açılma bakımından Rusya'ya büyük ölçüde bağımlıdırlar ve bu durumdan büyük rahatsızlık duymaktadırlar. Kazakistan, sınırları içinde barındırdığı önemli oranda Rus azınlık nedeniyle bir ulusal bütünlük tehdidi altında yaşamakta ve bu konuda Rusya'nın tepkisinden çekindiği için Moskova yönetimi ile ters düşmek istememektedir. İç savaştan itibaren Tacikistan'ın Afganistan ile olan sınırlarının korunması işlevini üstlenen Rusya, bu ülkenin güvenliğinin sağlanmasında büyük ağırlığa sahiptir. ÖİH'nin 1999 ve 2000 yıllarında Özbekistan ve Kırgızistan'a düzenlediği saldırılarla önemli bir güvenlik tehdidi haline gelmesi ve bu tehditle mücadele etmede Rusya'nın yardımına ihtiyaç duyulması, Moskova'ya önemli bir etki kartı daha vermiştir. Aynı şekilde zengin doğalgaz yataklarına sahip olan fakat bu kaynağı dünya pazarlarına ulaştırmada güçlüklerle karşılaşan Türkmenistan, gazını dünya fiyatlarının çok altında bir fiyatla Rusya'ya satmak zorunda kalmakta ve bu konuda Moskova'nın insafıyla

¹⁵⁵ Bilici, a.g.m.

¹⁵⁶ Cornell ve Spector, a.g.m. p.202.

karşı karşıya kalmaktadır. Bu örnekler ışığında düşünüldüğünde, ABD'nin bölgeye angajmanı hem Rus baskısını azaltacağı hem de Rusya'ya duyulan ihtiyaç konusunda bir alternatif oluşturacağı için Orta Asya cumhuriyetlerini memnun etmiştir.

Orta Asya cumhuriyetlerinin ABD'nin Afganistan operasyonunu olumlu karşılanmalarında uyuşturucu ticaretine engel olacağı beklentisi de etkili olmuştur. Orta Asya 1990'lı yıllar boyunca Afganistan'dan Rusya'ya ve oradan da Avrupa'ya sevk edilen uyuşturucunun taşındığı öncelikli kanal olarak kullanılmıştır. Uyuşturucu ticareti taşındığı güzergahın bulunduğu yerlerde uyuşturucu kullanımının artmasına ve bunun neden olduğu büyük sağlık problemlerine yol açmış, terörist gruplara finansman kaynağı olmuş, yerel halkın da içinde bulunduğu devasa bir suç ekonomisi ortaya çıkarmıştır. Bölge ülkelerinin bu sorunu çözmek amacıyla giriştiği eylemler, Afganistan'da devam eden iç savaş nedeniyle başarısız olmuştur. Bu nedenle Orta Asya cumhuriyetleri, ABD'nin Afganistan'a müdahalede bulunup istikrar kazandırma eylemlerini ve ülkenin yeniden inşası çerçevesinde uyuşturucu üretimi ve ticaretinin kökünü kurutmak amacıyla uygulayacağı programları memnuniyetle karşılamışlardır¹⁵⁷.

Orta Asya'daki Amerikan üslerinin Afganistan'a yönelik askeri operasyon sonucunda Kabil'in ele geçirilmesinden sonra da, merkezi hükümetin ülkenin tamamının kontrolünü eline geçirmesi ve yeniden bir direniş başlatılmasının önüne geçilmesi için ülkenin Taliban ve el-Kaide militanlarından tamamen temizlenmesi amacıyla kullanılmaya devam edileceği ifade edilmektedir. Ayrıca ABD'nin çıkarlarının ve bölgedeki Amerikan güçlerinin uzun vadeli olacağı ve oynaması planlanan rolün bunun çok ötesinde olduğu geniş çevrelerce kabul görmektedir. Özbekistan yönetimi, 1.500 askerin yerleştiği ve Afganistan sınırına çok yakın olan Hanabad üssünü sağlayarak, ülkesini şimdiden Amerikan askeri varlığının kalıcı olduğu bir mekan olarak görmektedir. Kırgızistan yönetimi de, 3.000 askerin, savaş uçaklarının ve keşif uçaklarının yerleştiği ve bölgedeki en uzun piste sahip olan Manas havalimanını¹⁵⁸ Amerikan güçlerine nakliye merkezi olarak hizmet etmeye devam edeceği bir alan olarak tanımlamaktadır. Aynı şekilde Tacikistan yönetimi de sağladığı üslerle ABD ile işbirliğine devam etmek istemektedir. Görüldüğü gibi Orta Asya

¹⁵⁷ Hill, "Contributions of Central Asian Nations...", a.g.m.

¹⁵⁸ Tisdall, a.g.m; Volkhonsky, a.g.m.

hükümetleri ülkelerindeki Amerikan varlığından memnun durumdadırlar. Bölge ülkelerinin Amerikan varlığına olan bu istekliliklerinin yanı sıra, Amerikan yönetiminin de bölgedeki birliklerinin düzenli olarak rotasyonuna başlaması Washington'un bölgede uzun bir süre daha kalıcı olmayı amaçladığı izlenimini vermektedir¹⁵⁹. Bazı çevreler ise, Amerikan yönetiminin Orta Asya'da elde ettiği askeri üslerde kalıcı olmak niyetinde olmadığı, ancak Orta Asya cumhuriyetleri ile uzun dönemli güvenlik ilişkileri kurmayı amaçladığını ifade etmektedir. Afganistan'a düzenlenen operasyon tam anlamıyla sona ermediği ve ülkenin Taliban ve el-Kaide militanlarından tamamen arındırılarak istikrar sağlanamadığı için, ABD'nin Orta Asya'daki askeri varlığının uzun dönemli olup olmayacağı konusunda bir öngöründe bulunmak çok zordur. Fakat bölgede ABD'nin görece zayıf politikalar izlediği 1990'lı yıllar boyunca varolan güvenlik boşluğunun Amerikan çıkarlarının aksi yönünde meydana getirdiği sonuçlar göz önüne alındığında, bölgeden tamamen çekilmesinin Washington'a olan fırsat maliyetinin katlanılamazlığı açıkça ortaya çıkmaktadır¹⁶⁰.

3.5. ABD'nin Bölgeye Angajmanının Avrasya Jeopolitiğinde Neden Olduğu Değişim ve Rusya-ABD İlişkilerinde Yarattığı Yeni Boyut

3.5.1. Bir çıkar çatışması alanı olarak Orta Asya ve 11 Eylül sonrası rekabet

1991 yılından itibaren Orta Asya birçok yönden bir çatışma alanı olarak uluslararası sahneye çıkmıştır. Rus egemenliğinden kurtulmalarından sonra, önce Orta Asya cumhuriyetlerinin hangi gelişme çizgisine yöneleceği sorunu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda bölge ülkelerinin BDT bünyesinde Rusya'nın egemenliğinde yeniden bir entegrasyona mı gidecekleri, ABD'nin desteklediği Türk modelini benimseyerek Batılı değerlerin hakim olduğu bir gelişme çizgisi mi takip edecekleri, yoksa İran'ın devrim ihracı çabalarının bir sonucu olarak radikal İslami bir ideolojiyi mi benimseyecekleri merak konusu olmuştu. ABD bir yandan İran modelinin benimsenerek Orta Asya'nın yeni bir Ortadoğu olarak karşısına çıkmasını önlemeye ve bir yandan da Rusya'nın bölge üzerinde yeniden hakimiyet tesis etmesini engellemeye çalışırken, Rusya da bölgeyi yakın çevre tanımlamasının içine almakta ve Monroe Doktrini benzeri bir

¹⁵⁹ Tisdall, a.g.m.

¹⁶⁰ "United States Foreign Policy in the States...", a.g.m.

yaklaşım la dış güçleri soyutlamak istemekteydi. Orta Asya cumhuriyetleri ise uzun yıllar süren Rus hegemonyasının yarattığı bıkkınlığın etkisiyle her türlü dış etkiye karşı çıkarak maksimum bağımsızlık hedefiyle hareket etmekteydiler. Fakat gerek kendi kendilerine yetecek kapasiteden yoksun olmaları gerekse de jeoekonomik ve jeostratejik değeri yüksek bir coğrafyada konumlanmış bulunmaları nedeniyle, büyük güçler arasındaki çıkar çatışmasının edilgen unsuru olmuşlardır. Bu bağlamda bölge enerji kaynaklarının işletilmesi ve uluslararası piyasalara sevki konusu, bu mücadelenin en somut örneği ve en yoğun cereyan ettiği alan olmuştur.

Bölge dışı aktörlerin çıkar çatışmalarının yanında, bölgenin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan faktörler de Orta Asya'nın bir çatışma alanı olmasına katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda Tacikistan'da beş yıl boyunca cereyan eden iç savaş bölge genelinde istikrarsızlık unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca önce Özbekistan'da bir İslam devleti kurma amacıyla yola çıkan ve daha sonra bu amacını tüm bölgeyi kapsayacak şekilde genişleten ÖİH'nin Afganistan'daki Taliban rejiminden aldığı desteğin de etkisiyle terör eylemlerine girişerek ciddi bir fundamentalist tehlike olarak ortaya çıkması, Orta Asya'yı yeniden bir çatışma alanı haline getirmiş ve bütün dünyayı endişeye sokmuştur. 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin bölgeye askeri olarak yerleşmesi ise bölgedeki güç dengesini kökünden sarsmış ve ortaya çıkan dengesizlik ortamının başta Rusya olmak üzere Çin ve kısmen İran'ın da dahil edilebileceği aktörlerin bölgedeki konumlarına büyük bir darbe vurması, Orta Asya'yı yeniden, ama diğerlerinden farklı olarak daha büyük boyutta bir çıkar çatışması içine sokmuştur.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Orta Asya ABD için stratejik önceliği olan bir alan olarak ortaya çıkmış ve bu bağlamda Rusya Washington'un en büyük rakiplerinden birini oluşturmuştur. Nitekim 11 Eylül'den sonra yaşanan gelişmeler bölgede başta Rusya ve Çin'in çıkarlarını etkileyebilecek bir ortam yaratmıştır¹⁶¹. ABD dünyanın en stratejik bölgelerinden biri olan ve Amerikan etkisinin sınırlı olduğu Orta Asya'ya askeri olarak yerleşerek bölgede Sovyet sonrası dönemde ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmaya talip olmuştur. Terörizme karşı savaş ya da dünyanın çağdaşlaştırılması olarak tanımlanan bu yeni misyon, klasik Amerikan yayılcılığının farklı bir

¹⁶¹ Erol ve Tunç, a.g.m., 6.

versiyonudur¹⁶². Bu nedenle, Rusya bakımından yakın çevresindeki nüfuzunun devamı, enerji kaynakları ve güzergahları üzerindeki ağırlığının sürdürülmesi, radikal İslamcı terörün önüne geçilmesi gibi tarihi ve stratejik açılardan dolayı mutlaka kontrol edilmesi gereken Orta Asya üzerinde yoğun bir çıkar çatışması ve güç mücadelesi yaşanmaya başlanmıştır¹⁶³.

3.5.2. Afganistan krizi ve 11 Eylül sonrası Rus-Amerikan ilişkilerinde Orta Asya

3.5.2.1. Rusya'nın Orta Asya'daki Amerikan askeri varlığı karşısındaki ilk tepkisi

ABD'nin Orta Asya'ya askeri olarak yerleşmesi bölge ülkelerinin Rusya ve ABD ile olan ilişkilerine yeni bir boyut getirdiği gibi, Rusya-ABD ilişkilerine de yeni bir boyut kazandırmıştır. Çünkü Yakın Çevre Politikası ile Rusya, arka bahçesi olarak nitelendirdiği bu bölgede çıkarlarına aykırı bir şekilde ortaya çıkacak gelişmeleri tehdit olarak algılayacağını, yakın çevrede istikrar ve güvenlikten yalnızca kendisinin sorumlu olduğunu belirterek Orta Asya'yı da kapsayan bu bölgeyi kendi etki sahası olarak belirlemiştir. SSCB'nin çökmesiyle global rol oynama kapasitesini kaybeden Rusya, yeteneğinin sınırlarının bilinciyle hareket ederek, bulunduğunu bölgede etkin bir bölgesel güç olmayı hedeflemektedir. Bu durumda en yakınında bulunan ve geçmişte de kontrol altında tutmuş olduğu Orta Asya Rusya'nın öncelikli politika alanı içine girmektedir. Ayrıca Putin'in Devlet Başkanı olmasıyla ekonomik konuların Rus dış politikasındaki ağırlığının artması ve enerji merkezli bir dış politika benimsenmesi, zengin enerji kaynaklarına sahip olan Orta Asya'nın Moskova için önemini daha da artırmaktadır.

Bölge üzerindeki Rusya-ABD rekabeti Afganistan krizinde de kendisini göstermiştir. 11 Eylül saldırılarından hemen sonra ABD'ye tam destek sözü veren Orta Asya cumhuriyetleri, bir süre sonra Rusya'nın Washington'u terör konusuna daha temkinli yaklaşması yönünde uyarmasıyla birlikte, Özbekistan hariç, destek yönündeki açıklamalarını keserek bekle-gör politikası izlemeye başlamışlardır. Güvenlik Konseyi Sekreteri Vladimir Ruşaylo'nun 19 Eylül 2001'de bölge ülkelerini ziyareti ve

¹⁶² Tisdall, a.g.m.

¹⁶³ Erol ve Tunç, a.g.m., 6.

Genelkurmay Başkanı Anatoly Kvaşin'in yine aynı tarihte Tacikistan'ı ziyaretinin ardından Rusya'nın tavrı somutlaşmış ve Moskova bu krizde eski Sovyet cumhuriyetlerinin desteğini almaya çalışmıştır¹⁶⁴.

Bu bağlamda Rusya Devlet Duması sözcüsü Gennadii Seleznev, Özbekistan'ın ABD ile üs verme ve asker yerleştirmeye ilişkin anlaşmayı imzalamasından sonra yaptığı açıklama ile, Kırgızistan ve Tacikistan'ı Moskova'nın rızasını almadan topraklarına başka bir ülke askerlerinin yerleştirilmesine izin veren herhangi bir karar almamaları konusunda uyarmıştır. Seleznev, bu BDT ülkelerinin Kollektif Güvenlik Antlaşması'nın tarafları olduklarını, bu nedenle diğer üyelere danışmadan tek başlarına böyle bir karar alamayacaklarını, ayrıca bölgede Amerikan üslerinin kalıcı olmamasını ve Afganistan'daki hareketle sınırlı olmasını umduklarını, Rusya'nın aksi yönde bir gelişmeyi onaylamayacağını ifade ederek hem bölge ülkelerini hem de ABD'yi açıkça uyarmıştır¹⁶⁵. Rus güvenlik yetkilileri de, Rusya'nın Orta Asya cumhuriyetlerinde gizlilik arzeden bazı askeri merkezlerinin bulunduğunu, bu nedenle ABD ve NATO'nun bu yerlerde istihbarat çalışması yapmasının Rus güvenlik çıkarlarına aykırılık teşkil ettiğini savunmuşlardır. Bu açıklamalarının yanında, Nisan 2002'de Kırgızistan'a ilk Amerikan uçaklarının varmasının hemen akabinde, Devlet Duması Kırgızistan'ın Rusya'ya olan 133 milyon Dolar borcunun ödenme takvimini yeniden düzenleyen yasayı reddederek¹⁶⁶, Orta Asya cumhuriyetlerini ABD'ye sağlayacakları askeri kolaylıklar konusunda ölçülü davranmaları yönünde üstü örtülü bir şekilde uyarmıştır.

Fakat Moskova'nın eleştirilerine rağmen, başta Özbekistan olmak üzere, Kırgızistan ve Tacikistan, Rusya'ya olan bağımlılıklarından kurtulma yolunda ellerine geçen bu tarihi fırsatın biliciyle hareket ederek Kremlin'in bu uyarılarını çok fazla dikkate almamışlardır. Orta Asya cumhuriyetlerinin kendi onayı dışında ABD'ye üs vermemeleri gerektiği yönünde bir izlenim uyandırmaya çalışan Moskova için bölge ülkelerinin bunun aksi yönündeki tavrı hayal kırıklığı yaratmış ve Orta Asya'da başlayan yeni bir dönemin işareti olması bakımından da öğretici olmuştur. Çünkü uzun yıllar Rus egemenliği altında kalmış olan ve Sovyet sonrası dönemde de Rus etkisinin

¹⁶⁴ Erol ve Tunç, a.g.m., s.18.

¹⁶⁵ Peuch, a.g.m.

¹⁶⁶ Rasizade, a.g.m., p.55.

oldukça yüksek olduğu Orta Asya'ya ilk kez Amerikan askerleri ayak basıyordu. Ayrıca Rusya ve Çin'in öncülüğünü yaptığı ŞİÖ'nün doğmasına yol açan Afganistan kaynaklı fundamentalist terör tehdidi ortadan kalkacağı için, bu örgüt işlevsel olmaktan çıkacak ve bölge ülkelerinin Moskova ve Pekin'e olan bağımlılıkları büyük ölçüde azalacaktır¹⁶⁷. Bu nedenle ABD'nin Orta Asya'ya yerleşmesi, bölgesel dengeleri temelinden değiştiren ve iki büyük bölgesel güç olan Rusya ve Çin'in bölgedeki konumlarını ve çıkarlarını kökünden sarsan bir olay olmuştur. Nitekim Afganistan operasyonu sırasında hazırladığı ve ABD Kongresi'ne sunduğu raporda Frederick Starr, Rusya, Çin ve İran'ın Orta Asya'yı kendi arka bahçeleri olarak görmek istediklerini, özellikle Rusya'nın bugüne kadar bu politikayı takip ettiğini, ayrıca bölgenin nükleer güçlerle çevrili olduğunu, bu durumun bölge ülkelerini ve dünya barışını tehdit ettiğini, ABD'nin bunları gözardı edemeyeceğini ifade etmiştir. Starr ayrıca, Orta Asya'nın istikrarı için ABD'nin bölgede uzun dönemli bir strateji takip etmesi gerektiğini, Rusya'nın bölgedeki emperyal mirasının çözülmemiş bir sorun olduğunu, bu nedenle bölge ülkelerinin Washington ile işbirliğine gitmek zorunda olduklarını belirterek¹⁶⁸, ABD'nin bölgeye yerleşmekteki amacının sadece Taliban ve el-Kaide militanlarının temizlenmesi ile sınırlı olmadığını, Washington'un bölgede uzun vadeli olarak kalması gerektiğini ve bölgedeki Rus etkisini dengelemek ve buna bir alternatif olmak amacıyla olduğunu açıkça ortaya koymuştur.

3.5.2.2. Rusya'nın tavır değişikliği ve terörizme karşı savaşta ABD ile pragmatist işbirliği

ABD, Afganistan operasyonunun gündeme geldiği ilk zamanlarda Orta Asya'ya asker yerleştirme isteği karşısında Rusya'nın olumsuz tepki vermesi üzerine, eski Sovyet cumhuriyetlerinin topraklarındaki askeri üslerin terörizme karşı savaşın başarısı açısından gerekli olduğunu ve askeri operasyon için lojistik destek sağlayacak olan bu

¹⁶⁷ Bilici, a.g.m.

¹⁶⁸ S. Frederick Starr, "The War Against Terrorism and U.S. Bilateral Relations with the Nations of Central Asia", U.S. Senate Committee on Foreign Relations Subcommittee on Central Asia and the Southern Caucasus 13 December 2001, http://www.cacianalyst.org/Publications/Starr_Testimony.htm, 15 Ekim 2003.

üslere ihtiyaç duyulduğunu belirtmiş¹⁶⁹, bunun yanında Orta Asya cumhuriyetlerinin on yıldır İslami radikalizm, terörizm ve uyuşturucu ticareti gibi temel güvenlik tehditleriyle yüz yüze bulunduklarını, Afganistan'ın bu tehditlerin kaynağı olduğunu ve Rusya'nın da bu tehditleri kullanarak bölgeye askerlerini yerleştirdiğini, ayrıca bölge ülkelerinin bu tehditlere karşı koyabilmek için ülke içinde insan haklarını ve demokratik değerleri gözardı eden baskıcı bir yönetim uyguladıklarını ve bu yönetim tarzının terörizmin büyümesine katkıda bulunduğunu, gerek bu politikalarıyla Orta Asya hükümetlerinin gerekse de bölgede özel misyonunun bulunduğunu iddia eden Rusya'nın terörizme karşı mücadelede başarısız olduğunu, ABD'nin terörizme karşı başlattığı savaş ile bu durumun değiştiğini savunarak¹⁷⁰ bölgedeki askeri varlığına meşruiyet sağlamaya ve Moskova'nın tepkisini dindirmeye çalışmıştır.

Özellikle Washington'un kesin kararlılığı ve bir taraftan dünyanın süper gücü ABD ile birlikte hareket ederek bölgeyi istikrarsızlıktan kurtarma şansı ile diğer taraftan bölgeyi halen kendi arka bahçesi olarak gören Rusya'nın uyarılarını dikkate alıp Washington ile işbirliğinden uzak durarak daha büyük sorunların içine gömülme riski karşısında bir ikilem yaşayan Orta Asya cumhuriyetlerinin ABD'den yana olmayı tercih etmeleri, Rusya'yı daha temkinli hareket etmeye zorlamıştır¹⁷¹. Orta Asya'daki hayati çıkarlarının sarsıldığını gören Rusya, kayıplarını en aza indirmek ve maksimum kazanç elde etmek için gelişmelerin dışında kalmamayı tercih etmiştir. Kremlin, Özbekistan'ın topraklarını Amerikan askerlerinin kullanımına açmasıyla ABD'nin Orta Asya'da güvenlik konularında söz sahibi olmasından ve Washington-Taşkent ilişkilerinin özellikle askeri alanda hızla gelişmesinden büyük rahatsızlık duymaktadır. Moskova'nın Washington'un Orta Asya'ya asker yerleşmesine engel olabilmek için bölge ülkeleri üzerinde uyguladığı baskılar sonuç vermeyince ve Amerikan askerlerinin bölgeye yerleşmesine engel olunamayınca, karşı çıkarak istediklerini elde edemeyen Rusya, ABD'ye karşı çıkmama ve onunla kısmen işbirliği yapma yoluyla engel olmak istediği gelişmelerin bizzat içinde yer alarak oluşabilecek olumsuz sonuçları en aza indirmeyi

¹⁶⁹ Volkhonsky, a.g.m.

¹⁷⁰ Starr, a.g.m.

¹⁷¹ Erol ve Tunç, a.g.m., s.19.

amaçlamıştır¹⁷². Yani ABD ile ters düşmeme, Afganistan’da Taliban’dan sonra iktidara gelecek yeni yönetimle iyi ilişkiler geliştirme, Orta Asya cumhuriyetleri üzerindeki etkisini koruma, Çeçenistan sorunundaki pozisyonunu güçlendirme, NATO ile yeni perspektifler oluşturma gibi nedenler, Rus halkı ve siyasi elitin önemli bir kısmı karşı olması rağmen, Rusya’yı ABD ile işbirliğine itmiştir¹⁷³. Bu bağlamda, ilk etapta verdiği tepkilere rağmen, daha sonraki aşamalarda Putin bazı üst düzey askeri çevrelerin tavsiyelerinin aksi yönünde hareket ederek, ABD’nin Afganistan’a komşu Orta Asya ülkelerinde sınırlı üs ve operasyon kolaylıkları elde etmesine karşı çıkmayacağını ifade etmiştir.

Ayrıca Rusya’da özellikle Putin yönetimi, Taliban yönetimindeki Afganistan’ın bölge için yarattığı istikrarsızlıktan ve buradan beslenen radikal akımların gerek Orta Asya’da Rus çıkarlarına aykırı bir şekilde etkili olmasından gerekse de Çeçenistan’daki direnişe destek vermesinden büyük kaygı duymaktaydı¹⁷⁴. Bu nedenle ABD’nin Taliban yönetimine, dolayısıyla da radikal İslami örgütlere karşı askeri operasyon düzenlemesi, Moskova’nın gerek bölgedeki pozisyonunu bu açılardan güçlendireceği gerekse de Çeçenistan’daki politikasına meşruiyet kazandırarak üzerindeki iç ve dış baskıyı hafifleteceği için, Kremlin tarafından olumlu karşılanmıştır¹⁷⁵. Bu yönleriyle düşünüldüğünde, Moskova’nın terörizme karşı başlattığı savaşa verdiği gönülsüz destek şartların Rusya’ya dayattığı bir zorunluluktur ve engel olunamayan bir süreci kendi lehine çevirmeyi amaçlaması nedeniyle Rus pragmatizminin bir ürünüdür.

Özellikle Çeçenistan sorunu Rusya’nın bu tavır değişikliğinin en önemli sebebidir. 11 Eylül saldırıları Putin’e uluslararası terörizme karşı ortak mücadelenin bir parçası olmak bağlamında yeni bir bakış açısı altında Çeçenistan savaşını sürdürme fırsatı sunmuştur. Başkan Putin, Çeçen çatışmasını uluslararası terörizm bağlamında yorumlamış ve durum kontrol altına alınamaz ise Çeçenistan’ın dünya çapında bir terör üssü olan Taliban yönetimindeki Afganistan gibi olacağını iddia etmiştir. Rusya’nın Çeçenistan’a uyguladığı sert önlemleri haklılaştırmaya çalışırken, Başkan Putin Çeçen isyancılar ve Afganistan’da üstlenen El-Kaide terörist ağı arasındaki bağlantıları

¹⁷² Cafersoy, a.g.m., ss.183-185.

¹⁷³ Erol ve Tunç, a.g.m., s.24.

¹⁷⁴ Tisdall, a.g.m.

¹⁷⁵ Rasizade, a.g.m., p.55.

vurgulamıştır. Putin'in Çeçen savaşını yeniden tanımlama çabası Afganistan'ın ve yakın çevrenin de yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. Rusya'nın çevresindeki Amerikan üsleri ve ABD'nin komşu bir ülkede gerçekleştirdiği bir askeri operasyon Eylül 2001'in başlarında kabul edilemez görülmesine karşın, sadece iki hafta sonra istenilebilir bir hal almıştır¹⁷⁶. Bunun nedeni Moskova'nın 11 Eylül saldırılarından sonra ilk başta ABD'nin Orta Asya'ya asker yerleştirmesini engellemeye çalışması, fakat başarısız olunca taktik değiştirerek Washington'un terörizme karşı global ölçekte başlattığı kampanyayı kendi çıkarları çerçevesinde kullanarak Çeçenistan sorunundaki pozisyonunu güçlendirmeyi amaçlamasıdır. Yani Putin doğrudan toprak bütünlüğünü ilgilendiren Çeçenistan sorunu ile Orta Asya'daki rolü arasında bir seçim yapmak zorunda kalmış, ABD'ye direnmenin sonuç vermediğini anlayınca onunla işbirliği yapmayı tercih ederek bu şekilde daha çok kazanç elde etmeyi ummuştur.

Beyaz Saray ise, Çeçen hareketini 11 Eylül'den itibaren Amerikan çıkarlarına aykırı görmeye başlamıştır. Buna gerekçe olarak da Çeçen direnişi ile el-Kaide ve Taliban arasında olduğu söylenen bağlantının varlığı gösterilmiştir. Washington, Amerikan istihbarat birimlerinin el-Kaide örgütünün Çeçenistan'a maddi yardımda bulunduklarına ve gönüllü savaşçı gönderdiklerine, aynı şekilde Çeçen savaşçıların da Afganistan'da el-Kaide ve Taliban için savaştıklarına dair bilgiler edindiğini ileri sürmektedir. Gerek bu iddiaları nedeniyle gerekse de terörizme karşı Afganistan'da başlattığı savaşta Moskova'nın desteğini kazanma arzusu ile ABD, daha önce Rusya'ya suçlamalar yönelttiği Çeçenistan'daki insan haklarına aykırı eylemleri karşısında sessiz kalma politikasını benimsemiştir¹⁷⁷.

Sovyet dönemindeki gücünün çok uzağında olan Rusya'nın ABD karşısında özellikle askeri ve ekonomik alanlarda büyük eksiklikleri söz konusudur. Bu eksikliklerin ve iç yapıdaki sorunların (Çeçenistan sorunu gibi) bilincinde olan Başkan Vladimir Putin, dış politikasını Rusya'nın bu zayıf durumu üzerine oturtmuştur¹⁷⁸. Bu nedenle Putin, Afganistan krizinden Rusya'yı siyasi ve ekonomik kazanımlarını artırarak çıkarmak isteyen pragmatik bir strateji izlemektedir. Hangi beklentilerle

¹⁷⁶ Matthew Evangelista, "Chechnya's Russia Problem", *Current History*, Vol: 102, No: 666, October 2003, pp.315-318.

¹⁷⁷ Lieven, a.g.m., p.252.

¹⁷⁸ Lieven, a.g.m., p.254.

hareket ettiği önceki satırlarda zikredilen Putin'in elde ettikleri ise şu şekilde özetlenebilir: 1) AB ve NATO, Çeçenistan sorununa bakışını yeniden değerdendirecek ve Çeçenlerin teröristler listesinde yer alması hususunu inceleyecek, ancak Rusya bunun için kanıt gösterecek. 2) Moskova, Batı ölkelerini Rusya'da enerji yatırımları yapmaya çağırılmış, AB güvenliğin sağlanması halinde bu çağrıya sıcak baktığının mesajını vermiştir. 3) AB ile Rusya arasında ortak ekonomik alan oluşturulacak. 4) Rusya'nın NATO ile daha da yakınlaşması için yeni formöl arayışına gidilecek. 5) AB ile her ay düzenli olarak savunma ve siyasal komite toplantıları yapılacak, uzmanların katılacağı bu toplantılar sonucunda Rusya-AB ilişkileri canlandırılacak¹⁷⁹.

3.5.2.3. Rus-Amerikan işbirliğinin sarsılması ve rekabete geri dönüş

İktidara gelişinden itibaren Putin, Rusya'nın eskisi gibi bir süper güç olmadığı ve SSCB'nin çöküşüyle Latin Amerika, Afrika, Asya'nın çoğu ve Ortadoğu'daki jeopolitik pozisyonunu kaybettiğinin bilinciyle hareket ederek, Rusya'nın rolünün eski Sovyet toprakları üzerinde etkili bir büyük güç olması gerektiğini öngörmüştür¹⁸⁰. Fakat 11 Eylül'den sonra ABD'nin Orta Asya'da giderek artan angajmanı ve bölge üzerindeki uluslararası rekabetin kızışması, Putin'in ve Rus siyasal ve askeri elitinin planlarını altüst etmiştir. Pragmatist bir şekilde hareket ederek 11 Eylül sonrası dönemde uluslararası alanda oluşan konjonktürden büyük yararlar sağlamayı amaçlayan Rusya'nın, gelişmelerin tahmin ettiğinden farklı bir yöne doğru kayarak gerek beklentilerinin birçoğunu elde edememesi gerekse de ABD'nin askerlerini bölgeden çekmeye niyetinin olmadığı ve uzun dönemli bir varlığı amaçladığı yönündeki izlenimlerin edinilmesi nedeniyle, Washington'a karşı bu lütufkar tutumundan pişmanlık duyduğu görölmektedir¹⁸¹.

Taliban ve el-Kaide militanları tamamen etkisiz hale getirilememiş olsa da, Afganistan'a düzenlenen askeri operasyonun sona ermesine rağmen Orta Asya'daki Amerikan üslerinin tasfiyesine ilişkin bir gelişme söz konusu değildir. Tam aksine, bazı Amerikan yetkililerinden ABD'nin Orta Asya'daki çıkarlarının bölgedeki Amerikan

¹⁷⁹ Erol ve Tunç, a.g.m., ss.24-25.

¹⁸⁰ Lieven, a.g.m., p.254.

¹⁸¹ Tisdall, a.g.m.

varlığının artırılmasını ve üslerin kalıcı olmasını zorunlu hale getirdiği, aynı zamanda bölge ülkelerinin güvenliğinin de bunu gerektirdiği yönünde açıklamalar gelmiştir. ABD'nin bölgede kalıcı olma düşüncesi, bu bölgeyi hayati çıkar alanı ve yakın çevresi olarak gören Rusya'da bazı siyasi ve askeri çevrelerin tepkisine neden olmaktadır ve bu çevreler Amerikalıların Afganistan'da teröre karşı yürüttükleri operasyonu bir an önce tamamlayarak ülkelere dönmeleri gerektiğini açık bir dille ifade etmektedirler¹⁸². Fakat gelişmeler ABD'nin bölgeden en azından kısa ve orta vadede çekilmeyeceğini göstermektedir. Pakistan'daki uçaklarını Özbekistan ve Kırgızistan'a taşımayı ve Kırgızistan'daki Manas Uluslararası Havalimanı'nı bölgedeki hava kuvvetlerinin merkez üssü yapmayı planlaması, Washington'un bölgede uzun vadeli bir askeri varlığı amaçladığını göstermektedir. Amerikan askerlerinin Orta Asya'dan çekilmesine ilişkin bir takvimin belirlenmemiş olması nedeniyle, Moskova ABD'nin Afganistan'a düzenlediği operasyonu terörizme karşı savaştan çok bölgedeki askeri varlığını genişletmek için kullandığı bir bahane olarak algılamaya başlamıştır¹⁸³.

Rusya ayrıca terörizme karşı mücadelesinde ABD'ye verdiği desteğin karşılığının doğrudan ekonomik girdiler olarak Rus ekonomisine kazandırılması gerektiğini düşünmesine ve özellikle enerji sektörüne önemli oranda Amerikan yatırımı beklemesine rağmen, bunlar gerçekleşmemiştir. Bunun yanında, Rusya Çeçenistan sorunu konusundaki beklentilerini de elde edememiştir. Moskova, Batı'nın bu sorunu terörizm kapsamında düşünmesini veya en azından Rusya'nın iç sorunu olarak görmesini istemiştir. Ancak başlangıçta Rusya'nın Çeçenistan politikasına fazla karışmayan Batı'nın zaman geçtikçe yeniden karışır duruma gelmesi ve diğer yandan Rusya'nın Gürcistan sınırındaki Pankisi Vadisi'nde Çeçenlere yönelik başlatmak istediği operasyona ABD'nin ve ondan güç alan Gürcistan'ın şiddetle karşı çıkması, bir yandan Baltık ülkelerinin NATO'ya giriş süreçleri hızlanırken diğer yandan da Rusya'ya örgütün karar mekanizmalarında söz hakkının verilmemesi¹⁸⁴, ayrıca Washington'un Gürcistan'da gerçekleştirilen örtülü devrimle nispeten Moskova yanlısı Şevardnadze'nin düşürülerek yerine Batı yanlısı Sakaşvili'nin iktidara getirilmesi

¹⁸² Volkhonsky, a.g.m.

¹⁸³ Rasizade, a.g.m., pp.52, 55.

¹⁸⁴ Hasan Köni ve Sinan Oğan, "11 Eylül'ün Yıldönümünde Rusya: ABD ile Balayından 'Şer Eksen'i' İle Flörte...", **Stratejik Analiz**, Cilt: 3, Sayı: 30, Ekim 2002, ss.6-7.

olayında büyük rolünün bulunması, Rusya'nın ABD ile ilişkilerini yeniden değerlendirmesine neden olmuştur.

Bir yandan Washington ile beraber hareket eden Rusya, diğer yandan 11 Eylül sonrası dönemde ABD'nin terörizme karşı global anlamda bir savaş başlatarak ve terörü bir araç olarak kullanarak Avrasya hegemonyasının önemli bir adımı olarak Orta Asya'ya yerleşmesini dengelemek için, George Bush'un Irak, Kuzey Kore ve İran'ı içine alan "şer eksenini" iddialarını reddetmekte ve eski Asya ittifaklarını yeniden canlandırmaya çalışmaktadır. Nitekim Rus Savunma Bakanı, ABD'nin bu üç ülkeyi şer eksenini olarak tanımlamasını reddettiklerini ve Washington'un isteğinin aksine İran ile askeri bağlarını kesmeyeceklerini ve bu ülkeye konvansiyonel silah satmaya devam edeceklerini belirtmiştir. Moskova, İran'ın yanında, Irak (Amerikan operasyonuna kadar) ve Kuzey Kore ile de ilişkilerine devam etmekte ve Washington'un uyarılarını dikkate almamaktadır. Rusya ayrıca, Irak'tan 10 milyon dolarlık alacağının bulunduğu ve Rus petrol şirketlerinin bu ülkede önemli çıkarlarının olduğu gerekçesiyle, ABD'nin bu ülkeye operasyon düzenlemesine de karşı çıkmış ve Washington'un BM Güvenlik Konseyi'nde bu yönde bir karar çıkarmasına engel olmuştur¹⁸⁵.

24 Şubat 2005'te Slovakya'nın başkenti Bratislava'da gerçekleşen Bush-Putin zirvesi ile zirve öncesinde ve sonrasında yaşanan gelişmeler, tüm işbirliği söylemlerine rağmen iki ülke arasında bir rekabetin varlığını gözler önüne sermesi bakımından bir hayli önemlidir. İran'ın nükleer programı konusunun damgasını vurduğu zirveden kısa bir süre önce, ABD'nin İran'a yönelik bir operasyon düzenleyeceği söylentilerinin dilden dile dolaştığı bir sırada, 17-18 Şubat'ta İran Güvenlik Konseyi Başkanı Hasan Ruhani Moskova'ya bir ziyaret düzenlemiş, ziyaret sırasında Rusya ile bir nükleer işbirliği anlaşması imzalanacağı açıklanmış¹⁸⁶, Başkan Putin ise İran'ın nükleer silah üretmeyi planladığını zannetmediğini, bu nedenle nükleer enerji konusu da dahil olmak üzere Tahran ile işbirliğine her alanda devam edileceğini¹⁸⁷, ayrıca İranlı meslektaşının davetini kabul ederek bu ülkeye bir ziyaret düzenleyeceğini belirtmiştir¹⁸⁸. 24 Şubat'taki

¹⁸⁵ Blagov, a.g.m.

¹⁸⁶ "Reports of Air Strike Against Iran Psychological Warfare - Iranian Official", **Interfax**, February 17, 2005.

¹⁸⁷ "Russia to Continue Nuclear Cooperation with Iran – Putin", **Interfax**, February 18, 2005.

¹⁸⁸ "Putin Plans to Visit Iran", **Interfax**, February 18, 2005.

zirvenin sonunda Bush ile Putin tarafından yapılan ortak açıklamada bir yandan terörizme karşı işbirliğinin artırılması yönünde ortak görüşler ifade edilirken, bir yandan da Bush'un demokratikleşme konusunda Putin'e yönelttiği eleştiriler dikkat çekmiş ve işbirliği söylemlerine gölge düşürmüştür¹⁸⁹. Zirveden sonra ise, Washington'un bu konudaki tüm uyarılarına rağmen 28 Şubat'ta Moskova ile Tahran arasında Rusya'nın İran'daki Buşehr Nükleer Santrali için nükleer yakıt sağlamasına ilişkin anlaşma önceden planlandığı gibi imzalanmıştır¹⁹⁰.

ABD'nin 21. yüzyıldaki Avrasya politikasının temeli Rusya'nın ve her geçen gün yükselen Çin'in etkisini sınırlamaktır ve Afganistan'a düzenlenen operasyon ve bu bağlamda Orta Asya'ya Amerikan askerlerinin yerleşmesi bu aşamada önemli bir adımdır. Bölge güvenliğinin sorumluluğunu üstlenen ABD, bu şekilde global hegemonyasına karşı Asya merkezli direnişi ifade eden bir pakt olan ŞİÖ'ye büyük bir darbe vurmuştur. Böylece bölgesel dengeler Rusya ve Çin aleyhine bozulmuştur ve bu dengesizlik her geçen gün artmaktadır. ABD'nin yakın çevresine yerleşmesinden, Rusya'nın Orta Asya'daki etkinliğini mümkün olduğunca kırmaya çalışmasından ve böylece bölgesel dengelerin kendisi aleyhine bozulmasından, ayrıca Avrasya'da hegemonya oluşturmaya yönelik uzun vadeli stratejiler geliştirmesinden büyük rahatsızlık duyan Moskova, gerek söylemleriyle gerekse de politikalarıyla tepkisini göstermektedir. Ancak Rusya'nın bu aşamada yapabileceği çok fazla bir şey yoktur ve ABD'nin Orta Asya'daki askeri varlığının geleceğinin belirginlik kazanması için Afganistan'ın bir an önce istikrara kavuşmasını beklemek zorundadır. Ayrıca bu süre içinde bir yandan da yaşanan gelişmelerden yararlanmaya çalışmaktadır. Toprak bütünlüğünü tehdit altına sokan Çeçenistan sorunu nedeniyle Moskova'nın eli kolu bağlıdır ve terörizme karşı Washington ile işbirliğine giderek bu sorunu kendi çıkarına uygun bir şekilde çözmeyi amaçlamaktadır. Yani karşı karşıya bulunduğu Çeçenistan sorunu, Moskova'nın ABD'nin Avrasya stratejisine ciddi bir muhalefet göstermesini engellemektedir. Moskova'nın umudu Afganistan'ın bir an önce Taliban ve el-Kaide

¹⁸⁹ "Bush, Putin Agree Seoul, Tehran should not have Nuclear Weapons", <http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/02/ce8443a7-89b4-422b-8472-77ade0289e02.html>, 26 Şubat 2005.

¹⁹⁰ Ali Akbar Dareini, "Iran, Russia Sign Nuclear Fuel Deal", *The Moscow Times*, February 28, 2005, p.3.

güçlerinden temizlenerek güvenliğin sağlanması ve ulusal bütünlüğe dayalı bir istikrarın sağlanması, ondan sonra da Amerikan güçlerinin bölgeyi terk etmesidir. ABD'nin Orta Asya'da uzun vadeli varlığı, süper güç pozisyonunu yitirdikten sonra kendisine bölgesel güç olma hedefini seçmiş bulunan Rusya'nın bu yoldaki en önemli alan olan ve aynı zamanda Rusya için Asya'ya ve Ortadoğu'ya açılan en uygun kapı olan Orta Asya'daki kontrolünü yitirmesi ve bulunduğu alanda sıkışması anlamına geleceği için, telafi edilemez bir kayıp olacaktır. Bu nedenle, uzun vadede Rusya ile ABD arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi ve bölgede oluşan jeopolitik rekabetin daha da şiddetlenmesi ihtimal dahilindedir.

3.5.3. Amerikan varlığı karşısında bir Avrasya merkezli ittifak olasılığı

Terörizme karşı savaşta ABD ile girdiği işbirliğinde kayıplarının kazançlarından fazla olduğunu ve Washington'un Orta Asya'ya yerleşmesiyle bölgesel pozisyonundan çok şey kaybettiğini anlayan Rusya'nın, uzun vadede tavrını setleştirmesi ve bu bağlamda Washington'un stratejisini baltalamak için Çin ile ittifaka girmesi sürpriz olmayacaktır. Her ne kadar Rusya ile Çin arasındaki ilişkiler birçok çelişki ve ihtilaf ihtiva etse de, ABD'nin güvenlik boyutundaki ilişkilerini artırma amacıyla Orta Asya'ya yerleşerek izlediği Avrasya güçlerini (Rusya, Çin ve İran'ı) çevreleme politikası sonucunda bölgesel dengelerin aleyhlerinde değişmesinin bilincinde olan Moskova ve Pekin'in ortak bir noktada her an anlaşmaya hazır oldukları göz ardı edilmemelidir. Özellikle Moskova'nın NATO'nun doğuya doğru genişlemesine karşı en başından beri Çin kartını oynaması ve ABD'nin yakın çevreye girmeye çalışması karşısında Çin ile zoraki bir işbirliği süreci içerisine girmesi bunun somut örneğidir. Eğer ABD Asya'da bölgesel aktörleri gözardı ederek tek taraflı eylemlerine devam ederse, bir Rus-Çin uzlaşmasını tahrik etmesi kaçınılmaz olacaktır. Bunun sonucunda ABD'nin karşısına Rusya, Çin ve belki de İran'ın oluşturacağı anti-hegemonyacı bir koalisyon çıkabilir¹⁹¹.

Nitekim ABD'nin Afganistan operasyonunu ve bu bağlamda Orta Asya'ya askeri olarak yerleşmesini Çin'i sınırlamaya yönelik olarak yürütmüş olduğu geniş kapsamlı

¹⁹¹ Erol ve Tunç, a.g.m., s.27.

stratejinin bir parçası olarak gören Pekin, Rusya ile bugüne kadar olan ilişkilerinde ekonomik ve ticari konulara daha çok önem verip güvenlik konularını ihmal ettiklerini düşünmeye başlamıştır. Çinli diplomatlar, Washington'un Orta Asya'da elde etmek istediği sıradaki hedefin, Sovyet döneminde Moskova tarafından Çin'e karşı girişilecek olası operasyonları desteklemek amacıyla Kazakistan'ın Semipalatinsk bölgesi yakınlarında inşa edilen askeri üsse terörizme karşı savaş bağlamında yerleşmek ve bu şekilde Çin'i çok yönlü baskı altında tutmak olduğunu düşünmektedirler¹⁹².

Bu çerçevede hareket eden Çin, Ocak 2002'de bir heyet göndererek Orta Asya cumhuriyetleri nezdinde girişimlerde bulunmuş, bu sırada Özbekistan'a 600 milyon dolarlık ekonomik yardım (ABD'nin 162 milyon dolarlık yardımına karşılık) yapılacağını açıklayarak Washington'un bölgedeki ana müttefikini kendi safına çekmeye çalışmıştır. Bunun yanında, Çin Devlet Başkanı Jiang Zemin'in Nisan 2002'de Tahran'a gerçekleştirdiği ziyarette, Pekin'in politikasının ABD'nin Orta Asya'daki askeri varlığına ve bölgedeki stratejisine karşı olduğunu ve bu konuda Tahran ile aynı görüşte olduklarını belirtmesi, bu yeni yaklaşımın bir parçası olarak İran'a silah ve askeri teknoloji transferine yeniden başlanacağını açıklaması, Çin ile İran'ın ABD'ye karşı bir ittifak içinde olduğunu anımsatır niteliktedir. Ayrıca Rusya ve Çin ŞİÖ'yü yeniden diriltmeye ve bu şekilde 11 Eylül sonrası dönemde Orta Asya'da artan Amerikan etkisini dengelemek için bir karşı blok oluşturmaya çalışmaktadır. 7 Haziran 2002'de ŞİÖ'nün sürekli sekreteryaya sahip bir güvenlik bloğuna dönüştürülmesine yönelik bir anlaşma imzalanması¹⁹³, 23 Eylül 2004'te de Bişkek'te toplanan ŞİÖ zirvesinde ticaret, bilim, teknoloji, insani projeler ve terörizm konularında işbirliğini kapsayan bir anlaşma imzalanması, bu yönde atılmış olan önemli adımlardır. Burada örgüt üyeleri arasında enerji konularında somut açılımların gerçekleştirilmesinin önerilmesi, örgüt bünyesinde ekonomik konuların yanında güvenlik alanında da işbirliğine gidilmesi gerektiğinin belirtilmesi ve özellikle terörizmin tüm üye ülkelerin temel önceliği olduğunun vurgulanarak bu tehdide karşı ortak işbirliği yapılması kararının alınması bir hayli önemlidir¹⁹⁴. Böylece Afganistan'a müdahalede bulunarak

¹⁹² Rasizade, a.g.m., p.56.

¹⁹³ Rasizade, a.g.m., pp.56-57.

¹⁹⁴ Mite, a.g.m.

bölgede terörizmle mücadele konusunda sorumluluk üstlenen ABD'nin karşısına bölgesel bir ittifak çıkmaktadır. Başta Özbekistan olmak üzere terörizme karşı mücadelesinde ABD'ye aktif destek veren Orta Asya cumhuriyetlerinin aynı konuda ŞİÖ bünyesinde bir işbirliğine katılmaları, Rusya'nın baskılarının ve izlediği aktif politikaların bir sonucu olarak değerlendirilebileceği gibi, bu ülkelerin ABD'nin demokratikleşme ve insan hakları konularındaki taleplerinden rahatsızlık duymaları ve gelecekte Gürcistan veya Ukrayna'daki gibi bir örtülü devrime maruz kalabilme olasılığından kaygılanmalarının etkisiyle Washington'dan uzaklaşarak yeniden Rusya'ya meyletmeleri şeklinde de yorumlanabilir.

3.6. 11 Eylül Sonrası Dönemde Orta Asya'da Güvenlik ve İstikrar

3.6.1. Amerikan angajmanının Orta Asya güvenliğine katkıları

ABD'ye askeri üs ve uçuş kolaylıkları sağlamalarının ardından, Washington kendisine yardım eden Orta Asya cumhuriyetleri ile askeri eğitim ve teçhizat sağlanmasına ilişkin anlaşmalar imzalamış, daha sonra bunları ticari anlaşmalar ve ekonomik yardım paketleri izlemiştir¹⁹⁵. Sosyalist ekonomi anlayışından pazar ekonomisine geçiş sürecinin yarattığı olumsuzluklarla karşı karşıya bulunan Orta Asya cumhuriyetlerinde, bu ekonomik sorunlar başka birçok istikrarsızlık unsurunun da kaynağı durumunda olduğu için, kalıcı bir istikrarın sağlanmasında ekonomik durumun büyük etkisi olacaktır. Gerek bunun bilincinde olması nedeniyle, gerekse de hükümetleri kendisine daha çok destek vermeye ikna etmek amacıyla, Washington bölge ülkelerine yaptığı ekonomik yardımları önemli oranda artırmıştır¹⁹⁶.

ABD, Afganistan müdahalesinde kendisi ile işbirliğine giren ve yardımda bulunan Orta Asya ülkelerine gerçekleştirdiği ekonomik yardımların yanında, güvenlik konularında da yardımda bulunmaktadır. Bölge ülkelerinin yüz yüze bulundukları tehditler karşısında yardımda bulunarak, kendisi ile işbirliğine giren rejimlere bir güvenlik şemsiyesi sağlamaktadır¹⁹⁷. ABD'nin Afganistan'a askeri operasyon düzenlemesi ve Taliban rejiminin düşmesinden bugüne kadar bölgede istikrar her geçen

¹⁹⁵ Tisdall, a.g.m.

¹⁹⁶ "United States Foreign Policy in the States...", a.g.m.

¹⁹⁷ Tisdall, a.g.m.

gün daha iyiye gitmektedir. Orta Asya’da önemli bir istikrarsızlık faktörü olan ÖİH’nin yarattığı tehdit Amerikan operasyonundan sonra büyük ölçüde azalmış, örgütün askeri lideri Cuma Namagani’nin de içinde bulunduğu birçok militan savaş esnasında Taliban saflarında çarpışırken Amerikan güçleri tarafından öldürülmüş, Taliban rejiminin devrilmesiyle örgüt en büyük destekçisinden mahrum kalmıştır. Ayrıca ABD’nin Orta Asya’ya önemli oranda asker yerleştirmesi ve bir anlamda Orta Asya güvenliğinin sağlanmasını üstlenmesi ile örgüt militanlarının manevra alanı daralmıştır¹⁹⁸. Geçmişte şiddet eylemlerinde bulunan ÖİH’nin etkisini büyük ölçüde yitirmesine rağmen, bölgedeki şiddet yanlısı diğer militanların etkisi tamamen kırılmadığı için, Orta Asya hükümetleri radikal İslami hareketlerin devam eden etkisi konusunda ihtiyatlı davranmakta ve kaygı duymaya devam etmektedir. Bölgedeki Amerikan güçleri bir yandan düzenledikleri operasyonlarla, diğer yandan da yerel hükümetlere bu konuda verdikleri desteklerle radikal gruplara karşı mücadele etmektedir. Ayrıca ABD bölgede uyuşturucu ticareti ile de mücadele etmekte, bir yandan Afganistan’da güvenlik ve istikrarı sağlayarak bu şekilde uyuşturucu ticaretinin kontrol altına alınmasına yardımcı olurken, diğer yandan da halka yönelik düzenlediği eğitim programlarıyla uyuşturucuya olan talebin azaltılmasına çalışmaktadır¹⁹⁹.

Bunun yanında, ABD Orta Asya’da devletlerarası gerilimleri azaltma yönünde de çaba sarfetmektedir. ABD, hem bölge ülkelerinin ortak sorunlarına hep birlikte çözüm bulmaları için hem de devletlerin birbirleriyle olan sorunlarının halledilmesi için programlar uygulamakta, bu şekilde hükümetler arası diyalog kanallarının geliştirilmesi, gerginliklerin azaltılması ve bölgesel istikrarın sağlanmasını amaçlamaktadır²⁰⁰.

George Bush iktidarı döneminde, Orta Asya Amerikan politika yapımında öncelikli bir bölge olarak ortaya çıkmış, 11 Eylül saldırılarından sonra Afganistan’a ABD öncülüğünde düzenlenen askeri kampanya ile Orta Asya cumhuriyetleri ile yoğun işbirliğine gidilmiştir. Fakat ABD içinde bazı çevreler gelişen işbirliğine farklı açılardan bakmaktadır. Beyaz Saray’ın Orta Asya’daki yeni müttefikleriyle güçlü bir güvenlik

¹⁹⁸ Fiona Hill, “Central Asia: Terrorism, Religious Extremism, and Regional Stability”, Brookings Institute: Testimony before the House Committee on International Relations Subcommittee on the Middle East and Central Asia, 23 July 2003.

¹⁹⁹ “United States Foreign Policy in the States...”, a.g.m.

²⁰⁰ “United States Foreign Policy in the States...”, a.g.m.

ilişkisi geliştirmek uğruna bölgede insan haklarının korunmasına ilişkin politikasında ciddi tavizler vermesi bu çevrelerin yoğun eleştirisine neden olmuřtur²⁰¹. Nitekim terörizme karşı savaşta ABD ile işbirliğine giden Orta Asya cumhuriyetlerinde, iç yapıdaki baskıcı uygulamaların devam etmesi ve halkın yaşadığı sosyal ve ekonomik sorunların bir türlü çözüme kavuşturulamaması nedeniyle, sadece ABD ile işbirliği yapmak güvenliğı sağlamaya yetmemiştir. Bu nedenle özellikle Özbekistan’da radikal akımlar güç kazanmaya devam etmekte ve terörist gruplar faaliyetlerini sürdürmektedir. ABD, bu ülkelerin teröre karşı savaşa verdikleri desteğin devam ettiği sırada, kırılgan bir siyasal ve ekonomik iç yapıya sahip olduklarını ve gerekli önlemler alınmaması durumunda her an patlamaya hazır bir potansiyel bulunduğunu belirtmiş, fakat aldığı destek nedeniyle fazla bir baskı uygulayamamıştır. Gerek halkın siyasal örgütlenmesine izin verilmemesi gerekse de ekonomik ve sosyal sorunların devam etmesi nedeniyle, radikal akımlar halkın taleplerini dile getirebileceği bir platform olarak ortaya çıkmakta ve büyük destek bulmaktadır. Özellikle Hizb-u Tahrir her geçen gün güç kazanmaktadır²⁰². Bu gibi radikal grupların mensupları kendilerini bu örgütlere girmeye iten en önemli faktörün siyasal hayata katılma ve sosyal aktivitelerini özgürce gerçekleştirebilme isteğinin olduğunu dile getirmektedirler. Yani siyasal ifade yollarının kapalı olması nedeniyle halk ile siyasal iktidar arasında ortaya çıkan iletişim kopukluğunun neden olduğu boşluğu dini radikalizm ve şiddet doldurmaktadır. Bu nedenle yöneticiler radikal örgüt taraftarlarına karşı sert tedbirler uygulamak yerine onların siyasal hayata katılımını sağlama yoluna gitselerdi bu örgütlerin bu kadar güç kazanması mümkün olmazdı²⁰³. Durum siyasal aktivitelerin nispeten serbest olduğu Kırgızistan ve Kazakistan’da bu kadar kötü değildir.

ABD’nin Orta Asya’da uzun vadeli bir varlığı amaçladığı ve terörizme ve diğer istikrarsızlık unsurlarına karşı uzun vadeli bir strateji geliştireceği az çok ortadadır. Washington başarıya ulaşabilmek için öncelikle bölgenin güvenlik, ekonomik, sosyal ve

²⁰¹ “Central Asia: Expert Sees ‘More of the Same’ in U.S. Policy”, <http://www.cdi.org/russia/johnson/8441-21.cfm>, 2 Ocak 2005.

²⁰² Fiona Hill, “Central Asia’s Failing State”, *The Wall Street Journal Europe*, April 5, 2004, <http://www.brook.edu/views/op-ed/hillf/20040405.htm>, 14 Aralık 2004.

²⁰³ Alisher Khamidov, “Countering the Call: The U.S., Hizb-ut-Tahrir, and Religious Extremism in Central Asia”, Brookings Institution: Saban Center for Middle East Policy, Analysis Paper, No: 4, July 2003, p.12.

dinsel faktörlerin karşılıklı etkileşiminin bir sonucu olan kompleks yapısını iyi kavraması ve ona göre çok yönlü bir strateji geliştirmesi gerekmektedir. Radikal dini grupların şiddet eylemleri bölge hükümetlerinin sert ve baskıcı tedbirler almasına yol açmakta, bu tedbirler toplumun sosyal yapısını ve ekonomisini olumsuz etkilemektedir; yoksulluk ve ekonomik kriz sosyal huzursuzluğa yol açmakta ve yer altında faaliyet gösteren İslami gruplara sempatiyi artırmaktadır. Bu nedenle terörizme karşı uygulanan siyasal ve ekonomik tedbirlerden yoksun yöntemler başarısız olacak, hatta ters etki yapabilecektir²⁰⁴. Her ne kadar 11 Eylül sonrası dönemde ABD'nin Orta Asya politikasında güvenlik konuları ağırlıklı yer kazanmış olsa da, bu durum Washington'un bölgede insan haklarının korunması ve demokratikleşme yolunda adımların atılması yönündeki teşvik edici eylemlerinin bir kenara itildiği anlamına gelmemektedir. Zaten güvenlik kavramı geniş anlamda değerlendirildiğinde, bunun sadece askeri yöntemlerle değil, siyasal, ekonomik ve sosyal alanlarda gerçekleştirilecek reformlarla birlikte sağlanabileceği görülmektedir²⁰⁵. Ancak Afganistan'daki Taliban ve el-Kaide militanlarına karşı yürütülen operasyonlar halen devam ettiği ve güvenlik tam anlamıyla sağlanamadığı için, bu aşamada askeri metotlar ön plana çıkmaktadır. Askeri operasyonların başarısı açısından hükümetlerin desteğine ihtiyaç duyulduğu için, Orta Asya'daki otoriter yönetimlere göz yumulmaktadır. Ancak Washington'un ilerleyen dönemlerde demokratikleşme ve insan hakları konusundaki baskılarını artırması muhtemeldir. Çünkü Orta Asya'nın demokratik bir yapıya kavuşması, bölgedeki uzun vadeli Amerikan çıkarlarının gerçekleştirilmesi ve bölgesel dengelerin ABD lehine çevrilmesi için bir zorunluluktur.

SSCB'nin Afganistan'ı işgali sırasında Ruslara karşı savaşı Afgan halkına el altından destek veren ABD, Rus ordusunun ülkeden çekilmesinden sonra buradaki sorumluluklarını Pakistan'a devretmiş ve amaçlarını İslamabad aracılığıyla gerçekleştirmeyi tercih etmiştir. Fakat bu durum Afganistan'a ve bölgeye istikrar getirmemiş, aksine ülkedeki aşiret yapılarının daha da güçlenmesine, mülteci sorunlarına, İslami radikalizme ve uyuşturucu ticaretine yol açmıştır. Geçmiş tecrübelerden ders alan Washington'un bu sefer gelişmelerin kendi isteği dışında

²⁰⁴ Cornell ve Spector, a.g.m., p.202.

²⁰⁵ "United States Foreign Policy in the States...", a.g.m.

seyretmemesi için uzun vadeli bir strateji geliştireceği beklenmektedir. Afganistan'a komşu Orta Asya Cumhuriyetlerinin desteğini alması ABD'ye bu yolda büyük avantaj sağlamaktadır²⁰⁶.

3.6.2. ABD ile işbirliğinin bölge ülkelerinin güvenliği açısından oluşturduğu riskler

Orta Asya cumhuriyetleri ABD ile işbirliğine giderek, sağladıkları avantajların yanında, birçok riski de üzerlerine çekmişlerdir. Usame bin Ladin'in el-Kaide örgütünün Orta Asya'da da bağlantıları olduğu için, bölge ülkeleri terörizme karşı başlatılan kampanyaya doğrudan katılarak bu örgütü karşılarına almışlardır. Ayrıca ABD'ye verdikleri destek nedeniyle Orta Asya hükümetleri diğer terörist grupların da öfkesini kazanmıştır. Bunun yanında, düzenlenen operasyon nedeniyle Afganistan'da barınamayan terörist gruplar, buraya olan coğrafi yakınlığı ve zayıf devletlerin bulunması nedeniyle, kendilerine Orta Asya'da yeni üsler aramakta ve bu bölgeye yerleşmektedir²⁰⁷.

Terörizme karşı mücadelesinde Washington ile işbirliğine giden Orta Asya liderlerinin ve bölge halkının zihinlerinde kaygı uyandıran başka bazı konular da mevcuttur. Örneğin, ABD gerçekten bölgeyle bir güvenlik ilişkisine girecek mi, yoksa ilgisi El Kaide örgütünün ortadan kaldırılmasıyla mı sınırlı? ABD'nin bölgeye gelmesi halkın özlem duyduğu demokratikleşme sürecine katkı sağlayacak mı, yoksa baskıcı yönetimlerin konumunu mu güçlendirecek? Kurulan üsler Rusya ile yapılan bir etki alanı paylaşımına mı dayanıyor, yoksa Rusya'nın bölgedeki kolonyal politikalarına karşı yapılmış bir hamle midir?²⁰⁸. Bu soruların alacağı cevap, bölge ülkelerinin güvenlik algılamalarının şekillenmesinde belirleyici olacaktır. ABD'nin 11 Eylül sonrası dönemde Orta Asya'da uzun vadeli güvenlik çıkarlarının olduğu gözükse de, Orta Asya cumhuriyetleri Washington ile olan ilişkilerinin geleceği hakkında şüphe duymaktadırlar. Amerikan yetkilileri SSCB'nin Afganistan'dan çekilmesinden sonra bu ülkeye olan ilgilerini büyük ölçüde azaltmakla yaptıkları hatayı tekrar etmeyecekleri

²⁰⁶ Cornell ve Spector, a.g.m., p.204.

²⁰⁷ Cornell ve Spector, a.g.m., pp.201-202.

²⁰⁸ Bilici, a.g.m.

yönünde açıklamalarda bulmuş, fakat Orta Asya ülkeleri ABD'nin bölgede uzun vadeli bir kalıcılığı amaçladığı ve istikrarı tamamen sağlamadan çekilmeye niyetinin olmadığı anlamına gelen bu açıklamalardan tatmin olmamıştır. Bu düşüncenin gelişmesinde Washington'un son dönemlerde Ortadoğu'ya yönelmesinin ve Irak üzerinde yoğunlaşmasının büyük etkisi olmuştur²⁰⁹. Irak'a operasyon düzenlenmesinin gündeme gelmesinden sonra bu operasyon için uluslararası destek sağlanmasına yönelik çalışmalara başlanması ve operasyondan sonra da baş gösteren direnişin kırılması üzerinde yoğunlaşılması nedeniyle, Washington'un dikkati önemli ölçüde Ortadoğu'daki gelişmelere kaymıştır. Ancak bu durum Afganistan'ın ve dolayısıyla da Orta Asya'nın tamamen ihmal edildiği anlamına gelmemektedir. Geçmiş tecrübelerinden ders alan ABD'nin, en azından Afganistan sorun üreten bir ülke olmaktan çıkarılana kadar bölgeyi terketmeyeceği beklenmektedir. Ayrıca, Washington'un Afganistan'a müdahalesindeki amacı Usame bin Ladin'in ele geçirilmesiyle sınırlı olmadığı için, Beyaz Saray bölgesel dengelerin tekrar Rusya veya Çin lehine bozulmasına müsaade etmemek için Orta Asya'yı kolay kolay terketmeyecektir. Ayrıca bölge enerji kaynaklarının işletilmesi konusundaki insiyatifi eline almak gibi bir amacının olması da ABD'yi bu yönde hareket etmeye zorlayacaktır.

Amerikan askeri varlığı, bölgesel güvenliğin sağlanmasına ilişkin etkin bir mekanizma bulunmayan Orta Asya'da en azından bu aşamada istikrar sağlayıcı bir unsur olarak belirlemektedir. Ayrıca bölge hükümetleri ile güvenlik konusunda geliştirilen işbirliği, Washington'un bölgedeki mevcut rejimlere desteği anlamına da gelmektedir. Ancak Orta Asya'da kısa ve orta vadede bir istikrar unsuru olan Amerikan askeri varlığı, uzun vadede kendisi bir istikrarsızlık kaynağına dönüşebilir²¹⁰. ABD'nin bölgedeki varlığını her geçen gün sağlamlaştırmasının Rusya ve Çin açısından rahatsızlık verici bir durum olduğu daha önceki satırlarda ifade edilmişti. Bölgesel dengelerin her geçen gün aleyhine işlediğinin farkına varan Rusya ve Çin'in İran'ı da yanlarına alarak Washington'un stratejisini baltalamak için ittifaka girmesi sürpriz olmayacaktır. Böyle bir senaryonun gerçekleşmesi durumunda en çok kayba uğrayan Orta Asya

²⁰⁹ Hill, "Contributions of Central Asian Nations...", a.g.m.

²¹⁰ Rafis F. Abazov, "Security Perception in Central Asia", **Central Eurasian Studies Review**, Vol: 1, No: 3, Fall 2002, http://cess.fas.harvard.edu/cesr/R01_3/CESRpg_01_3.html, 11 Eylül 2003.

cumhuriyetleri olacaktır. Orta Asya, iki tarafın da üzerinde mücadeleye giriştiği bölge olacağı için, bir çatışma alanı haline gelecektir. Bu durumda bölge ülkeleri tarafından ilk etapta bir istikrar unsuru olarak görülen Amerikan varlığı, zamanla istikrarsızlık kaynağına dönüşecek ve bölge güvenliğini risk altına sokabilecektir.

3.6.3. ABD'nin 11 Eylül sonrası Orta Asya politikasının bölgedeki otoriter rejimlerin geleceği açısından yaratabileceği sorunlar

ABD için Afganistan ve Orta Asya'da bu aşamadaki öncelikli amaç güvenliği ve istikrarı sağlamaktır. Fakat operasyonların tamamlanmasından sonra başka stratejilerin önem kazanması muhtemeldir. Washington açısından Orta Asya'da kendisine yakın ve Amerikan çıkarlarına hizmet edecek yeni liderleri başa getirme gibi örtülü operasyonlar da bu bağlamda kaçınılmaz gözükmektedir. 11 Eylül'den sonra ABD'nin bölgeye yerleşmesini ve dikkatlerin bu bölgeye yöneltilmesini büyük bir fırsat olarak değerlendiren Orta Asya'daki muhalif gruplar da bu durumdan yararlanmak için gerek ülkeleri içindeki ve gerekse de ülke dışındaki faaliyetlerini artırma yoluna gitmişlerdir. Bu hareketlerin ABD'nin bu stratejisinin birer başlangıç aşaması olduğu da söylenebilir. Hiç kuşkusuz Washington, Sovyet zihniyetini yansıtan ve Moskova'nın baskıları karşısında geri adım atmak zorunda kalan liderlerin yerine, Rusya'nın taleplerini reddedebilecek ve ona karşı politikalar izleyebilecek hükümetleri başa getirmeyi tercih edecektir²¹¹. Washington'un Gürcistan'da Şevardnadze'ye karşı gerçekleştirdiği örtülü devrim sonucu yerine Amerikan yanlısı Sakaşvili'nin getirilmesi, kısa bir süre önce de Ukrayna'da yine Amerikan yanlısı Yuşçenko'nun Washington'un da desteğini alarak Moskova yanlısı Yanukoviç'in yerine iktidara gelmesi, aynı şeylerin Orta Asya'da da yaşanabileceğinin işaretleri olarak algılanabilir. Nitekim Orta Asya'da Batı yanlısı liderlerin iktidarda bulunması, ABD'nin Rusya ve Çin'e karşı yürüttüğü uzun vadeli stratejide önemli bir aşama olacaktır.

Tam bu noktada Kırgızistan'da yaşanan son gelişmeler dikkat çekmektedir. Asıl nedenleri ülkede yaşanan ekonomik ve sosyal sorunlar ve bu sorunların demokrasi

²¹¹ Erol ve Tunç, a.g.m., ss.25-26.

talebi şeklinde su yüzüne çıkması olan²¹² Kırgızistan'daki halk devriminde, Gürcistan ve Ukrayna'daki örneklerinde olduğu gibi Washington'un parmağının olduğu yönünde yorumlar yapılmıştır. Zengin enerji kaynakları bulunmayan ve zayıf bir ekonomiye sahip olan Kırgızistan'da, Devlet Başkanı Akayev ülkesinin stratejik konumunu (büyük ölçüde Çin'e olan yakınlığını) kullanarak ABD ile ilişkilerini geliştirmiş ve ülkesini Amerikan askerlerine açmıştır. 11 Eylül öncesi dönemde Moskova'ya en yakın liderlerden biri olarak bilinen Akayev, 11 Eylül saldırılarından sonra önce ABD'ye Manas'ta askeri üs vermiş, daha sonra Rusya'ya Kant'ta bir askeri üs vererek hem ABD'ye hem de Rusya'ya dayanan ikili bir dış politika izlemiştir. Akayev bu şekilde ABD ile Rusya'yı birbirlerine karşı denge unsuru olarak kullanmaya ve iki aktörden aldığı dış destekle içerideki otoritesini muhafaza etmeye çalışmıştır. Bu ikili oyun Washington'un Akayev'e olan güvenini ve desteğini azaltmış, nitekim bu durum Washington'un Akayev'in devrilmesi karşısında hiçbir rahatsızlık duymamasıyla ve yeni yönetimi memnuniyetle karşılamasıyla somutlaşmıştır²¹³.

Bu konuda kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, ABD'nin Kırgızistan'daki devrimin alt yapısını uzun süredir hazırladığına yönelik iddialarda bir miktar gerçeklik payı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Kırgızistan'da sivil toplum adına yapılan faaliyetlerin fiilen Amerikan vakıfları ve ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı tarafından finanse edildiği bilinmektedir. Kırgızistan'da demokrasinin geliştirilmesi ya da tanıtılmasıyla görevli en az 170 sivil toplum örgütü, ABD tarafından yaratılmış veya mali olarak desteklenmiştir. Nitekim muhalefet liderlerinden Rosa Otunbayeva'nın ABD tarafından desteklendiklerini açıklaması, ayrıca muhalefeti cesaretlendirmeye yönelik aktif çalışmaları ile tanınan ABD'nin Bışkek Büyükelçisi Stephen Young'un muhalefetin eylemlerini destekledikleri yönündeki açıklaması, darbede Washington'un parmağının olduğu ve olayların bu denli hızlı seyretmesine katkıda bulunduğu yönündeki iddiaları destekleyen gelişmelerdir. Ayrıca Amerikan yönetimi de darbeden

²¹² Kırgızistan'da yaşanan olayların nedenleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz: Daniel Kimmage, "Kyrgyzstan: The Failure of Managed Democracy", <http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/04/d99cfefe-ba22-41a9-af8b-a8be178d80bc.html>, 13 Nisan 2005; Gökçen Ekici, "Neden En Zayıf Halka Kırgızistan?", <http://www.avsam.org/tr/analizler.asp?ID=47>, 1 Nisan 2005.

²¹³ Ariel Cohen, "Bush Administration Welcomes the Kyrgyz Revolution", <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav022905.shtml>, 1 Nisan 2005.

sonra Kırgız muhalefetine açık destek verdiğini açıklamıştır²¹⁴. Yani Büyük Ortadoğu Projesi'nin Orta Asya ayağı bağlamında bölgede Amerikan politikalarına hizmet edecek demokratik toplumlar ve rejimler oluşturulması yönünde ilk hedef Kırgızistan olmuştur.

Fakat gelişmeler Gürcistan ve Ukrayna'dakilerden daha farklı seyretmiştir. Diğer iki ülkede yaşananlardan aldığı dersin etkisiyle Rusya'nın devrimin başından beri muhalefet liderleriyle diyalog içinde olması ve Bişkek'te iktidarı devralacak yeni yönetimle iyi ilişkiler kurmanın altyapısını hazırlaması, Kırgızistan'da yaşanan halk devriminde ABD'nin etkisinin diğer iki ülkedekine nazaran daha az olduğu izlenimini vermiştir. Moskova bu sefer daha temkinli davranmış ve seçimlere taraf olmaktan kaçınmıştır. Muhalefetin kilit isimlerinden şimdiki Başbakan Kurmanbek Bakiyev ile Roza Otunbayeva, seçimlerden önce Moskova'ya giderek Rus yetkililerle görüşmelerde bulunmuştur. Kremlin bu şekilde Washington'un Kırgızistan'daki gelişmeleri kullanarak avantajlı konuma geçmesini engellemek ve bu ülkedeki mevcut kazanımlarını korumak için yeni yönetimi kendi safına çekmeye çalışmıştır. Nitekim geçici yönetim de hem ABD hem de Rusya ile olan ilişkilerin aynen devam ettirileceğini açıklamıştır²¹⁵.

Kırgızistan'da yaşanan darbenin domino etkisi yaratıp diğer Orta Asya cumhuriyetlerinin de aynı kaderi paylaşıp paylaşmayacağı ise merak konusudur. Orta Asya cumhuriyetlerinde 2005 ve 2006 yıllarında peş peşe devlet başkanlığı seçimlerinin yaşanacak olması bu ihtimali güçlendirmektedir. Bu bağlamda bir yandan halk devrimleri nedeniyle sıkıntılı günler geçiren eski Sovyet cumhuriyetlerindeki otoriter liderlerin tedirginlikleri artarken, diğer yandan da bu ülkelerde muhalefet hareketlerinin çalışmaları hızlanmıştır. Ancak bu ülkelerin tutumlarının yumuşamaktan çok, sertleşme eğilimi gösterdiği gözlemlenmektedir. Nitekim bölgedeki otoriter liderler bir yandan muhalefeti kontrol altında tutmaya çalışırken, diğer taraftan dış faktörlere yönelik tedbirlerini artırmaktadır. Değişimin diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinde de yaşanmasına kesin gözüyle bakılmaktadır, ancak diğer Orta Asya liderlerinin Akayev'e

²¹⁴ Gökçen Ekici, “‘Sarı Devrim’ ve Bölgesel Dengeler Açısından Sonuçları”, <http://www.avsam.org/tr/analizler.asp?ID=49>, 12 Nisan 2005.

²¹⁵ Kimmage, a.g.m.

oranla daha tedbirli davranmaları nedeniyle bu sürecin Kırgızistan’dakinden daha sert olacağı beklenmektedir²¹⁶.

²¹⁶ Ekici, “‘Sarı Devrim’...” a.g.m.

SONUÇ

Rus egemenliği altında dış dünya ile bütün bağlantıları kesilmiş olan Orta Asya, SSCB'nin çöküşünden sonra stratejik konumu ve ekonomik potansiyeliyle bir anda bütün dünyanın ilgisinin yoğunlaştığı bir bölge olmuştur. Dünyada dört büyük nükleer güç (Rusya, Çin, Pakistan ve Hindistan) ile çevrili tek bölge olan Orta Asya, bu özelliğinin yanında, kuzeyinde eski süper güç Rusya'ya, doğusunda 21. yüzyılın yükselen gücü Çin'e, güneyinde bütün dünya için bir istikrarsızlık kaynağı olarak görülen Afganistan'a ve büyük nüfusu ile uluslararası alanda ağırlığı hızla artan Hindistan'a, batısında Şii radikal İslam'ın en büyük temsilcisi ve ABD'nin Irak'tan sonraki hedefi olarak görülen İran'a olan yakınlığıyla dünya dengelerinde kilit bir bölgedir. Bunların yanında, zengin ekonomik potansiyeli de dikkatlerin bu bölgede yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Jeostratejik ve jeoekonomik değeri bu denli yüksek olan bir bölgenin güvenliği ve istikrarı, doğal olarak bütün dünya için önem arzedecektir. Orta Asya'da istikrar açısından olumsuz gelişmelerin yaşanması bölgeyi başka birçok güvenlik sorununun filizlendiği bir alan haline getirecek, dış müdahalelere uygun bir ortam yaratacak ve böylece mevcut sorunlar yeni sorunları beraberinde getireceği için bölge bir kaos ortamına dönüşebilecektir. Zikredilen stratejik ve ekonomik öneminden dolayı dış dünya ile yoğun ilişki içinde bulunduğu için, Orta Asya'da yaşanabilecek istikrarsızlıklar bölge dışına da yansıtacak ve bütün dünya için bir sorun kaynağı haline gelebilecektir. Ayrıca dünyanın ilgisini çekecek bir özelliği olmasa bile, Orta Asya'nın Avrasya anakarasının tam ortasında ve dünyanın merkezi olarak nitelendirilebilecek bir konumda bulunması da, bu bölgedeki olumsuzlukların global ölçekte bir etki yaratması için yeterli olacaktır. Bunların yanında, Orta Asya genelinde bir kaos ortamının hakim olması durumunda, enerji konularında daha önce planlanan bir çok projenin gerçekleştirilmesi de riske girecektir. ABD'nin Afganistan'a müdahalesinde Orta Asya enerji kaynaklarının Rusya ve İran'ın devre dışı bırakılarak uluslararası piyasalara sevk edilmesi amacının önemli rol oynadığı dikkate alındığında, böyle bir durumun özellikle Amerikan çıkarları açısından yaratabileceği riskler daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıca dünya genelinde enerjiye olan talebin giderek arttığı bir dönemde böyle bir

gelişmenin yaşanması, Orta Asya enerji kaynaklarına ihtiyaç duyan diğer devletler açısından da telafi edilmesi zor sonuçlara neden olacaktır. Bu nedenle Orta Asya’da güvenlik ve istikrarın sağlanması bütün dünya için büyük önem arz etmektedir.

Orta Asya’nın taşıdığı büyük sorun potansiyelleri dikkate alındığında, Tacik iç savaşı ve ÖİH’nin saldırıları dışında önemli bir çatışma yaşanmaması nispeten olumlu bir gelişmedir. Bölgedeki güvenlik sorunları değerlendirildiğinde, SSCB’nin son yıllarında yaşanan bazı küçük etnik çatışmalara rağmen, heterojen bir etnik yapı arzeden Orta Asya korkulduğu gibi bir etnik çatışma ortamına dönüşmemiştir. Fakat özellikle ekonomik sorunlar ve yükselen milliyetçilik nedeniyle etnik huzursuzlukların devam etmesi, önemli oranda azınlığa sahip ülkelerde çatışma potansiyeli olmaya devam etmektedir. Etnik sorunlarla bağlantılı bir konu olan sınır sorunları üzerinde de ciddi bir çatışma yaşanmamış, hükümetler bu konunun bir devletlerarası krize dönüşmesine müsaade etmemiş, tam aksine çözüm yönünde önemli adımlar atılmıştır. Fakat sınırların önemli bir bölümünün halen hukuken tanınmaması, Orta Asya cumhuriyetleri arasındaki karşılıklı güvensizliğin belki de en önemli kaynağıdır. Orta Asya’da giderek tükenen bir kaynak haline gelen su üzerine yaşanan sorunlar ise, zaman zaman hükümetler arası krizlere neden olmasına rağmen, daha büyük boyutlara varmamıştır. Su kaynaklarının büyük bölümüne sahip olan ülkeler ile sudan ağırlıklı olarak yararlanan ülkelerin farklı olması ve içinde bulundukları ekonomik sorunlar nedeniyle her iki grup ülkenin de sudan maksimum kazanç elde etmek ya da en az maliyetle yararlanmak istemesi nedeniyle, suyun kullanımı konusunda imzalanan takas anlaşmalarının uygulanamamaktadır. Fakat devletler arasında işbirliği kanalları arttıkça bu konuda da bir mutabakata varılması kolaylaşacaktır. Hazar’ın statüsü konusunda ise, tüm kıyı ülkelerini tatmin etmese de, bir de facto uzlaşma sağlanmış görünmektedir. Fakat özellikle Rusya ile ABD arasında boru hatları üzerine bir ihtilaf yaşanması durumunda Hazar’ın hukuki statüsü yeniden gündeme gelebilir ve sorun yeniden büyüyebilir.

Orta Asya’da radikal İslam’a atıfta bulunan bazı terör hareketleri yaşanmasına rağmen, bölgede korkulduğu kadar büyük bir radikalizm dalgası yaşanmamıştır. Fakat ÖİH’nin gerçekleştirdiği saldırılar ve hükümetlerin bu saldırılara karşı koymada zorlanmaları zihinlerde birçok soru işareti yaratmıştır. 11 Eylül saldırılarından sonra

ABD'nin terörizme karşı global ölçekte başlattığı savaş çerçevesinde Orta Asya'ya askeri olarak yerleşmesi ve ÖİH'ye yönelik operasyonlar düzenlemesi neticesinde örgüt büyük bir darbe almıştır. Fakat Orta Asya cumhuriyetlerinde siyasal ve ekonomik anlamda olumlu gelişmeler yaşanmadığı sürece bu gibi radikal akımlar destek bulmaya devam edecektir. Nitekim Hizb-u Tahrir bu sorunları kullanarak, muhalefete yönelik baskıcı uygulamaların olduğu bu ortamda alternatif bir siyasal hareket olarak ortaya çıkmakta ve desteğini giderek artırmaktadır. Ayrıca Afganistan'da bir istikrar sağlanmadan bu konuda olumlu bir durumun gerçekleşmesi mümkün değildir. 11 Eylül sonrası dönemde Afganistan'da istikrar yönünde olumlu ilerlemeler kaydedilmesine rağmen, yeterli değildir. Afganistan'ın bugünkü parçalı yapısı devam ettiği ve aşiret kimliklerinin zayıflayarak bir Afgan ulusu olma bilinci gelişmediği sürece bu ülkede kalıcı bir barışın hakim olması mümkün olmayacak, ülke radikal akımların ve suç örgütlerinin filizlendiği alan olmaya devam edecektir.

Kırgızistan'da yaşanan son olaylar ise Orta Asya'da belki de yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Bağımsızlıklarını elde etmelerinin üzerinden on yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen, Tacikistan dışındaki Orta Asya cumhuriyetlerinde lider değişikliği yaşanmamıştır. Lider değişimi bir yana, Türkmenistan'da Niyazov kendisini ömrü boyunca Devlet Başkanı ilan etmiştir. Liderlerin uyguladığı otoriter yönetim şekli muhalefet hareketlerinin faaliyetlerini gerçekleştirebilmesine imkan tanımamakta, dolayısıyla mevcut liderlere karşı bir alternatifin gelişmesi mümkün olmamaktadır. Bölgenin en demokratik ülkesi olan ve Orta Asya'da bir demokrasi adası olarak nitelendirilen Kırgızistan'da da son yıllarda otoriteryanizme doğru giden bir yönetim şekli hakim olmaya başlamıştır. Demokratik karakteriyle beğeni toplayan Akayev, ülkedeki güç kaynaklarını kendi kontrolüne alma ve bu şekilde konumunu sağlamlaştırma amacına yönelmiş, fakat bu durum nispeten demokratik bir yönetim şekline alışık olan Kırgız halkından büyük tepki toplamış ve ayaklanmalara neden olarak Akayev rejiminin düşmesiyle sonuçlanmıştır. Kırgızistan'daki olaylarda ABD'nin rolünün bulunduğu yönündeki bilgiler ise, bölgede aynı durumla karşılaşma ihtimali bulunan rejimleri ve bölgeyle ilgilenen aktörleri endişeye sevketmiştir. 11 Eylül sonrası dönemde Orta Asya liderleri için bir istikrar kaynağı ve Rus hegemonyasına

karşı bir denge unsuru olarak görülen ABD, yine aynı liderler tarafından artık mevcut konumlarına karşı bir tehdit unsuru olarak görülmeye başlanmıştır.

Her şeye rağmen, Orta Asya'da uzun vadeli bir güvenlik ortamının sağlanabilmesi için dış faktörlerin bölge üzerindeki etkilerinin minimuma indirilmesi gerekmektedir. Afganistan'da ulusal bütünlük sağlanamadığı, Rusya bölge üzerindeki hegemonik amaçlarından vazgeçmediği ve komşularından İran ve Çin ABD ile sorun yaşamaya devam ettiği sürece, Orta Asya'da sağlıklı bir güvenlik ortamından bahsetmek mümkün olmayacaktır. 11 Eylül sonrası dönemde ABD'nin bölgedeki operasyonları nedeniyle Afganistan'da istikrarın sağlanması yönünde olumlu gelişmeler yaşanmasına ve Rusya'nın bölge üzerindeki baskı potansiyeli sınırlanmasına rağmen, Washington'un bu politikalarına Rusya ve Çin'in vereceği tepkiler yeni bir sorun potansiyeli oluşturmaktadır. Bunun yanında ABD'nin İran'a yönelik bir operasyon düzenlemesi durumunda, coğrafi yakınlığı nedeniyle Orta Asya cumhuriyetleri bu gelişmeden olumsuz etkilenecektir. Ayrıca bölge enerji kaynakları üzerinde tam bir uzlaşmaya varılamadığı için, bu konuda gelecekte ABD, Rusya ve İran arasında bir gerginlik yaşanması muhtemeldir. Yani Orta Asya cumhuriyetlerinin kendi inisiyatifleri dışında gelişen bazı olaylar bölgede ilave birçok güvenlik sorununa yol açmaktadır. O halde, dış faktörlerin bu yoğun etkisi devam ettiği sürece, Orta Asya'da güvenlik anlamında iyimserlikten bahsetmek mümkün olmayacaktır.

KAYNAKLAR

Abazov, Rafis, “Bağımsız Kırgızistan: İpek Yolunda 10 Zor Yıl”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 20, Yaz 2001, ss. 123-140.

Abazov, Rafis F., “Security Perception in Central Asia”, **Central Eurasian Studies Review**, Vol: 1, No: 3, Fall 2002, http://cess.fas.harvard.edu/cesr/R01_3/CESRp_01_3.html, 11 Eylül 2003.

Abdullo, Rashid, “Tajik-Uzbek Border Progress”, http://www.iwpr.net/index.pl?archive/rca/rca_200210_152_1_eng.txt, 20 Aralık 2004.

“ABD’ye Karşı Rus-Çin Ekseni”, **Radikal**, 25 Ağustos 1999, <http://www.radikal.com.tr/1999/08/25/dis/abd.html>, 10 Ağustos 2004.

Achylova, Rakhat, “Kırgızistan Dış Politikasındaki Öncelikler ve Politik Kültür”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 20, Yaz 2001, ss. 2-29.

Adilbayev, Alau, “Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri”, **Bilig**, Sayı: 23, Güz 2002, ss. 67-90.

Ahmed, Mutahir, “Radikal İslam ve Orta Asya”, **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 1, Sayı: 3, Sonbahar 1994, ss. 55-61.

Ahmer, Munis, “Orta Asya’da Su Kaynaklarının Kullanımı: Güney Asya Ülkeleri İçin Dersler”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 15, Yaz 1999, ss. 97-120.

Ahmet, Mutahir, “Tacikistan’da Kargaşa: İç ve Dış Güçlerin Rolü”, **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 2, Sayı: 3, Sonbahar 1995, ss. 69-80.

Ahrari, M. E. ve James Beal, **The New Great Game in Muslim Central Asia**, second edition, Hawaii: University of the Pacific, 2002.

Akbarzadeh, Shahram, “A Note on Shifting Identities in the Ferghana Valley”, **Central Asian Survey**, Vol: 16, No: 1, March 1997, pp. 65-68.

Akbarzadeh, Shahram, “The Political Shape of Central Asia”, **Central Asian Survey**, Vol: 16, No: 4, December 1997, pp. 517-542.

Akiner, Shirin, **Central Asia: New Arc of Crisis?**, London: Sherrens Printers, 1998.

Akiner, Shirin, “Uzbekistan and the Uzbeks”, **The Nationalities Question in the Post-Soviet States**, ed. Graham Smith, second edition, New York: Longman Publishing, 1996, pp. 334-347.

Aktaş, Hayati, “Türkiye’nin Orta Asya Politikasında İran Faktörü”, **Bilig**, Sayı: 20, Kış 2002, ss. 1-24.

Alimov, Kadir Z., “The Rediscovery of Uzbek History and its Foreign Policy Implications”, **The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia**, New York: M. E. Sharpe Inc., 1994, pp. 217-236.

Amineh, Mehdi Parvizi, “Towards Rethinking Geopolitics”, **Central Eurasian Studies Review**, Vol: 3, No: 1, Winter 2004, pp. 7-8.

Andican, Ahat, **Değişim Sürecinde Türk Dünyası**, İstanbul: Emre Yayınları, 1996.

Aras, Bülent ve İhsan Çolak, “Amerika-Orta Asya İlişkileri”, **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 3, Sayı: 3, Sonbahar 1996, ss. 57-72.

Arı, Tayyar, **Uluslararası İlişkiler**, 2. baskı, İstanbul: Alfa Yayınları, 1997.

Arı, Tayyar, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2002.

Atay, Mehmet, “Avrasya’nın Balkanlar’ı Afganistan’da İç Çatışma Dinamikleri”, **Avrasya Dosyası**, Afganistan ve Pakistan Özel, Cilt: 4, Sayı: 3-4, Sonbahar-Kış 1998-99, ss. 10-25.

Bacık, Gökhan, “Son Emperyalizm Denemesi Üzerine Düşünceler: Orta Asya’da Rus Yayılmacılığı”, **Bilig**, Sayı: 10, Yaz 99, ss. 33-45.

Bacık, Gökhan, “Türk Cumhuriyetlerinde Kimlik Sorunu”, **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, ed. Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, ss. 61-127.

Bal, İdris, “Orta Asya’da Sovyet Kontrol Yöntemleri”, **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 3, Sayı: 2, Yaz 1996, ss. 97-113.

Bal, İdris, “Türk Cumhuriyetlerinde Milletleşme Süreci ve İç ve Dış Politikaya Etkisi”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 20, Yaz 2001, ss. 21-36.

Batalden, Stephen K. ve Sandra L. Batalden, **The Newly Independent States of Eurasia: Handbook of Former Soviet Republics**, Arizona: Oryx Press, 1993.

Baumann, Robert F., “The Legacy of Russian Rule in the Caucasus and Central Asia”, **Perspectives on Central Asia**, Vol: II, No: 12, March 1998, <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityan>

dterrorism/coalition/regionalrelations/OtherPubs/Baumann.htm, 7 Ekim 2003.

Baycaun, Saule, “Bağımsızlıktan Günümüze Kazakistan İç Politikası ve Demokrasi Yolundaki Gelişmeler”, **Avrasya Dosyası**, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss. 70-84.

Baycaun, Saule, “Orta Asya ve Özbekistan’da İslam ve Köktendincilik”, **Avrasya Dosyası**, Özbekistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 3, Sonbahar 2001, ss. 81-101.

Baycaun, Saule, “Orta Asya’da Bitmeyen Sınır Sorunları: Kırgızistan-Özbekistan Gerginliği”, **Stratejik Analiz**, Cilt: 4, Sayı: 43, Kasım 2003, ss. 66-70.

Baycaun, Saule, “Özbekistan Cumhuriyeti Ülke Raporu 2001 Yılı”, **Avrasya Dosyası**, Özbekistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 3, Sonbahar 2001, ss. 5-17.

Bilici, Abdülhamit, “ABD Orta Asya’da Üstleniyor”, **Aksiyon**, Sayı: 369, <http://www.aksiyon.com.tr/detay.php?id=12235>, 14 Kasım 2004.

Biliouri, Daphne, “Orta Asya’da Çevre Sorunları: Retorik ve Eylem Arasındaki Fraklılıkları Gidermek”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 19, İlkbahar-Yaz 2001, ss. 19-32.

Blagov, Sergei, “Moskov Revitalised its Old Priorities in Asia”, **Asia Times**, February 6, 2002, <http://www.cdi.org/russia/johnson/6063-9.cfm>, 22 Aralık 2004.

Bohr, Annette, “Turkmenistan and the Turkmen”, **The Nationalities Question in the Post-Soviet States**, ed. Graham Smith, second edition, New York: Longman Publishing, 1996, pp. 348-366.

Bohr, Annette ve Simon Crisp, “Kyrgyzstan and the Kyrgyz”, **The Nationalities Question in the Post- Soviet States**, ed. Graham Smith, second edition, New York: Longman Publishing, 1996, pp. 385-409.

“Border Problems Still Crucial in Central Asia”,
<http://www.eurasianet.org/resource/tajikistan/hypermail/200208/0000/s.html>, 20 Aralık 2004.

Bransten, Jeremy, “Kyrgyzstan/Uzbekistan: The Politics of Water”,
<http://www.rferl.org/nca/features/1997/10/F.RU.971014134935.html>, 18 Şubat 2004.

“Bush, Putin Agree Seoul, Tehran should not have Nuclear Weapons”,
<http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/02/ce8443a7-89b4-422b-8472-77ade0289e02.html>, 26 Şubat 2005.

Cafersoy, Nazim, “Bağımsızlık ve Güvenlik Gölgesinde Rusya-Özbekistan İlişkileri”, **Avrasya Dosyası**, Özbekistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 3, Sonbahar 2001, ss. 152-186.

Calabrese, John, “Çin’in Orta Asya Politikası: Yenileme ve Üstlenme”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 16, Sonbahar-Kış 1999, ss. 75-97.

Canbolat, İbrahim S., **Savaş ve Barış Arasında Dünya**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2003.

Caşın, Mesut Hakkı, **Rus İmparatorluk Stratejisi**, Ankara: ASAM Yayınları, 2002.

“Central Asia: Expert Sees ‘More of the Same’ in U.S. Policy”,
<http://www.cdi.org/russia/johnson/8441-21.cfm>, 2 Ocak 2005.

“Central Asia: Water and Conflict”,
<http://www.reliefweb.int/w/rwb/nsf/s/7/BB5CB3539D928DA85256BC9006F79A1>, 10 Haziran 2004.

“Central Asia as a Transit Region for Drugs”,
<http://news.somoni.com/bycat.php?viewCat=4&id=853>, 17 Kasım 2004.

“Central Asian Perspectives on 11 September and the Afghan Crisis”,
<http://www.reliefweb.int/w/rwb/nsf/s/AA6A3950803E347785256AD50063EC39>, 1 Ocak 2005.

Clem, Ralph S., “The New Central Asia: Prospects for Development”, **Geography and Transition in the Post-Soviet Republics**, ed. Michael J. Bradshaw, Chichester: John Wiley&Sons Ltd., 1997, pp. 163-185.

Cohen, Ariel, “Bush Administration Welcomes the Kyrgyz Revolution”,
<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav022905.shtml>, 1 Nisan 2005.

“Conflict in Central Asia and the Caucasus: An International Workshop”, Washington: The Eisenhower Institute’s Center for Political and Strategic Studies, June 15-16, 1998,
<http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/DC.htm>, 7 Ekim 2003.

Cornell, Svante E., “Geopolitics and Strategic Alignments in the Caucasus and Central Asia”, **Perceptions: Journal of International Affairs**, Vol: IV, No: 2, June-August 1999, pp. 100-125.

Cornell, Svante E. ve Regine A. Spector, “Central Asia: More than Islamic Extremist”, **The Washington Quarterly**, Vol: 25, No:1, Winter 2002, pp. 193-206.

Cronin, Richard P., “Afghanistan: Challenges and Options for Reconstructing a Stable and Moderate States”, Washington: Congressional Research Service Report RL 31389, April 24, 2002.

Çakmak, Cenap, “American Foreign Policy and September 11”, **Perceptions: Journal of International Affairs**, Vol: III, No: 1, March-May 2003, pp. 193-212.

Çolakoğlu, Selçuk, “Uluslararası Hukukta Hazar’ın Statüsü Sorunu”, **A.Ü. SBF Dergisi**, Cilt: 53, No: 1-4, Ocak-Aralık 1998, <http://scolakoglu.homestead.com/files/hazarm.htm>, 20 Mart 2003.

Dağı, Zeynep, **Rusya’nın Dönüşümü**, İstanbul: Boyut Yayınları, 2002.

Dağı, Zeynep, “Rusya’nın Yakın Çevre Politikası ve Türkiye”, **Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim**, der. İhsan D. Dağı, Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları, 1998, ss. 79-114.

Dalby, Simon, “Critical Geopolitics and the World Order Models Project”, http://www.geog.ubc.ca/iiccg/papers/Dalby_S.html, 12 Mart 2005.

Dareini, Ali Akbar, “Iran, Russia Sign Nuclear Fuel Deal”, **The Moscow Times**, February 28, 2005, p.3.

Davutoğlu, Ahmet, **Stratejik Derinlik**, yedinci basım, İstanbul: Küre Yayınları, 2002.

Davutoğlu, Ahmet, “The Clash of Interests: An Explanation of the World (Dis)Order”, **Perceptions: Journal of International Affairs**, Vol: II, No: 4 , December 1997- February 1998, pp. 92-121.

Demir, Abdullah, **Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998.

Demir, Ali Faik, “Jeopolitiğe Günümüzden Bir Bakış”, **Uluslararası Politikada Yeni Alanlar, Yeni Bakışlar**, der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul: Der Yayınları, 1998, ss. 287-305.

Devlet, Nadir, “Ethnicity and Power: Relations Between the Central Asian States”, **Perceptions: Journal of International Affairs**, Vol: II, No: 1, March-May 1997, pp. 104-114.

“Early Warning Report on the Ferghana Valley”, Osh: Forum on Early Warning and Early Response, December 2001.

Edmunds, Timothy, “Power and Powerlessness in Kazakhstani Society: Ethnic Problems in Perspective”, **Central Asian Survey**, Vol: 17, No: 3, September 1998, pp. 463-470.

Efegil, Ertan, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya’nın Orta Asya Politikası (1991-1999)”, **Bilig**, Sayı: 16, Kış 2001, ss. 1-21.

Efegil, Ertan, “Washington’un Hazar Havzası Politikası ve Türkiye”, **Avrasya Dosyası**, ABD Özel, Cilt: 6, Sayı: 2, Yaz 2000, ss. 187-202.

Ekici, Gökçen, “Neden En Zayıf Halka Kırgızistan?”, <http://www.avsam.org/tr/analizler.asp?ID=47>, 1 Nisan 2005.

Ekici, Gökçen, “‘Sarı Devrim’ ve Bölgesel Dengeler Açısından Sonuçları”, <http://www.avsam.org/tr/analizler.asp?ID=49>, 12 Nisan 2005.

Elebayeva, Aynura ve Margarita Poluhova, “Kırgızistan’daki Siyasi Değişimin Özellikleri”, çev. Elvira Borombaeva, **Avrasya Dosyası**, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss. 100-112.

Ellner, Andrea, “Whither Transition-Development and Security in the Former Soviet Central Asia”, **Journal of International Development**, Vol: 9, No: 4, 1997, pp. 549-561.

Erol, M. Seyfettin, **Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri**, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1999.

Erol, Mehmet Seyfettin, “Türkmenistan Devletinin Dış Politikasının Temel Sacayağı: Daimi Tarafsızlık Statüsü”, **Avrasya Dosyası**, Türkmenistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 2, Yaz 2001, ss. 124-142.

Erol, Mehmet Seyfettin ve Çiğdem Tunç, “11 Eylül Sonrası ABD’nin Küresel Güç Mücadelesinde Orta Asya”, **Avrasya Dosyası**, Küresel Değerlendirme Özel, Cilt: 9, Sayı: 3, Sonbahar 2003, ss. 5-28.

Erol, Mehmet S. ve Saule Baycaun, “Kazakistan Cumhuriyeti Ülke Profili 2001 Yılı”, **Avrasya Dosyası**, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss. 5-20.

Erol, Mehmet S. ve Saule Baycaun, “Türkmenistan Cumhuriyeti Ülke Raporu 2001 Yılı”, **Avrasya Dosyası**, Türkmenistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 2, Yaz 2001, ss. 5-16.

Esenov, Murad, “Turkmenistan and Central Asian Regional Security”, <http://www.cac.org/dataeng/oxford.shtml>, 5 Ekim 2003.

Eshanova, Zamira, "Central Asia: Border Issues an 80-Years-Old Headache for Region", <http://www.uzbekistanerk.org/uzen2en211002.htm>, 10 Eylül 2004.

Evangelista, Matthew, "Chechnya's Russia Problem", **Current History**, Vol: 102, No: 666, October 2003, pp. 313-319.

Ferrari, Bruno de Almeida, "Some Considerations about the Methods and the Nature of Political Geography and Geopolitics", <http://www.ciari.org>, 11 Mart 2005.

Fettweis, Cristopher J., "Sir Halford Mackinder, Geopolitics and Policymaking in the 21st Century",
<http://carlisle-www.army.mil/usawc/Parameters/00summer/fettweis.htm>, 25 Ağustos 2004.

Gill, Bates, "Shangai Five: An Attempt to Counter U.S. Influence in Asia", **Newsweek Korea**, May 4, 2001,
<http://www.brookings.edu/comm/policybriefs/pb80.htm>, 24 Aralık 2004.

Giroux, Alain, "Kazakistan: Asya Devinin Potansiyeli ve Ekonomik Modeli", **Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, haz. Semih Vaner, çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yay., 1997, ss. 318-333.

Gleason, Gregory, "Foreign Policy and Domestic Reforms in Central Asia", **Central Asian Survey**, Vol: 20, No: 2, June 2001, pp. 167-182.

Gleason, Gregory, "Upstream-Downstream: The Difficulties of Central Asia's Water and Energy Swaps",
<http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav/020601.shtml>, 9 Kasım 2004.

Goudie, Douglas, “An Overview of the Fergana Valley”, **Perspectives on Central Asia**, Vol: 1, No: 8, April 1996, <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/OtherPubs/Goudie.htm>, 7 Ekim 2003.

Gökay, Bülent, “Caspian Uncertainties: Regional Rivalries and Pipelines”, **Perceptions: Journal of International Affairs**, Vol: III, No: 1, March-May 1998, pp. 49-66.

Göney, Süha, **Siyasi Coğrafya Cilt II**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1993.

Götz, Roland, “Güney Kafkasya ve Orta Asya’da Siyasi Çıkar Alanları”, çev. M. Murat Taşar, **Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye**, haz. Yılmaz Tezkan, İstanbul: Ülke Kitapları, 2002, ss. 175-186.

Gretsky, Segei, “Civil War in Tajikistan: Causes, Developments and Prospects for Peace”, <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/ConflictBook/Gretsky.htm>, 7 Ekim 2003.

Gretsky, Sergei, “Russia’s Policy Toward Central Asia”, <http://www.cac.org/dataeng/GRETSKY.shtml>, 20 Eylül 2003.

Guliyeva, Nermin, “Kırgızistan’da Başkanlık Seçimleri: Demokrasi Yoluna Devam mı, Otoriter Rejimlere Geri Dönüş mü?”, **Stratejik Analiz**, Cilt: 1, Sayı: 18, Aralık 2000, ss. 61-67.

Güler, Nermin, “Geçiş Sürecinde Türkmenistan’ın Siyasi Yapısı: Türkmenbaşı Modeli”, **Avrasya Dosyası**, Türkmenistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 2, Yaz 2001, ss. 97-110.

- Güler, Nermin, “Kazakistan’da Alman Azınlığı”, **Avrasya Dosyası**, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss. 162-176.
- Güler, Nermin, “Kırgızistan Cumhuriyeti Ülke Raporu 2001 Yılı”, **Avrasya Dosyası**, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss. 21-28.
- Günay, Bekir, “Yeraltı Zengini Yerüstü Fakiri Türkmenistan”, **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, der. Alaeddin Yalçinkaya, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1998, ss. 39-55.
- Gündüz, Süleyman, “Taliban, Ladin ve Amerikan Kışkacında Afganistan”, **Afganistan, Taliban ve Ladin**, İstanbul: Birey Yayınları, 2001, ss. 13-42.
- Herwig, Holger H., “Jeopolitik: Haushofer, Hitler ve Lebensraum”, **Jeopolitik, Strateji ve Coğrafya**, der. Colin S. Gray ve Geoffrey Sloan, çev. Tuğrul Karabacak, Ankara: ASAM Yayınları, 2003, ss. 292-322.
- Hexamer, Eva-Maria, “Some Aspects of Transformation in Post-Communist Societies of Central Asia”, **Nationalism in Russia and Central Asian Republics**, ed. Shams-Ud-Din, New Delhi: Lancers Books, 1999, pp. 201-221.
- Hill, Fiona, “Areas for Future Cooperation or Conflict in Central Asia and the Caucasus”, **The Silk Road in the 21st Century**, Yale University Conference, September 19, 2002, <http://www.brook.edu/views/speeches/hillf/20020919.htm>, 20 Eylül 2003.
- Hill, Fiona, “Central Asia: Terrorism, Religious Extremism, and Regional Stability”, Brookings Institute: Testimony before the House Committee on International Relations Subcommittee on the Middle East and Central Asia, 23 July 2003.

Hill, Fiona, "Central Asia's Failing State", **The Wall Street Journal Europe**, April 5, 2004, <http://www.brook.edu/views/op-ed/hillf/20040405.htm>, 14 Aralık 2004.

Hill, Fiona, "Contributions of Central Asian Nations to the Campaign Against Terrorism", <http://www.brook.edu/views/testimony/hillf/20011213.htm>, 14 Ekim 2003.

Hill, Fiona, "The United States and Russia in Central Asia: Uzbekistan, Tajikistan, Afghanistan, Pakistan and Iran", The Aspen Institute Congressional Program, August 15, 2002, <http://www.brook.edu/views/speeches/hillf/20020815.htm>, 17 Ekim 2003.

Horsman, Stuart, "Environmental Security in Central Asia", The Royal Institute of International Affairs Russia and Eurasia Programme Briefing Paper, No: 17, January 2001.

Houweling, Henk ve Mehdi Parvizi Amineh, "Introduction: The Crisis in IR-Theory: Towards a Critical Geopolitics Apparoach", **Perspectives on Global Development and Technology**, Vol: 2, Is: 3-4, 2003, pp. 315-335.

Hunter, Shireen T., **Central Asia since Independence**, London: Praeger Publishers, 1996.

Hyman, Anthony, "Post-Soviet Central Asia", **Challenges for the Former Soviet Union**, ed. Roy Allison, Washington: Brookings Institution Press, 1996, pp. 45-64.

"Imperium Europa, the Eurasian Alternative, Geopolitics", http://www.geocities.com/integral_tradition/geopol.html, 25 Ağustos 2004.

“Intergovernmental Treaty Signed Between Uzbekistan, Turkmenistan”,
http://ino.uzpak.uz/eng/report_eng/report_eng_2011.html, 1 Ocak 2005.

İlhan, Suat, “Jeopolitik Kavramı ve Unsurları”, **Avrasya Dosyası**, Jeopolitik Özel, Kış 2002, Cilt: 8, Sayı: 4, ss. 318-322.

İlhan, Suat, **Türkiye’nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997.

Jukes, Geoffrey J., Kirill Nourzhanov ve Mikhail Alexandrov, “Race, Religion, Ethnicity and Economics in Central Asia”, <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/97summer/jukes.html>, 15 Eylül 2003.

Kabulov, Z., “Afghanistan: The Difficult Road to Recovery”, **International Affairs: A Russian Journal of World Politics, Diplomacy and International Relations**, Vol: 49, No: 4, 2003, pp. 80-86.

Karasar, Hasan Ali, “Bağımsızlıklar Sonrası Türkistan’da Rus Siyaseti”, **Avrasya Dosyası**, Rusya Özel, Cilt: 6, Sayı: 4, Kış 2001, ss. 220-271.

Karasar, Hasan Ali, National Identity and Regional Integration in Central Asia: Turkestan Reunion, Bilkent University Institute of Economics and Social Sciences, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2002.

Karpat, Kemal H., **Türkiye ve Orta Asya**, çev. Hakan Gür, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003.

Katzman, Kenneth, “Afghanistan: Current Issue and US Policy”, Washington: Congressional Research Service Report RL 30588, April 1, 2003.

Kaushik, Davendra, “Orta Asya Cumhuriyetleri: 10 Yıllık Bağımsızlık Döneminin Bilançosu”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 20, Yaz 2001, ss. 3-20.

Kessikbayev, Askhat, “Şanghay Beşlisi’nden Şanghay İşbirliği Örgütü’ne”, **Stratejik Yorum** No: 70, <http://www.tasam.org/modules.php?name=News&file=article&sid=76>, 15 Nisan 2005.

Khamidov, Alisher, “Countering the Call: The U.S., Hizb-ut-Tahrir, and Religious Extremism in Central Asia”, **Brooking Institution: Saban Center for Middle East Policy, Analysis Paper**, No: 4, July 2003.

Khamidov, Alisher, “Water Continues to be Source of Tension in Central Asia”, <http://www.eurasianet.org/departments/environmet/articles/eav/102301.shtml>, 9 Kasım 2004.

Khazanov, Anatoly M., “The Ethnic Problems of Contemporary Kazakhstan”, **Central Asian Survey**, Vol: 14, No: 2, 1995, pp. 243-264.

Khurramov, Shukhrat, “Building Borders”, <http://archive.tol.cz/jul99/specr06007.html>, 15 Kasım 2004.

Kimmage, Daniel, “Kyrgyzstan: The Failure of Managed Democracy”, <http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/04/d99cfefe-ba22-41a9-af8b-a8be178d80bc.html>, 13 Nisan 2005.

Kocaoğlu, Timur, “Özbekistan ile Türkistan’daki Diğer Bağımsız Devletlerin Siyasi Durumu”, **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, der. Alaeddin Yalçınkaya, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1998, ss. 79-95.

Kona, Gamze Güngörmüş, **Türkiye-Orta Asya İşbirliği Stratejileri ve Gelecek Senaryoları**, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2002.

Kortunov, Andrei, Yuri Kulchik ve Andrei Shumikhin, "Military Development in Kazakhstan: Goals, Parameters, and Implications for Russia", <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/ConflictBook/Kortunov-Kulchik-Shumikhin.htm> %20, 8 Ekim 2003.

Köni, Hasan ve Sinan Oğan, "11 Eylül'ün Yıldönümünde Rusya: ABD ile Balayından 'Şer Eksen'i' İle Flörte...", **Stratejik Analiz**, Cilt: 3, Sayı: 30, Ekim 2002, ss. 5-16.

Kuru, Ahmet T., "Uluslararası Ortam ve Bölgesel Entegrasyon Teorileri Işığında Türk Birliği Meselesi", **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, ed. Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, ss. 152-210.

Kuzio, Taras, "Bağımsız Devletler Topluluğu İçinde Jeopolitik Çoğulculuk: GUUAM'ın Ortaya Çıkışı", **Kadim Komşumuz Yeni Rusya**, haz. Yılmaz Tezkan, İstanbul: Ülke Kitapları, 2001, ss. 94-126.

"Kyrgyzstan, Tajikistan: The Water Gambit (April, 2001)", <http://www.fergana-valley.net/Intel/Stratfor/Fergana-Valley-Intelligence-Reports.htm>, 18 Şubat 2004.

"Kyrgyzstan's New Parlaiment Annuls June 26 Presidential Election Date", <http://www.eurasianet.org/departments/recaps/articles/eav040705.shtml>, 7 Nisan 2005.

Laitinen, Kari, "Reflecting the Security Border in the Post-Cold War Context", **The International Journal of Peace Studies**, Vol: 6, No: 2, http://www.gmu.edu/academic/ijps/vol6_2/Laitinen.htm, 11 Mart 2005.

Lieven, Anatol, "The Secret Policeman's Ball: The United States, Russia and International Order After 11 September", **International Affairs**, Vol: 78, No: 2, April 2002, pp. 245-259.

Lipovsky, Igor P., "Central Asia: In Search of a New Political Identity", **Middle East Journal**, Vol: 50, No: 2, Spring 1996, pp. 211-223.

Lounev, Sergei ve Glerii Shirokov, "Central Asia as a New Region in World Politics", <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/ConflictBook/Kounev-Shirokov.htm>, 7 Ekim 2003.

Madaliev, Sabit, "Central Asia Faces Growing Divisions", <http://www.reliefweb.int/w/rwb.nsf/s/D5AAE3FBEC4E9746C1256CC5003ADC3E>, 18 Şubat 2004.

Madi Maral, "Turkmenistan and Uzbekistan - Friends Indeed or Friends in Need?", **Central Asia-Caucasus Analyst**, December 01, 2004, http://www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=2875, 1 Ocak 2005.

Makarenko, Tamara, "Crime, Terror and the Central Asian Drug Trade", <http://www.fas.harvard.edu/~asiactr/haq/200203/0203a004.htm>, 10 Ocak 2004.

Mann, Poonam, "Islamic Movement of Uzbekistan: Will it Strike Back?", **Strategic Analysis: A Monthly Journal of the IDSA**, Vol: XXVI, No: 2, Apr-Jun 2002, http://www.ciaonet.org/olj/sa/sa_apr02map01.html, 5 Nisan 2003.

Martin, Patrick, "US-Uzbekistan Pact Sheds Light on Washington's War Aims in Central Asia", <http://www.wsws.org/articles/2001/oct2001/uzbe-o18.shtml>, 18 Aralık 2004.

Mesbahi, Mohiaddin, “Russian Foreign Policy and Security in Central Asia and Caucasus”, **Central Asian Survey**, Vol: 12, No: 2, 1993, pp. 181-215.

Mite, Valentinas, “Shangai Cooperation Organization Signs Agreement in Bishkek”, <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp092504.shtml>, 28 Şubat 2005.

Nezihoğlu, Halim, “Bağımsızlıktan Günümüze Rusya-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri”, **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, ed. Mim Kemal Öke, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, ss. 11-60.

Ngee, Tan Wee, “Maritime Strategy in the Post-Cold War Era”, http://www.mindef.gov.sg/safti/pointer/back/journals/2000/Vol26_1/6.htm, 25 Ağustos 2004.

Nichol, Jim, “Central Asia’s New States: Political Developments and Implications for U.S. Interests”, CRS Issue Brief, 93108, December 19, 1996, <http://www.fas.org/man/crs/93-108.htm#most>, 17 Ocak 2005.

Nugman, Gülnar, “Hazar Denizi’nin Hukuki Statüsü”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 13, İlkbahar 1998, ss. 80-91.

Oğan, Sinan, “Demografinin Gölgesi Altında Rusya-Kazakistan İlişkileri”, **Avrasya Dosyası**, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss. 127-161.

Oğan, Sinan, “Hazar’da Tehlikeli Oyunlar: Statü Sorunu, Paylaşılamayan Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı”, **Avrasya Dosyası**, Türkmenistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 1, Yaz 2001, ss. 143-183.

Oğuz, Esedullah, **Hedef Ülke Afganistan**, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2001.

Olcott, Martha Brill, “Central Asia’s Political Crisis”, **Russia’s Muslim Frontiers**, ed. Dale F. Eickelman, Indiana: Indiana University Press, 1993, pp. 49-62.

Olcott, Martha Brill, “Nation Building and Ethnicity in the Foreign Policies of the New Central Asian States”, **National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia**, ed. Roman Szporluk, New York: M.E. Sharpe Inc., 1994, pp. 209-229.

Olcott, Martha Brill ve Natalia Udalova, “Drug Trafficking on the Great Silk Road: The Security Environment in Central Asia”, Carnegie Endowment, Russia and Eurasia Program, Working Paper, No: 11, March 2000.

Olimov, M. A., “Regionalism in Tajikistan: Its Impact on the Ferghana Valley”, **Perspectives on Central Asia**, Vol: I, No: 3, March 1996, <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/OtherPubs/Olimov.htm%20>, 7 Ekim 2003.

Orta Asya-Hazar-Ceyhan Boru Hattı ve Milli Güce Etkileri, İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, 1999.

O’Hara, Sarah L., “Lessons from the Past: Water Management in Central Asia”, **Water Policy**, No: 2, 2000, pp. 365-384.

O’Tuathail, Gearóid, “Geopolitical Structures and Cultures: Towards Conceptual Clarity in the Critical Study of Geopolitics”, **Geopolitics: Global Problems and Regional Concerns**, ed. Lasha Tchantouridze, Winnipeg: Center for Defence and Security Studies, 2004, pp. 75-102.

Ökmen, Mustafa, “Çevre Sorunlarının Sistemler-Üstü Niteliği ve Orta Asya”, **Bilig**, Sayı: 14, Yaz 2000, ss. 17-27.

Ökmen, Mustafa, “Yerel Yönetimlerin Sosyal Teorisi ve Rusya’da Yerel Yönetimler: Özbekistan Örneği”, **Avrasya Dosyası**, Özbekistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 3, Sonbahar 2001, ss. 38-68.

Ölçekçi, Haluk, “Tarihi Süreç İçerisinde Kazakistan’da Rus Varlığı”, **Bilig**, Sayı: 2, Yaz 1996, ss. 54-76.

Özey, Ramazan, **Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya**, İstanbul: Aktif Yayıncılık, 1999.

“Pakistan, Turkmenistan, Afganistan Pipeline Approaved”, <http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/04/b38b22b3-fa81-4273-aa44-4a1c3a57373b.html>, 14 Nisan 2005.

Parakhonsky, Borys, “Central Asia: Geostrategic Survey”, **Central Asia and the Caucasus**, <http://www.ca-c.org/dataeng/parakhonsky.shtml>, 20 Eylül 2003.

Payne, John, “Tajikistan and the Tajiks”, **The Nationalities Question in the Post-Soviet States**, ed. Graham Smith, second edition, New York: Longman Publishers, 1996, pp. 367-384.

Peele, Reynolds B., “The Importance of Maritime Chokepoints”, **Parameters**, Summer 1997, <http://carlisle-www.army.mil/usawc/Parameters/97summer/peele.htm>, 25 Ağustos 2004.

Peimani, Hooman, **Regional Security of Central Asia: The Competition of Iran, Turkey and Russia**, London: Praeger Publishers, 1998.

Perl, Raphael F., “Taliban and Drug Trade”, Washington: Congressional Research Service Report RS 21041, October 5, 2001.

Peuch, Jean-Christophe, “Central Asia: U.S. Military Buildup Shifts Spheres of Influence”, <http://www.rferl.org/features/2002/01/11012002091651.asp>, 14 Ekim 2003.

Pkhrikyan, Artashes, “Geopolitics and the Caspian Oil”, http://news.artsakhworld.com/Pkhrikian_Artashes/index.html, 8 Mart 2005.

“Power Politics and Geopolitics”, <http://husky1.stmarys.ca/~wmills/course520/geopolitics.html>, 25 Ağustos 2004.

“Putin Plans to Visit Iran”, **Interfax**, February 18, 2005.

Rais, Rasul Bakhsh, “Afghanistan and the Regional Powers”, **Asian Survey**, Vol: XXXIII, No: 9, September 1993, pp. 905-922.

Rajaei, Bahram, “Regional Geopolitics and Legal Regimes: The Caspian Sea and US Policy”, **International Politics**, Vol: 37, No: 1, March 2000, pp. 75-98.

Rasizade, Alec, “Entering the Old ‘Great Game’ in Central Asia”, **Orbis**, Winter 2003, pp. 41-58.

Raşid, Ahmed, **Orta Asya'nın Dirilişi: İslam mı Milliyetçilik mi?**, çev. Osman Ç. Deniztekin, İstanbul: Cep Kitapları, 1996.

Raşid, Ahmed, **Taliban: İslamiyet, Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun**, çev. Osman Akınbay, İstanbul: Everest Yayınları, 2001.

“Reports of Air Strike Against Iran Psychological Warfare - Iranian Official”, **Interfax**, February 17, 2005.

Reuber, Paul, “Conflict Studies and Critical Geopolitics - Theoretical Concepts and Recent Research in Political Geography”, **GeoJournal**, No: 50, 2000, pp. 37-43.

“Russia to Continue Nuclear Cooperation with Iran – Putin”, **Interfax**, February 18, 2005.

Roy, Olivier, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Metis Yayınları, 2000.

Rubin, Barnett R., “Russian Hegemony and State Breakdown in the Periphery: Causes and Consequences of the Civil War in Tajikistan”, **Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building**, eds. Barnett R. Rubin,- Jack Snyder, London. Routledge, 1998, pp. 128-161.

Rudov, Georgiy, “Rusya ve Kırgızistan: Devletlerarası İlişkilerin Dinamiği ve Perspektifleri”, çev. Karlıgaş Ömürbayeva, **Avrasya Dosyası**, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss. 205-217.

Saidazimova, Gulnoza, “Kyrgyzstan: New Problems Could Follow Akaev Resignation”, <http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/04/6a46e593-3ade-4ed6-8870-8bd19a80b782.html>, 4 Nisan 2005.

Sanford, Willam E., “Central Asia and the Caucasus: Historical Legacies and Future Challenges”, **Perspectives on Central Asia**, Vol: II, No: 1, April 1997, <http://www.eisenhowerinstitute.org/programs/globalpartnerships/securityandterrorism/coalition/regionalrelations/OtherPubs/Sanford.htm>, 7 Ekim 2003.

Saray, Mehmet, “Çarlık ve Sovyet Döneminde Rusların Türkler Hakkındaki Görüşleri ve Siyasetleri”, **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 1, Sayı: 3, Sonbahar 1994, ss. 15-33.

Saray, Mehmet, **Kazak Türkleri Tarihi: “Kazakların Uyanışı”**, İstanbul: Nesil Yayınları, 1993.

Saray, Mehmet, **Kırgız Türkleri Tarihi**, İstanbul: Nesil Yayınları, 1993.

Saray, Mehmet , **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul: Nesil Yayınları, 1993.

Saray, Mehmet, “The Russian Conquest of Central Asia”, **Central Asian Survey**, Vol: I, No: 2/3, November 1982, pp. 1-30.

Saray, Mehmet, **Türkmen Tarihi**, İstanbul: Nesil Yayınları, 1993.

Satpayev, Dosım, “Kazakistan-Türkiye İlişkilerinin Dinamizmi: On Yıllık Deneyim”, çev. Saule Baycaun, **Avrasya Dosyası**, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss. 113-126.

Schilling, Walter, “Kafkaslar ve Orta Asya’da Jeopolitiğin Dönüşü”, çev. Yılmaz Tezkan, **Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye**, haz: Yılmaz Tezkan, İstanbul: Ülke Kitapları, 2000, ss. 150-156.

Sever, Ayşegül, “Türkiye-Rusya Federasyonu İlişkilerinde ‘Çatışma, Rekabet ve İşbirliği’”, **Avrasya Dosyası**, Özbekistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 3, Sonbahar 2001, ss. 225-246.

Shaffer, Brenda, “A Border Conflict Resolved – Without War”, http://www.ksg.harvard.edu/news/opeds/2002/shaffer_centralasia_csm_101102.htm, 20 Aralık 2004.

Shahrani, Nazif, “Orta Asya ve Sovyet Dönemi Uygulamalarını Sorgulama”, çev. Vildan Serin, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 6, <http://www.academical.org/dergi/makale/s6ortaasyasovyetler.htm>, 10 Aralık 2003.

Shakoor, Abdul, “Orta Asya: Amerika’nın Çıkar Algılaması ve Güvenlik Politikaları”, **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 2, Sayı: 2, Yaz 1995, ss. 14-24.

Shinglenton, William D. ve John McConnell, “From Tamerlane to Terrorism: The Shiftig Basis of Uzbek Foreign Policy”, **Harvard Asia Quarterly**, <http://www.fas.harvard.edu/~asiactr/haq/200101/0101a004.htm>, 12 Ağustos 2003.

Sloan, Geoffrey, “Sir Halford J. Mackinder: Geçmişten Günümüze Kalpgah Kuramı”, **Jeopolitik, Strateji ve Coğrafya**, der. Colin S. Gray ve Geoffrey Sloan, çev. Tuğrul Karabacak, Ankara: ASAM Yayınları, 2003, ss. 16-46.

Soltan, Elnur, “Rusya ve Kırgızistan: Asimetrik İlişkilerin Sürekliliği”, **Avrasya Dosyası**, Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, ss. 177-204.

Soltan, Elnur, “Türkmenistan ve Rusya: ‘Gaz’ Üzerine Kurulan İlişkiler”, **Avrasya Dosyası**, Türkmenistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 2, Yaz 2001, ss. 184-205.

Sönmezoğlu, Faruk, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, İstanbul: Filiz Kitabevi Yayınları, 1995.

Starr, S. Frederick, “The War Against Terrorism and U.S. Bilateral Relations with the Nations of Central Asia”, U.S. Senate Committee on Foreign Relations Subcommittee on Central Asia and the Southern Caucasus 13 December

2001, http://www.cacianalyst.org/Publications/Starr_Testimony.htm, 15 Ekim 2003.

Sürücü, Cengiz, “Kavramsal Tartışmalar, Pratik Oluşumlar Işığında Orta Asya Geçiş Süreci”, **Türkiye'nin Komşuları**, der. Mustafa Türkeş ve İlhan Uzgel, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002, ss. 411-448.

Sydykov, Aslan, The Ferghana Valley as a Factor of Instability, Bilkent University Institute of Economics and Social Sciences, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: 2000.

Symonds, Peter, “Central Asia Gas Deal Underscores the Real Reason for the Afghan War”, <http://www.wsws.org/articles/2002/jun2002/afgh-j06.html>, 16 Nisan 2004.

Symonds, Peter, “The Taliban, the US and the Resources of Central Asia”, <http://www.wsws.org/articles/2001/oct2001/tall-o24.shtml>, 16 Nisan 2004.

Şahnazarov, Bahtiyar, “Özbekistan’da Kültürel Çoğulculuk”, **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 3, Sayı: 4, Kış 1996/97, ss. 95-111.

Tabyshalieva, Anara, “Central Asia: Imaginary and Real Borders”, http://www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=54, 15 Kasım 2004.

“Tajikistan Civil War”, <http://www.fas.org/man/dod-101/ops/war/tajikistan.htm>, 20 Aralık 2003.

Tarzi, Amin ve Daniel Kimmage, “Pipelines or Pipe Dreams?”, http://www.rferl.org/features/features_article_old.aspx?id=83e13251-de33-4a99-896b-810aafe277fa&y=2005&m=2, 25 Şubat 2005 .

“Tashkent Signed Document on Delimitation of Border”,
<http://news..somon.com/bycat.php?viewCat=4&id=601>, 20 Aralık 2004.

Taşçıkarcı, Dinçer, “Orta Asya’daki Ekonomik Reformlar ve Yeni Büyük Oyun”, **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, der. Alaeddin Yalçınkaya, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1998, ss. 233-253.

Terzioğlu, Süleyman Sırrı, “Türkmenistan’ın Azınlıklar Konusundaki Siyaseti”, **Avrasya Dosyası**, Türkmenistan Özel, Cilt: 7, Sayı: 2, Yaz 2001, ss. 111-123.

Thomas, Timothy L. ve John Shull, “Russian National Interests and the Caspian Sea”, **Perceptions: Journal of International Affairs**, Vol: IV, No: 4, December 1999-February 2000, pp. 75-96.

Tinguy, Anne de, “Rusya’nın Bir Güney Politikası Var mı?”, **Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, haz. Semih Vaner, çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, ss. 261-283.

Tisdall, Simon, “Reaching the Parts Other Empires Could not Reach, in Return for Security in the Region, the US will Snap Up Central Asia’s Oil”, **The Guardian**, 16 January 2002, <http://www.cdi.org/russia/johnson/6026-13.cfm>, 14 Ekim 2003.

Trenin, Dmitri, “Üçüncü Kuşak: 21 Yüzyıla Girerken Rus-Amerikan İlişkileri”, çev. Nazim Cafersoy, **Avrasya Dosyası**, Rusya Özel, Cilt: 6, Sayı: 4, Kış 2001, ss. 283-296.

Tuncer, İdil, “Rusya Federasyonu’nun Yeni Güvenlik Doktrini: Yakın Çevre ve Türkiye”, **En Uzun On Yıl: Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika**

Gündeminde Doksanlı Yıllar, der. Gencer Özcan ve Şule Kut, İstanbul: Buke Yayınları, 2000, ss. 435-460.

“United States Foreign Policy in the States of Central Asia”, Brookings Roundtable, November 12, 2002, <http://www.brook.edu/comm/events/hill20021112.htm>, 26 Ağustos 2004.

Ülger, İrfan Kaya, “Taliban: Afganistan’da “Pax American”ın İslamcı Militanı”, **Avrasya Dosyası**, Afganistan ve Pakistan Özel, Cilt: 4, Sayı: 3-4, Sonbahar-Kış 1998-99, ss. 94-110.

Ülkü, İrfan, **Moskova’yla İslam Arasında Orta Asya**, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2002.

Volkhonsky, Boris, “Explaining a Long-Term US Military Presence in Central Asia”, <http://www.cdi.org/russia/johnson/6036-9.cfm>, 18 Aralık 2004.

Warikoo, K., “Cockpit of Central Asia: Afghanistan Factor in Tajikistan’s Crisis”, **Central Asia. Emerging New Order**, ed. K. Warikoo, Chirag Delhi: Has-Anand Publications, 1996, pp. 193- 226.

Yalçınkaya, Alaeddin, **Sömürgecilik-Panislamizm Işığında Türkistan (1856’dan Günümüze)**, İstanbul: Timaş Yayınları, 1997.

Yanar, Savaş, **Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya**, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2002.

Yılmaz, Salih, “Aral Gölü Çevre Felaketi ve Orta Asya”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 18, Sonbahar-Kış 2000, ss. 93-110.